

ДРУГИ ОКРУГЛИ СТО

ШУШЊАР 1941.

Зборник саопштења,
свједочења и докумената

ОШТРА ЛУКА
1. АВГУСТ 2010.

**ДРУГИ ОКРУГЛИ СТО
ШУШЊАР 1941.
ЗБОРНИК САОПШТЕЊА, СВЈЕДОЧЕЊА И ДОКУМЕНАТА**

Издавачи

Општина Оштра Лука
Удружење расељених Сањана „Санска огњишта“, Бања Лука
„Аутоцентар Бања Лука“ д.о.о. Бања Лука
Агенција за издавачку дјелатност „Слово“ Бања Лука

За издаваче

Дрена Курица
Радован Крејић
Чедо Мајкић
Милан Дашић

Главни уредник

Проф. др Владимир Лукић

Извршни уредник

Гојко Чичић

Редакциони одбор

Проф. др Владимир Лукић
Ранко Павловић
Михајло Орловић

Лектор

Ранко Павловић

Превод на енглески

Бланка Благојевић

Фотографије

Милан Дашић
Владимир Бибић

Прелом и дизајн

Владимир Орловић
Ранко Орловић

Штампарија

За штампарију

Тираж: 1500

ШУШЊАР 1941.

**Зборник саопштења,
свједочења и докумената
Оштра Лука 2010.**

САДРЖАЈ

ПОЗДРАВИ

ДА СЕ ЗЛОЧИН НИКАДА И НИГДЈЕ НЕ ПОНОВИ

Дрена Курица, начелник општине Оштра Лука.....16

ДВА ИМПРЕСИВНА СКУПА

Чедо Мајкић.....17

НОВА ИСТРАЖИВАЊА И СВЈЕДОЧЕЊА

Проф. др Владимир Лукић.....18

СУДБИНСКА ПОВЕЗАНОСТ ШУШЊАРА И ДОЊЕ ГРАДИНЕ

Мр Милорад Буква.....23

САОПШТЕЊА

СТРАДАЊЕ СРБА СЕЛА ЛУКАВИЦЕ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА, С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СТРАДАЊЕ ПОРОДИЦЕ ЊЕГОВАН

Др Драго Његован.....28

ЖРТВЕ РАТА 1941-1945 НА ПОДРУЧЈУ ВЕЛИКЕ ЖУПЕ САНА И ЛУКА

Јован Мирковић.....55

ИСТОРИЈАТ НАСТАНКА ГРОБЉА ШУШЊАР

Петар Додик.....83

СТРАДАЊЕ СРБА САНСКОГ СРЕЗА ОД МАЈА ДО ПРВИХ АВГУСТОВСКИХ ДАНА 1941. ГОДИНЕ

Милан Штрбац.....89

СТРАДАЊА ЖИТЕЉА СЕЛА ЛУЖАНИ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ДЕЦУ - ЖРТВЕ

Душанка Марковић.....99

ГЕНОЦИД НА ШУШЊАРУ, ЈУЛИ - АВГУСТ, 1941.

Проф. др Радослав Лазић 127

ЗЛОЧИНОМ УНИШТЕНЕ ИЛУЗИЈЕ

Пуковник Милан Михелић.....132

ДОГАЂАЈИ КОЈИ СУ УТИЦАЛИ ДА ХИТЛЕР ОРГАНИЗУЈЕ ЧЕТВРТУ НЕПРИЈАТЕЉСКУ ОФАНЗИВА

Милан Црномарковић.....146

ЗЛОЧИН ДО ЗЛОЧИНА – ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДА

Др Васо Предојевић.....150

УЛОГА КАТОЛИЧКОГ КЛЕРА У ЗЛОЧИНИМА НА ШУШЊАРУ 1941. ГОДИНЕ

Вукашин М. Давидовић.....157

СЈЕЋАЊА – СВЈЕДОЧЕЊА

СТРАДАЊЕ И ОТПОР ПОРОДИЦЕ МИЈАТОВИЋ

Стојанка Ерцег Мијатовић.....174

МОНСТРУОЗНО ИСТРЕБЉЕЊЕ НАРОДА

Јудита Албахари – Кривокућа.....176

СЈЕЋАЊЕ НА ПОКОЉ СРБА У САНСКОМ МОСТУ, НА ШУШ- ЊАРУ И СЕЛУ КЉЕВЦИ

Љубан Мијатовић.....181

СЈЕЋАЊА НА РАТНЕ ДАНЕ 1941. ГОДИНЕ

Др Недељко - Шуле Миличевић.....183

СТРАДАЊЕ ЖИТЕЉА ЗАСЕОКА КАРАНОВИЋИ У СЕЛУ КЉЕВЦИ

Ђуро Карановић.....189

СТРАХОТЕ КОНЦЕНТРАЦИОНОГ ЛОГОРА ЈАСТРЕБАРСКО

Зорка Делић Скиба.....197

ИСТИНА НЕ СМИЈЕ ПАСТИ У ЗАБОРАВ

Вукашин М. Давидовић.....204

ЉУДСКИ МОЗАК ЗА СВИЊЕ

Милка Делић, удата Дошеновић.....206

СТРАДАЊЕ ПОДЛУЖАНА

Милан Вукић Бугар.....209

УБИЈЕНЕ ВЈЕШАЛИ У ПАРКУ

Славко Шобот.....211

НАЗДРАВЉАЛИ ОДСЈЕЧЕНОЈ ГЛАВИ

Душан Мијатовић.....213

ВУНЕНИ БИЉАЦ

Томо Ђурђевић.....215

СТРАДАЊЕ ПОДЛУЖАНА И СПАСАВАЊЕ ПРЕЖИВЈЕЛИХ

Божо Раковић.....219

УЖАС ЗАВЛАДАО СЕЛОМ

Бранко Мајкић.....228

У КРВИ И ПЕПЕЛУ

Славко Брајић.....229

УГАШЕНА ОГЊИШТА

Љубан Мијатовић.....232

КОЉАЧЕ НИЈЕ СТИГЛА ЗАСЛУЖЕНА КАЗНА

Душко Радић.....234

МОНСТРУОЗАН ЗЛОЧИН У ГОРИЦАМА

Петар Родић.....236

СЕДАМ ДОМАЋИНСТАВА - СЕДАМ ЖРТАВА У РОДИЋИМА

Петар Родић.....237

БРОЈ УМЈЕСТО ИМЕНА	
Дана Џафић.....	240
СПАСАВАЊЕ МЈЕШТАНА ГОРЊИХ КЉЕВАЦА	
Сава Вулић.....	250
СЈЕЋАЊА НА ЛЪЕТО 1941. ГОДИНЕ	
Мирјана Миливојчевић, рођ. Праћа.....	251
УСТАШЕ СУ МИ УБИЛЕ ТРИ БРАТА И ОЦА	
Стана Савановић.....	258
ПРЕЖИВИО СТРЕЉАЊЕ	
Марко Ђурђевић.....	259
ЗЛОЧИНЦИ ИЗ КОМШИЛУКА	
Стака Лазић, рођена Вујић.....	262
ЗЛОДЈЕЛА КОЈА СЕ НЕ ЗАБОРАВЉАЈУ	
Добрила Тодоровић.....	264
КАКО СУ СТРЕЉАНИ МОЈИ УЈАЦИ	
Драго Љепојевић.....	266
ОЖИЉЦИ КОЈИ БОЛЕ	
Небојша Мрђа.....	267
СТРАДАЊА У СТАРОМ МАЈДАНУ 1941. ГОДИНЕ	
Петар Инђић.....	269
КАКО СУ СРБИ НЕСТАЛИ СА СПОМЕНИКА	
Мирко Тодоровић.....	277

ЗАКЉУЧНИ ДИО

ДА ИСТИНА ОДЕ У СВИЈЕТ	
Дрена Курица, начелник општине Оштра Лука.....	280
ЗАКЉУЧЦИ	
Другог округлог стола „ШУШЊАР 1941.“, одржаног 1. августа 2010. године у Оштрој Луци.....	281
СВЈЕДОЧЕЊЕ – НАЈВЕЋИ СПОМЕНИК	
Проф. др Владимир Лукић, ријеч на парастосу на Шушњару.....	285

Шушњар

1.

Тог пролећа четрдесет прве
Сунце с неба а из гнезда птићи
Гледали су у сред Санског Моста
Како висе браћа Видовићи

Тога лета на обали Сане
Плакало је и лишће на врби
Када су се грлили у води
Мртве рибе и стрељани Срби

Крвав данак кржави сокаци
Крвав поток крвав облак бели
Крвав барјак на крвавом поду
Пун јаука суши ветар врели

По кућама зује гладне муве
Пси се даве окрајцима хлеба
Крвницима да не би трептале
И звезде су бјеале са неба

Сви су знали па опет питали
Зна ли браћо ико куд нас воде
Зна се добро куд се Срби воде
Ил у јаме ил у ладне воде
А ти питаш шта је после било
шта је било нагоркињо вило
Док је вило живих Срба било
Ту се клало певало и пило

На Шушњару памти травка свака
шта људима учинише људи
На Илиндан пет хиљада Срба
Заспало је да се не пробуди!

2.

ПЕТ ХИЉАДА ЗВЕЗДА У ТАМИ
СВЕТЛИ НЕВИНО КО ЈАГОДЕ
ПЕТ ХИЉАДА СРБА У ЈАМИ
МНОГО ЈЕ МНОГО ГОСПОДЕ

Сунце се рађа иду они
Сански Срби у колони
Везани неми цестом санском
У страшном дану илинданском

Шушњарском страном кад су се пели
Као у небо анђели бели
Ишли су тихо ишли лагано
Ко вали твоји лети Сано

Замисли слику најмилија
На Шушњар у смрт пешице
Маршира свети Илија
и пет хиљада светаца

ПЕТ ХИЉАДА ЗВЕЗДА У ТАМИ
СВЕТЛИ НЕВИНО КО ЈАГОДЕ
ПЕТ ХИЉАДА СРБА У ЈАМИ
МНОГО ЈЕ МНОГО ГОСПОДЕ

3.

Ко сански Срби на Илиндан
Тако страдају Богови
Нож у души и у грлу
У срцу колац глогови

У месу тупа ћускија
Цев у тело пикира
Маљ у руци крвника
У грудима секира

ПЕТ ХИЉ АДА ЗВЕЗДА У ТАМИ
СВЕТЛИ НЕВИНО КО ЈАГОДЕ
ПЕТ ХИЉАДА СРБА У ЈАМИ
МНОГО ЈЕ МНОГО ГОСПОДЕ!

Боро Капетановић

ПОЗДРАВИ

Дрена Курица, начелник општине Оштра Лука

ДА СЕ ЗЛОЧИН НИКАДА И НИГДЈЕ НЕ ПОНОВИ

Даме и господо, уважени гости и учесници Другог округлог стола „Шушњар1941“,

Драго ми је што смо се по други пут окупили у овако великом броју, 69 година након извршеног злочина над санским Србима и Јеврејима.

Имам изузетну част и задовољство да вас поздравим у име општине Оштра Лука, Удружења расељених Сањана „Санска огњишта“, Организационог одбора и у своје лично име.

Желим да нагласим да, иако је прошло толико времена од страшног злочина, ми то не смијемо заборавити, већ морамо преносити својим покољењима шта се догодило нашим дједовима, родбини и пријатељима.

Сваки помен на њих управо живот продужава, а нас обавезује да то не смијемо заборавити, али ни опростити. То је истовремено и поруке цијелом свијету да се такав злочин нигдје и никоме не понови.

Још једном желим све да вас поздравим, посебно да пожелим угодан боравак и рад на данашњем Другом округлом столу који се одржава у Оштрој Луци, а посебно желим да се захвалим свим људима који су ова манифестација одржи.

Чедо Мајкић

ДВА ИМПРЕСИВНА СКУПА

Даме и господо,
Драги пријатељи,

Осјећам искрено задовољство што вас у име једног од организатора, Удружења расељених Сањана „Санска огњишта“, могу поздравити на Другом округлом столу „Шушњар 1941.“

Приликом припрема за одржавање Првог округлог стола имали смо велику дозу страха да ли ћемо успјети. Међутим, када смо видјели колико учесника се одазвало, написало саопштења и свједочења и стигло у Оштру Луку, на импресиван скуп, наше самопоуздање је расло, а када смо успјели објавити Зборник с тог Првог округлог стола, за који смо добили сва могућа признања, како из наше средине и окружења, тако и из свијета, знали смо да смо успјели. Ипак, нисмо вјеровали да ћемо након само двије године, опет одржавати овако импозантан Други округли сто, са оволиким бројем свједочења и стручно и научно утемељених саопштења. Дубоко сам убијеђен да ће и други зборник, као што је и први, отићи широм свијета и дати још потпунију слику о злочинима геноцида на српско-јеврејском стратишту Шушњар у Санском Мосту. Још једном вас најискреније поздрављам, захваљујем се што сте се одазвали нашем позиву и желим вам успјешан рад!

Проф. др Владимир Лукић

НОВА ИСТРАЖИВАЊА И СВЈЕДОЧЕЊА

Даме и господо,
драги пријатељи,

Дозволите да вас све најсрдачније поздравим и пожелим вам много успјеха у овом тешком и одговорном раду!

Тачно прије двије године, уз веома темељите и обимне припреме, одржали смо Први округли сто „Шушњар 1941“ на којем смо, поред осталог, закључили да ћемо 1. 8. 2010. године одржати Други округли сто, што данас са нескривеним задовољством и чинимо. Потребно је нагласити да за одржавање Првог округлог стола, изузев добре воље, нисмо имали баш никаквих предуслова. Међутим, уз велике напоре појединаца из Одбора, те бројних свједока и писаца саопштења, одржан је тачно прије двије године Први округли сто на којем је поднесено 26 свједочења и саопштења, те три документа. Око 45 учесника и више од 25 учесника у дискусији у цјелости је подржало и поздравило поднесена излагања, уз закључак да се Зборник радова штампа на српском и енглеском језику, што је и учињено у 1.500 примјерака. На овај начин дато је први пут истинско свједочење без којег нема истине о злочиним на Шушњару односно Санској долини, а то значи да нема ни будућности на овим просторима. Овај Зборник, захваљујући Извршном одбору Удружења „Јасеновац - Доња Градина“ послан је разним институцијама и појединцима у више примјерака у многе земље широм свијета (Израел, Русија, Енглеска, САД, Италија, Њемачка, Француска, Аустрија, Пољска и др.), те Србија, Хрватска, Словенија, Црна Гора итд.

Зборник се и данас дијели разним посјетиоцима, стручним и научним радницима, као и образовним институцијама. Порд тога, текст на српском језику стављен је на САЈТ наведеног Удружења, а енглески текст на САЈТ Међународне комисије за утврђивање истине о Јасеновцу. Такође, сви чланови Међународне комисије добили су овај Зборник. Ово је било могуће доставити свим наведеним појединцима и институцијама, јер је Удружење Јасеновац - Доња Градина у мају 2007. године одржало Четврту међународну конференцију о

Јасенвцу и доставило је своје зборнике са све четири међународне конференције о Јасеновцу, а с њима и Зборник о Шушњару.

С обзиром на то да наведено Удружење управо припрема Пету међународну конференцију о Јасеновцу, на исти начин ћемо дистрибуисати и Зборник Другог округлог стола, као и Зборник Првог округлог стола „Гаравице 1941“. Наравно, уколико буду одштампани.

У вези с овим треба рећи да је Зборник Првог округлог стола „Шушњар 1941“ из неколико земаља добио опште признање за свој квалитет у сваком погледу.

Како прије двије године тако и данас многи појединци се питају како је дошло до организовања ових скупова, зашто то није урађено раније, зашто се о таквим монструозним злочинима више од пола вијека ћутало? Најчешће и најближа родбина жртава је ћутала, нажалост, многи то чине и данас. Међутим, са жаљењем морамо констатовати да се ни на Другом округлом столу нису појавили многи раније високо позиционирани Сањани из државне безбједности, политике, привреде, војске и др.

Радећи у Удружењу „Јасеновац – Доња Градина“ дошао сам до закључка да се стравични злочини над српским, јеврејским и ромским народом у Другом свјетском рату не могу истински приказати и освијетлити приказујући само злочине у Јасеновцу и Доњој Градини, без обзира на то што су они на овим стратиштима били далеко највећи на тлу бивше Југославије. Зато је било нужно да се ти монструозни злочини прикажу и на Шушњару, што је и учињено на Првом округлом столу „Шушњар 1941“. Овај Округли сто дао је повода да наши пријатељи из Бихаћа у мају ове године одрже Први округли сто „Гаравице 1941“. На овој локацији код Бихаћа звјерски је побијено 12.000 невиних Срба и Јевреја. Овај позитивни примјер одржаних округлих столова, који имају дубоку људску и моралну димензију, треба, по мом дубоком убјеђењу, слиједити и у другим дијеловима РС и БиХ, у првом реду у западном и јужном дијелу Босанске Крајине, затим у Посавини, Семберији, Романији, а посебно у Херцеговини.

На основу закључака са Првог округлог стола, данас, на исти датум, након двије године, одржавамо Други округли сто „Шушњар 1941“. Други округли сто, као и Први, организован је, такође, уз темељите припреме и велике напоре, донације појединаца и појединих институција. За овај округли сто написано је и послано више од 35

свједочења и саопштења, што је ван очекивања извјесног броја пессимиста. Жеља организатора и јест била да се данас појави што већи број живих свједока, док још могу свједочити, у чему се апсолутно успјело.

Дозволите ми да цитирам само неколико реченица из ваших потресних свједочења, из обимног материјала, који ћете добити у облику зборника.

... Један усташа се наљутио и мене повукао за руку да и ја морам да идем. Одмах је муњевито прискочила моја мајка Стана и повукла ме за другу руку и истргла ме из усташке руке (*Божо Раковић*).

Никада ми се није избрисало из сјећања када је усташа Кљако из Херцеговине упао у дворише мога ујака Војина Башића и повикао: „Мала, донеси већу количину воде да оперем кржаве руке и пушку, јер сам овог пута заклао 28 Срба из Усораца (*Добрила Тодоровић*).

Према казивању Петра Мијића, око 150-200 муслимана са вилама, сјекирама, бодежима, рогуљама и другим алаткама налазило се око магазе Химзе Решића у Чапљу. Од 37 затворених Лужанчана из магазе најтеже ударце задобио је Драгутин Кајиш коме је, још у строју, док је свезан чекао да крене на стрељање, један муслиман из Чапља виљушкама проб'о стомак, а цријева која су извиривала на све стране морао је сам да придржава и такав хода... до бара на Жегару (*Душанка Мајкић*).

Неки усташа, кога су његови пајташи звали Хусо, износио је детаље својих “подвига” говорећи: “Болан, људи, данас сам закл'о око шесн'есторо што жена што дјеце... Међу њима је била и једна млада, баш лијепа Влахиња, која је у наручју држала синчића од око двије године и још је била пред новим поређајем.” Још је уз грохотан смех додао: “Глед'о сам јој у стомак и ћио сам, вала, видјети је ли оно дијете у трбуху мушко или женско!” (*Милан Михелић*).

Сјећам се, ту на Врхпољу је убијена и моја тетка Даница Савић, а њу је мртву сисало мушко дијете које су усташе живо бацили у раку заједно са њом. Убили су ми тетку Драгицу и њу су мртву ра-

сјекли и извадили мушко дијете (*Љубомир Мијатовић*).

Не можемо пренебрегнути констатацију да је из Санског Моста дошло око 20 наоружаних војника – наводно усташа, а око Решића магазе у Чапљу се окупило десет пута више злочинаца наоружаних свим врстама оружја и алата за убијање невиних Срба. Очито, без и најмање сумње, то су урадиле наше комшије Хрвати и муслимани – усташе, али не само усташе, већ бројни цивили комшије, на кућном прагу и свагдје гдје су стигле на територији Санског Моста.

Ко год прочита свједочења са Првог и овог Другог округлог стола не може а да не констатује да су на територији Санског Моста, за вријеме Другог свјетског рата, убијана невина ненаоружана лица, жене, старци, дјеца, па чак и нерођене бебе у мајчином стомаку, а то значи да је извршен геноцид над српским и јеврејским народом ма гдје се он налазио.

Многи од вас се питају откуд толика склоност злочину код толиког броја људи у једном народу? Друго питање које се редовно поставља јесте како је могуће да се у редовима кољача нађе толики број вјерских првака из хрватског и исламског народа, па чак и на челу војних формација? Зашто је изостало извињење Ватикана? Зашто многим злочинцима није суђено итд?

Када се има у виду све наведено, онда ће на наредним округлим столовима бити потребно ангажовање знатног броја научника из разних области (историчара, социолога, правника, антрополога, књижевника, психолога и других), јер коријени мржње према српском и јеврејском народу код поменутих народа су веома дубоки.

Овај округли сто има на располагању знатно већи број свједочења, обухваћено је шире подручје санске општине, именовни су бројни злочинци, што само прије 20 година није било могуће ни замислити. Међутим, остала су још многа стратишта необухвћена, као што су Грмеч и многа села Подграмеча, Црновода, Усорци, Томина, Стари Мајдан, Крухари, несређен је списак злочиначких жртава и др. Другим ријечима, треба ићи за двије године и на Трећи округли сто.

Излажући своја свједочења и саопштења, ви ћете, убијеђен сам, дати и одређене сугестије и приједлоге, који ће нам бити веома значајни за доношење закључака са овог Округлог стола.

На крају желим да се најсрдачније захвалим свима вама који

сте дошли, као и онима који су жељели доћи а нису могли, свима који су учинили изузетне напоре да се организује овакав скуп, те посебно вама писцима ових драгоцјених свједочења и саопштења. Дубоко сам сигуран да и они мртви широм Санске долине, да могу да проговоре, били би вам изузетно захвални што су преко ваших искрених свједочења путем ових округлих столова и њихових зборника отишли у вјечност.

Хвала вам!

Мр Милорад Буква

СУДБИНСКА ПОВЕЗАНОСТ ШУШЊАРА И ДОЊЕ ГРАДИНЕ

Поштована господо,

Желим да вас поздравим у име Јавне установе Спомен подручје Доња Градина и да вам пожелим успјешан рад. Захваљујем се организатору на позиву за учешће наше установе на овом скупу и сасвим је логично да смо данас овдје јер је Шушњар, као и многа друга, знана и незнана стратишта, судбински везан са Доњом Градином: исти су злочинци и исте жртве.

Злочин се не смије заборавити, јер би то значило поново убиство и још већи злочин од усташког. Заборавити жртве усташког злочина геноцида било би и самоубиство и чедоморство, јер ко је спреман да заборави, спреман је и да му се понови.

Неки кажу: може се опростити. Може ономе ко то заслужи, али не може ономе ко у једном вијеку у име државе, нације и вјере и других циљева понови исти злочин. Зато нема опроста оним усташама из НДХ.

Овај округли сто, као и будући, управо је у функцији чувања од заборава онога што се десило Србима из Санског Моста и околине у усташком режиму НДХ, и веома добар метод ширења истине у свијету.

Шушњар је, као и Доња Градина, дуго био неиспричана прича, али је дошло вријеме да се проговори. Срећа је да има ко да говори, јер ријеч оних који су преживјели Шушњар и друга стратишта, биће драгоцијен путоказ и опомена будућим генерацијама и цијелом мирољубивом човјечанству.

Још једном вам у име Јавне установе Спомен подручја Доња Градина желим успјешан рад и још много оваквих сусрета.

Отварање

Молитва за жртве

Молитва за жртве

Дрена Куриџа, начелник општине Оштра Лука и предсједник Организационог одбора округлог стола „Шушњар 1941.“

САОПШТЕЊА

Др Драго Његован

СТРАДАЊЕ СРБА СЕЛА ЛУКАВИЦЕ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА, С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СТРАДАЊЕ ПОРОДИЦЕ ЊЕГОВАН

Увод

Други светски рат (1939-1945), који је покренула *нацистичка Немачка*, у оквиру настојања Тројног пакта (Немачка, Италија и Јапан) да успостави “нови поредак”, имао је за већину становника Европе и света *трагичне* последице. То је видљиво како на ширем, тако и на ужем плану: како на нивоу континената и држава, тако и на нивоу региона, општина или насеља. Чак и оних насеља која су најмања, као што је случај са селом Лукавице у општини, односно срезу Сански Мост у региону који се назива Босанска Крајина, тада (1941) делу Врбаске бановине Краљевине Југославије. То је видљиво и на нивоу породица, ширих и ужих, као што је случај са породицом Његован, чији је један део живео у Лукавицама.

Стога ћемо у овом раду покушати да осветлимо најважније моменте везане за село Лукавице и породицу Његован током Другог светског рата на тлу Краљевине Југославије (1941-1945), односно у појединим њеним деловима који су били под разним окупаторима или под влашћу њихових домаћих помагача, у конкретним случајевима под влашћу Хрвата и муслимана, те Мађара (у Бачкој), односно под влашћу Независне Државе Хрватске и Хортијеве Мађарске.

Напад на Краљевину Југославију

У природи нацизма и сличних идеологија јесте да су то расистичке, антихумане и злочиначке идеологије.¹ Нацизам је своју природу почео показивати и пре Другог светског рата кроз прогон Јевреја у самој Немачкој, али је најдрастичније своје лице показао кроз истребљење Јевреја и нападом на Совјетски Савез и Краљевину Ју-

---

¹Види цео број београдског часописа за националну културу и друштвена питања *Двери српске*, бр. 45, 1/2010, посвећен теми *Антинацизам*.

гославију, с тезом како су Славени (Руси, Пољаци, Срби итд.) мање вредни народи, те морају бити у подређеној улози у “новом поретку”, а могу бити и истребљени, уколико му се супротставе.

Други светски рат почео је немачким нападом на Пољску, а у рат су се укључиле пољске заштитнице Француска и Велика Британија. Међутим, Немачкој је успело да на западном фронту сломи Француску, окупира Белгију и друге земље, те бомбардовањем Велике Британије ову изложи великом страдању. Обраложeње за напад било је борба против “труле” западне демократије и капитализма, јеврејске плутократије. Међутим, после напада на Совјетски Савез, “аргументација” је допуњена: сада је то и борба против комунизма, такође јеврејског производа, у мање вредном словенском свету. Комбинација овакве две “аргументације” примењена је и приликом напада на Краљевину Југославију, с диференцираним односом према народима који је сачињавају. Највећи непријатељ нацизма били су Срби, те њима не треба дозволити да имају државу. Они су предређени да највише страдају. Срби су били и остали антифашисти (антинацисти).

Удруженим нападом Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске Краљевина Југославија је војно сломљена, највећи део војске је заробљен, а у заробљеништво су одведени само Срби војници. Окупацији су значајно допринели домаћи Немци и Мађари, а посебно Хрвати.

Независна држава Хрватска као антисрпска творевина

Независна држава Хрватска, у даљем тексту НДХ, формирана је као израз “повијесних тежњи” Хрвата да имају сопствену државу.

НДХ је проглашена у Загребу још док је трајао Априлски рат сила Осовине против Краљевине Југославије 6-17. априла 1941. Проглашење је 10. априла 1941. године извршио “војсковођа” Славко Кватерник, пензионисани аустроугарски пуковник, у име Анте Павелића, поглавника Усташке организације, који се још налазио у фашистичкој Италији. Проглашење НДХ објављено је на насловној страници загребачког листа *Хрватски народ* и саопштењем на загребачкој радио-станици. Истовремено је објављена изјава Влатка Мачека, вође утицајне Хрватске сељачке странке (ХСС) и потпредсе-

дника југословенске краљевске владе (!), којом се хрватски народ позива да се покорава новоуспостављеној власти и ставља читава инфраструктура Бановине Хрватске и ХСС-а на располагање усташким властима.² По повратку у Загреб 16. априла 1941. године Анте Павелић је именовано "Прву хрватску државну владу". У саставу НДХ, поред Хрватске, Славоније и највећег дела Далмације (значајан део средње Далмације с јадранским острвима припао је Италији, као и остатак Словеније), спадале су још Босна, Херцеговина и Срем. Независна Држава Хрватска у административном погледу била је организована у 22 "велике жупе", са нижим јединицама "котаревима и обћинама". Главни град Загреб имао је посебан статус, у рангу велике жупе. Једна од њих је била **Велика жупа Лука и Сана** са седиштем у Бањалуци. Овој великој жупи припадао је "котар" Сански Мост.

На челу великих жупа били су велики жупани, које је постављала усташка Влада, а управу нижих територијалних јединица водила су котарска, односно општинска "поглаварства", на челу са "предстојницима".

По доласку на власт хрватска Усташка организација тежи да постане *масовни покрет*, у односу на претходних десетак година када је представљала малобројну терористичку организацију још пре рата "заклетих усташа", која је највећим делом била у избеглиштву (у Мађарској, а највише у Италији).

У загребачком листу *Усташа* то је изражено на следећи начин: **"У усташкој хрватској држави, коју су створили поглавник и његове усташе, мора се усташки мислити, усташки говорити и што је најглавније - усташки радити. Једном ријечи, читав живот у Независној Држави Хрватској мора бити усташки."** На јединство чак, *идентитет хрватства и усташтва* често је указивао поглавник НДХ Анте Павелић: **"Ново покољење Хрвата мора бити не само хрватско,... него мора бити у потпуном смислу усташко. Јер Хрва-**

---

² Читава акцију отцепљења Хрватске од Југославије и проглашења НДХ водио је Едмунд Фезенмајер (E. Veessenmaier), специјални опуномоћеник министра иностраних послова немачког Рајха Јоакима Рибентропа (J. v Ribentrop). Будући да Немци нису били убеђени да ће Влатко Мачек као водећи лидер Хрвата одговорати њиховим захтевима, јер, како извештава немачки генерални конзул у Загребу Фројнт (A. Freundt), "његови напори усмјерени су, како се чини, подједнако на одржавање мира с Њемачком и даљњи опстанак Југославије". Фезенмајер је приволео Мачека на одступање и давање изјаве у корист НДХ. - Фикрета Јелић - Бутић, Усташе и Независна држава Хрватска 1941-1945, Загреб, 1977, стр. 64 и даље.

та је и прије било, али није било усташа, а док није било усташа, није било ни хрватске државе. Кад убудуће не би било усташа, не би било ни хрватске државе.⁴³ Према томе, хрватско усташтво је суштина Независне Државе Хрватске, односно НДХ је нацистичка (фашистичка) творевина.

Усташки покрет и НДХ

Целокупна делатност хрватског усташког покрета у НДХ подељена је на три “гране”: *политичко-организациона грана* имала је основни циљ “организирања у организације Усташког покрета, те душевни одгој чланства и пучанства уобће”, и организовање омладине у Усташкој младежи;

Усташка војница - војна формација усташке организације по узору на фашистичко-нацистичке војне формације (као што су “црне кошуље” и СС), изван редовних државних војних формација (нпр. *Wermacht*) које су у НДХ представљали домобрани, а под непосредном потчињеношћу поглавнику Павелићу. Јединице Усташке војнице биле су *рој, вод, сатнија и бојна*, а могле су бити формиране и веће јединице као што је *сдруг*. Главни стожер Усташке војнице делио се на шест служби: бојна на служби при Поглавнику, редовне дјелатне бојне, припремне усташке бојне, причувне усташке бојне, усташки подмладак и војно-радна служба;

Трећа грана била је *Усташка надзорна служба* (УНС), која врши надзор над целокупним радом управних и усташких установа и требала је “спречавати сваку дјелатност која би угрожавала слободу и независност Независне Државе Хрватске, мир, спокојност и сигурност хрватског народа и тековине ослободилачке борбе Хрватског усташког покрета”.⁴

Усташка надзорна служба (УНС) састојала се из четири уреда:

1) Усташко редарство - уред је водио политичке предмете, а имао је три одсека: комунистички, жидовски и српски;

2) Усташка обавештајна служба - уред је вршио хапшења и проводио истраге;

³ Др Анте Павелић риешео је хрватско питање, приредио Иво Богдан, Наклада Еуропа, Загреб, 1942, стр. 47 (Говор усташкој младежи 7. ожујка 1942.)

⁴ Народне новине, 26.08.1941. Види и: Душан Лазић, Организација полицијско - обавештајне службе "Независне Државе Хрватске" - II усташка надзорна служба, Зборник за историју, св. 7/1973, Матица српска, Нови Сад, стр. 143-179.

3) Усташка обрана - овај уред представљао је посебну војно-полицијску формацију у чијој надлежности су били и *концентрациони логори*, а формирао је и посебне јединице као нпр. Први усташки обрамбени сдруг (Јасеновачки обрамбени сдруг) и

4) Особни одјел. Касније је формиран и пети “уред” - Усташка сигурносна служба - која такође врши хапшења и ислеђивања и организује Павелићеву “тјелесну стражу”.

Организација усташког покрета у НДХ устројена је “Одредбом о саставу и дјеловању усташког покрета” из јуна 1941. и “Прописника о задаћи, устројству, раду и смјерницама Усташе - Хрватског ослободилачког покрета” из августа 1941. године.

На челу усташког покрета је “поглавник” са “доглавничким вијећем” које има 12 “доглавника” и 6 “поглавних побочника”.

Организацијама на терену руководи “постројништво” које се дели на:

1) “управно заповједништво усташа”, које је подељено на *стожере, логоре, таборе и збирове*,

2) “управно заповједништво усташке младежи” (“заповједништво мушке усташке младежи” и “заповједништво женске усташке младежи”),

3) “управно заповједништво женске лозе усташког покрета”,

4) “управно заповједништво сталешких постројби” и

5) “благајна”.

Главни усташки стан (ГУС) је “врховна установа цјелокупног усташког покрета”. “Устројствене установе” усташког покрета су стожери, логори, табори и збирови - у њима се “постројавају” чланови усташког покрета с циљем “да се боље оствари задаћа покрета у свим његовим диеловима”. Ове “Устројствене установе” покривају одређена подручја: стожер - подручје једне “велике жупе”, логор - подручје управног “котара”, табор - подручје једне управне “обћине”, збир - подручје једног насеља или дела већег места.

Оружане снаге НДХ, према томе, сачињава: домобранство, као регуларна војна сила (копнена војска, зрачне снаге и морнарица, као и легионарске јединице), усташка војница (јединице усташке војнице и усташке милиције - понекад назване и “дивље усташе”) и оружништво (жандармерија).

Одмах по окупацији на чело градских и сеоских општина постављена су проверена хрватска усташка лица (Хрвати и муслимани)

или припадници немачког народа (у Срему).

“Закони” и НДХ

Од првог дана постојања НДХ уследила је интензивна “законодавна” активност, иако НДХ све до октроисаног Хрватског Сабора из фебруара 1942. године није имала право законодавно тело. Хрватски усташки закони, законске одредбе и provedбене наредбе објављиване су у службеним *Народним новинама*. Већ 10. априла објављен је Закон о оснутку војске и морнарице државе Хрватске (по налогу Поглавника: Славко Кватерник). Истог дана објављена је Проведбена наредба Поглавникова повјереника за унутарње послове к закону о присези вјерности Држави Хрватској (Поглавников повјереник за унутарње послове: Др Милован Жанић).

По доласку Анте Павелића у Загреб, он је, уз одговарајућег повјереника, министра или предсједника законодавног повјереништва, потписивао хрватске усташке законе.

Законска одредба о укидању јавног билежничтва објављена је 18, а Законска одредба о изрицању осуда, о називима судова и судача и о употреби чистог хрватског језика код судова 19. априла. Истог дана објављена је Законска одредба о именовању повјереника код привредних подuzeћа, као и Законска одредба о укидању котара Окучани. Законска одредба о забрани ношења свих одликовања (“ордена” и “медаља”) бивше Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и бивше Краљевине Југославије и свих повластица стечених тим одликовањима, Законска одредба о разрјешењу упорабних уговора између самоуправних тијела и трећих особа и Законска одредба о имовини Сокола бивше Краљевине Југославије објављена је 24. априла. Законска одредба о забрани ћирилице, као и Проведбена наредба министарства унутарњих послова о законској одредби о забрани ћирилице (коју је потписао др Андрија Артуковић, министар) објављена је 25. априла. Законска одредба о држављанству објављена је 30. априла. Следиле су законске одредбе о државном грбу, државној застави, Поглавниковој застави, печатима, Законска одредба о расној припадности, Наредба о извешћивању застава, законска одредба о преласку с једне вјере на другу, итд.⁵

---

⁵ Види: Горан Бабић, Хисторија хрватске хистерије, Београд, стр. 58-64.

Хрватске усташке власти на свим нивоима радиле су по тим “законима”, али и мимо њих. На пример, у НДХ су концентрациони логори успостављени пре њиховог “озакоњивања”.

Српска Босанска крајина у раљама НДХ

Према томе, и у Босанској Крајини која је по националном саставу становништва била већински српска, успостављене су нове хрватске усташке нацистичке власти на свим нивоима, забрањена је ћирилица, затворене су српске православне цркве и јеврејске синагоге, приступило се покатоличавању православних Срба, Срби су од почетка третирани као противдржавни елемент, постављени су комесари у привредна предузећа, отпочела је пљачка државне и приватне имовине, делу српског становништва је наређено да се исели, отпочела је голгота српских православних свештеника као и пљачка црквене, а нарочито манастирске имовине итд. Већ у јуну и јулу 1941. године почињу масовна убиства Срба као цивилног становништва, као и још бројнија појединачна убиства.

Срби су присиљавани да се покатоличе. Већ 3. маја 1941. донета је законска одредба о преласку с једне вере на другу, а затим и низ допунских одредби, наредби, упутстава и окружница. У акцији покатоличавања, поред органа власти НДХ, активно се укључила католичка црква. Министарском наредбом од 18. јула 1941. године забрањен је и сам назив “српска православна вера”. Тај назив је замењен називом “грчко-источна вјера”. Негиран је и назив “Србин” и “српско”. Сви су Срби морали бити Хрвати без обзира на веру. Покатоличавање су проводили хрватски усташки управни органи, усташки функционери и католички свештеници.

Поред општег притиска да се Срби одрекну православља и приме католичанство, у многим срединама силом је изнуђиван “добровољни” прелазак: забрана изласка изван села, забрана снабдевања шећером, соли, шибицама, забрана прослављања православних празника, забрана рада за време католичких празника, орочавање службе државних чиновника ако остану у православљу, претње протеривањем итд.

Током јесени и зиме 1941/42. године кампања преласка православних Срба у католичанство и похрваћивање била је веома

интензивна. Ипак, резултати нису били задовољавајући, тако да се од пролећа 1942. прелази на другу варијанту похрваћивања: стварањем неканонске Хрватске православне цркве. Она је законском одредбом од 3. априла 1942. и уостављена и деловала је до краја постојања НДХ.

Како је по својој суштини НДХ била антисрпска државна творевина, важно је знати каква је била етничка структура у њој, а у конкретном случају, каква је била етничка структура среза Сански Мост. Трећина становника НДХ су били Срби, а у срезу Сански Мост, као и у многим другим срезевима (котаревима) Срби су били већина (од 51 до 100%).

Етничка структура среза Сански Мост пре Другог светског рата

Пре 6. априла 1941. године, Срби су у срезу Сански Мост чинили *апсолутну већину* становника. На основу пописа становника од 1931. године и прорачуна прираста становништва о 1931. до 1941. године, могуће је закључити да је пре немачког напада на Југославију и формирања Независне Државе Хрватске, у санском срезу живело 65.860 становника, од чега Срба око 38.100 (57%), око 18.650 муслимана (Бошњака) - 28,32%, око 9.040 Хрвата или 13,73% и око 79 Јевреја (0,07%).

Већ на први поглед уочљиво је да је етничка структура становништва среза Сански Мост пре Другог светског рата била хетерогена, али у тој хетерогености се истиче ова чињеница: **Срба је било највише, с тим да је Срба било више него Хрвата и муслимана (Бошњака) и осталих заједно.**

Када се погледа етничка структура среза Сански Мост по насељима, којих има 77, видимо да је у неким насељима било само Срба, у неким само муслимана, у неким само Хрвата, у неким Срба и муслимана, у неким Срба, муслимана и Хрвата, а у Санском Мосту и Лушци Паланци још и Јевреја (у Лушци Паланци само једна јеврејска породица). **Насеља у којима су заједно живели само муслимани и Хрвати није било.** По етничком саставу насеља среза Сански Мост можемо груписати у 7 група на следећи начин:

1. *Насеља са искључиво српским становништвом*

- 1.1. Отиш
- 1.2. Бојиште
- 1.3. Јелашиновци
- 1.4. Грдановци
- 1.5. Босански Милановац
- 1.6. Дабар
- 1.7. Ђедовача
- 1.8. Горња Мајкић Јапра
- 1.9. Доња Мајкић Јапра
- 1.10. Козин
- 1.11. Горњи Липник
- 1.12. Доњи Липник
- 1.13. Слатина
- 1.14. Поткрај
- 1.15. Предојевића Главица
- 1.16. Миљевци
- 1.17. Праштале
- 1.18. Дуге Њиве
- 1.19. Сухача
- 1.20. Мркаљи
- 1.21. Хадровци
- 1.22. Подлуг
- 1.23. Копривна
- 1.24. Усорци
- 1.25. Горња Трамошња
- 1.26. Доња Трамошња
- 1.27. Горња Козица
- 1.28. Доња Козица
- 1.29. Подови и
- 1.30. Илиџа.

Дакле у 30 насељених места, у 30 села, од 77 (39%) среза Сански Мост, живели су искључиво Срби.

2. *Насеља са искључиво муслиманским становништвом*

- 2.1. Окреч
- 2.2. Врш

- 2.3. Модра
- 2.4. Горњи Каменград
- 2.5. Доњи Каменград
- 2.6. Зенковићи
- 2.7. Хрустово
- 2.8. Врхпоље и
- 2.9. Демишевци.

Дакле у 9 од 77 насеља (11,6%) среза Сански Мост живели су искључиво муслимани (Бошњаци).

3. Насеља са хрватским становништвом

- 3.1. Стара Ријека
- 3.2. Сасина и
- 3.3. Шкрљевита

Дакле, у 3 од 77 насеља (села) среза Сански Мост или 0,35% живели су искључиво Хрвати.

4. Насеља у којима су заједно живели Срби и муслимани

- 4.1. Халиловци
- 4.2. Скуцани Вакуф
- 4.3. Напреље
- 4.4. Горица
- 4.5. Хусимовци и
- 4.6. Томина.

Дакле, у 6 од 77 насеља среза Сански Мост или (8,7%) заједно су живели Срби и муслимани (Бошњаци).

5. Насеља у којима су живели Срби и Хрвати

- 5.1. Кркојевци
- 5.2. Касапница
- 5.3. Бошњаци
- 5.4. Лушци Паланка
- 5.5. Марини
- 5.6. Гаревце
- 5.7. Батковци
- 5.8. Овањска и
- 5.9. Крухари.

Дакле, у 9 села од 77 насеља санског среза (11,6%) живели су Срби и Хрвати заједно.

6. *Насеља у којима су живели Срби, муслимани и Хрвати*

- 6.1. Кљевци
- 6.2. Здена
- 6.3. Будимлић Јапра
- 6.4. Фајтовци
- 6.5. Лукавице
- 6.6. Подвидача
- 6.7. Брдари
- 6.8. Чапље
- 6.9. Побрежје
- 6.10. Пољак
- 6.11. Шеховци
- 6.12. Трнава
- 6.13. Стари Мајдан
- 6.14. Џевар
- 6.15. Оштра Лука
- 6.16. Кијево и
- 6.17. Лужани

Дакле, у 17 од 77 насеља санског среза (22%) живели су припадници три најбројније етничке скупине среза Сански Мост.

7. *Насеља у којима су поред Срба, Муслимана и Хрвата живели и Јевреји*

- 7.1. Сански Мост и
- 7.2. Лушци Паланка

Дакле, у 30 насеља среза Сански Мост живели су искључиво Срби, у 9 насеља искључиво муслимани и у 3 насеља искључиво Хрвати. У 6 насеља живели су заједно Срби и Муслимани, у 9 насеља заједно Срби и Хрвати, у 17 насеља заједно Срби, муслимани и Хрвати и у 2 насеља заједно Срби, Муслимани, Хрвати и Јевреји. Из свега произлази да су Срби било сами (30), било са муслиманима (6), било са Хрватима (9) било и са једнима и другима живели у 47 насеља, муслимани у 34 насеља, Хрвати у 21 насељу, а Јевреји у 2 насеља. **Када је формирана НДХ Хрвати и муслимани већином су**

били за НДХ, а Срби, после првих масовних злочина против њих, против НДХ и окупатора земље.

Табела: Етнички састав среза Сански Мост по насељима

	Етнички састав	Број насеља
1.	Само Срби	30
2.	Само Муслимани	9
3.	Само Хрвати	3
4.	Срби + Муслимани	6

Лукавице

Лукавице се налазе на 18 км северно од Санског Моста. До њих се стиже путем С. Мост - Г. Каменград, а потом преко Фајтоваца до западног дела села, или преко Чиркића до источног дела села, тј. Старог Села. Колски пут постоји и преко Бријеста (Г. Каменград - Дошци - Бријест). Колски путеви постоје и од Подвидаче, Модре, као и шумски путеви (из Главице) према Лукавицама.

Лукавице су село састављено од заселака, организованих у *потковичасту структуру*. Када се од Фајтоваца крене кроз Лукавице прво наилазимо на куће Вукшића код Вукшиног гаја (десно од пута) који се налази на узвишењу, а преко пута њега је узвишење Бријест са кућама Ивезића. Између је дубоки усек, кроз који тече поток, састављен од поточића који извиру испод кућа Станића и кућа Његована. На благој страни с десне стране пута су и куће Будимљана, а потом Шева. Око пута су куће Праштала, Вукојевића и Пашагића (измешано). У Пашагићима се налази џамија с мејтефом. Када се дође близу цркве у Лукавицама, десно од пута су куће Станића, а право куће Календера. Близу последњих кућа Календера под Главицом је једна кућа Станића. Пут нас даље води испод Главице до кућа Тополовића. То је почетак Старог Села. Испод кућа Тополовића су куће Његована, а у продужетку куће Бјелајаца, па Ергараца.

Пре Ергараца, око пута за Чиркиће су куће Радаковића, северније од тога куће Грковића, а источније куће Стојића. Од Ергараца на узвишеној равној плохи су Вишчевићи (некадашњи бегови), а даље, после кратке депресије, на још вишем терену Ковачевићи, чиме почиње Бријест, који се завршава већ помињаним кућама Ивезића.

Лукавице су биле етнички мешовито село. Хрвата је било

најмање, нису имали ни своју цркву. Српска презимена су: Вукшићи, Вученовићи, Праштале, Вукојевићи, Шење, Станићи, Његовани, Бјелајци, Радаковићи, Ергарци, Грковићи, Стојићи, Мудринићи (њихове куће су ближе селу Модра), као и Цвјетићани и Новаковићи, који су између два светска рата рачунати у Лукавице, а после у Подвидачу. Муслимани су: Пашагићи, Календери, Тополовићи итд. Хрвати су: Ивезићи.

ЊЕГОВАНИ

Његовани из Лукавица, који су до 1932. године живели у породичној задрузи, када су се поделили на три породице, потичу из Почитеља код Госпића у Лици. Његовани из Почитеља забележени су већ 1700. године у извештају сењског бискупа Мартина Борковића, писаног 1710. године,⁶ као “православни власи насељени од Турака из Босне.”

Нешто касније, 1712. године, пописани су Тадија Његован, његов брат Јован, брат Тома, четворо мушке и четворо женске деце, као и његове земље, ливаде, баре итд, као и Илија Његован, брат Михајло, синови Јован, Никола, Радивој, те мала деца, женска и мушка, али и њиве, ливаде итд.⁷

Дакле, Његовани су 18. и 19. век проживели као аустријски граничари. Неки од њих су постигли велике војне каријере. Димитрије Његован био је на служби у Потиско-поморишкој граници до 1751, после чијег укидања му је потврђено “старо племство”.⁸ Петар Његован, крајишки капетан (Лика, око 1735) био је отац Максимилијана (адмирала), Виктора (генерала инфантерије) и Владимира (пуковника). Петар је био ожењен Маријом, кћерком крајишког капетана Симеона Кекића. Стево Његован био је учесник Народно-црквеног сабора 1872. у Сремским Карловцима. Др Владимир Његован (1884-1971) био је хемичар, професор Свеучилишта у Загребу. Исо - Исајло Његован (1922-1996), пореклом из Бунића код Коренице, био је југословенски дипломата и политичар. Зашто је дошло до сеобе Пеје

---

⁶ Виви: А. Мохоровичић, М. Марковић, Зборник за народни живот и обичаје, књ. 53, Хазу, Загреб 1995.

⁷ Карл Касер, Попис Лике и Крбаве 1712. године, СКД Просвјета, Загреб

⁸ Душан Ј. Поповић, Срби у Војводини, књ. III, Матица српска, Нови Сад 1990, стр. 93.

Његована из Почитеља у Лици у Јелашиновце на Грмечу, не знамо. У сваком случају до сеобе је дошло око 1875. (почетак српског устанка у Босни и Херцеговини). Пејо, син Исе Његоана, повео је са сеобом синове Милу и Лазу.

Лазо је остао ту, а Миле (рођен 1860) доселио се у Лукавице, на бегову земљу.

Да би откупио земљу од бега, деда Миле (1860) са два своја сина, Петром (1884) и Илијом (1887) отишао је у Америку и тамо радио у околини Чикага као **рудар и дрвосјеча** од 1908. до 1918. године, док је најмлађи син Јово остао у Лукавицама. Петар је поново ишао у Америку на рад 1922-23. године. Био је ктитор звона цркве Св. Петра у Лукавицама, тако да је његов најстарији син Раде имао част да први повуче конопац новог звона (око 1926). И трећи син Милин, Јово (1898) ишао је на рад у Франуцску (1930-32.). Све до 1932/3. године Његовани су живели у **породичној задрузи**, а онда су се поделили. Деда Миле је остао у кући са најстаријим сином Петром, Радиним оцем. За живота је од три сина имао 20 унука. Раде је завршио основну школу у Подвидачи, а потом је отишао на занат у Беочин.

Његовани су мирно живели у Лукавицама све до црног Илиндана 1941. године.

Илинданска трагедија 1941.

Као што је познато, на усташке злочине против Срба које је починила НДХ у првим месецима свог постојања, одговорено је истовременим устанком српског народа с обе стране Уне (Срб-Дрвар). Српски устанак није имао идеолошке предзнаке; није био ни четнички ни партизански. Устанак је имао за циљ одбрану голих (српских) живота. Био је организован, али и дифузан, праћен разним дезинформацијама: те су Руси послали падобранце, те су Енглези учинили исто, те је оружје спуштено на Раданово поље итд. У устанак Срба против НДХ, а тек онда против окупације Немаца, укључили су се и неки омладинци из Лукавица, а међу њима и Дмитар и Раде Његован. Устаници су се у први мах звали герилци, а не ни партизани ни четници. У сваком случају, било их је више него расположивог оружја. У борбама са хрватским усташким (и само неким немачким нацистичким) снагама погинули су неки устаници, али **највеће страдање**

доживели су они који се нису дигли на устанак, мирни сељаци и грађани. Његовани су знали да је устанак почео. Нису знали да ли су Раде и Дмитар Његован међу устаницима. У сваком случају, нису били код куће. **Старији су сматрали да за оног ко се не буну, ко ради свој свакодневни посао, ко је код куће, ко истакне белу заставу (крпу, чаршав) на кућу - тај нема чега да се боји.** За сваки случај, Миле Његован, као најстарији, рекао је сину Петру да се амерички колтови закопају. Донели су их из Америке 1918. као сувенир.

Било је и приче о томе да је на Илиндан 1941, негде пред подне, у Станиће дошла Рожа Ивезић, која је казала Луки Станићу да бежи и да обавести остале Србе да ће бити побијени, “јер иде усташка бојна из Старе Ријеке и убија Србе”. Рожу су малтене најурили, јер износи немогуће ствари.

Негде око поднева староријечка усташка јединица је из Подвидаче прешла у Лукавице, да настави оно што је од јутарњих сати “радила”: **убијала је Србе мушкарце где год би их затекла.** Први од Срба из Лукавица је убијен Миле Његован на Бијелом путу, између Лукавица, Чиркића и Подвидаче, који је терао овце на пашу у Грковића гај. Ова хрватска јединица је затим у сваком засеку побила затечене “одрасле” Србе: Грковиће, Радаковиће, Ергарце, Бјелајце, Његоване и Станиће. Највише је страдало Његована.⁹

Иако су се из Ергараца и Бјелајаца чули пуцњи, Његовани су као скамењени чекали своју судбину. Нису могли да схвате да могу бити на правди Бога побијени. Осим деда-Миле, који је отерао овце на пашу, нико ко је био код куће није мрдао даље. Нису ни знали да је он већ убијен. Нико није замакао у оближњи шумарак, шљивик, јарак. Његовани се нису морали бојати неке своје кривице.

Ипак, десетак хрватских усташа је бануло и пред њихове куће. Нису много питали, ни испитивали. Знано је да им је водич био један муслиман (данас: Бошњак) из села, који је служио више као општи водич, да покаже где живе Срби, а не да укаже на њихову евентуалну против-НДХ активност.

Када су униформисане усташе ушле у двориште, наредиле су да сви изађу из кућа, а то су три куће, иако је већина већ била на дворишту, и старо и младо, и мушко и женско.

Тада су усташе наредиле мушкарцима да легну на земљу пред кућом Петра Његована. Било их је шест, од Војислава са 16, до Петра

⁹ Види: Списак убијених у књизи Б. Бокана Срез Сански мост у НОБ, том III, стр. 571.

са 57 година. Испалили су сваком по један пушчани метак у главу. Веома мало крви је брзо згрушано у летњој праштини.

При одласку, хрватске усташе су наредиле да их не смеју носити у гробље код српске цркве, већ да их покопају на имању, с напоменом да се сва наређења НДХ морају поштовати.

Тако је сутрадан и урађено. Одраслих мушкараца више није било. Жене и ситна деца нису могли правити мртвачке сандуке, а није било ни одраслих комшија који би то урадили, и они су побијени или су се посакривали по шуми и шумарцима.

На 500 м испод кућа Његована, код Средње барице, жене су ископале плитке гробове, одвукле своје мртве и сахраниле их без свштениковог опела и без сандука. Није било на овим хумкама ни крстова. Није било ни комшија, и комшије су сахрањивали своје.

Већ идуће седмице жене и деца су отишли у Стари Мајдан и приступиле “покатоличавању”.

*

* *

После рата “покатоличавање” је поништено, “наши гињеници” су пренети у заједничку гробницу код цркве у Лукавицама, дигнут им је споменик на коме је крст, а још касније њихова имена су уписана на спомен-плоче на Партизанском гробљу са звездом петокраком.

На главној спомен-плочи писало је:

Ране стрељаних, у борби палих

Ране што пеку и што боле

Ту лежи гробље непокопано

Оних што мрзе и што воле

Ово гробље је 1995. уништено од стране муслиманских снага, као и свака кућа и други објекат у Лукавицама који су припадали Србима, па и српска православна црква св. Петра.

Данас ни један Србин не живи у Лукавицама, а само једна кућа (Душана Бјелајца) је обновљена.

*

* *

У књизи Бранка Ј. Бокана *Срез Сански Мост у НОБ 1941-1949. године*, том 2, који је објављен 1980. године у Санском Мосту, као извори информација или учесници у догађајима помињу се следећи Његовани.

- на стр. 82 и 309, помиње се *Славко Његован*, учесник НОБ од првог дана и члан првог актива СКОЈ-а у Лушци Паланци;

- на стр. 31, 151, 252, 372, 392, 412, 419 и 481, помиње се *Здравко Његован*, првоборац из Подгрмечка, политички комесар Прве чете Грмечког батаљона;

- на стр. 218, 515 и 524, помиње се *Дмитар Његован*, првоборац, носилац Партизанске споменице 1941, скојевац, члан Штаба 1. саничко-санског омладинског радног батаљона као члан Општинског комитета СКОЈ-а, а касније и члан Среског комитета СКОЈ-а за подручје Лушци Паланке;

- на стр. 309 и 515, помиње се *Даница Његован*, члан првог Актива СКОЈ-а за подручје Лушци Паланке, те члан чете из Лушци Паланке, као дела 1. крајишке ударне пољопривредне бригаде (1942);

- на стр. 310, помиње се *моја мајка Милка Станић*, касније *удата Његован*, истакнута омладинка у јединственој омладинској антифашистичкој организацији за Подвидачу и Лукавице од почетка децембра 1941. године, учесница партизанске жетве у Саничкој долини 1942;

- на стр. 515, помиње се *Мирко Његован*, скојевац, учесник у активностима 1. крајишке ударне пољопривредне бригаде; и

- на стр. 578, помиње се *Лука Станић*, *мој деда по мајци*, председник Народно-ослободилачког одбора села Лукавице од 1942.

Засигурно знам да је *мој стриц Раде Његован*, борац, био рањен у току НОБ, да је био инвалид (имао је краћу ногу и носио је ортопедску ципелу на левој нози) и да је у Лукавице, на имање Његована, долазио свако лето, слушао радио, и стално се бринуо да се не понови 1941. Рођен је 1920. у Лукавицама, а умро је 1994. године на ВМА и сахрањен на гробљу Бежанијска коса у Београду.

Знам да је *мој стриц стричевић Дмитар Његован*, рођен у Лукавицама 1920. године, био прилично пустахијски настројен (одлазио је у партизане кад је хтео и враћао се кући, тј. у село кад је хтео) и веома храбар борац, више пута рањаван, поткрај рата осветник (о томе се причало, али немам доказе). Негде 1946. на годишњицу породичне трагедије у Лукавицама, био је на збору у Горњем Липнику и закачио се са неким Липничанима и бранећи себе (и вероватно - породичну част) убио је једног човека у самоодбрани (Дмитар је бежао од сукоба, али је тај човек био бржи од њега, стигао га је и онда

га је Дмитар једним убодом ножа убио), тако да је на суђењу ово убиство оквалификовано као “убиство у *нужној одбрани*”. После тога, његова фамилија (мајка, бројна браћа и сестра) колонизирана је у Житиште у Банату. Дмитар је повремено долазио у Лукавице. Запамтио сам га као чврстог, карактерног и принципијелног човека. Сава Његован је 60-тих одселио у Славонију.

Из прича *моје мајке Милке Станић - Његован* знам да је она била активна омладинка, скојевка, учесница у свим пословима партизанске позадине. Радећи у омладинским бригадама, лети и зими, навукла је такву реуму, да је цео живот била болесна и ишла по бањама. Удала се за мог оца Милу Његована, који је био годину и по млађи од ње, и изродила седморо деце, од којих је заживело петоро, а ја сам то пето, последње дете. Моја мајка је рођена 1925, а умрла је 1992. године. Сахранили смо је 4. априла, а рат у БиХ је почео 6. априла. Сахрани је присуствовало нас четворо деце, Перса (Ђукановић) и Нада (Рибих) из Кључа, Богданка (Пејић) из Београда и ја (из Новог Сада, већ избегао из Осијека 1991. године), а брат Радослав (из Умага у Истри) на сахрану мајке није стигао - био је у избеглиштву у Италији.

У послератном периоду, колико ја памтим, код нас није било ни национализма, ни шовинизма. Моји добри другови у основној школи били су и муслимани, нарочито Енес Дурмишевић из Чиркића. Од њега сам научио много о исламу, као идеји, идеологији и поретку живота, што би свако од нас требало да зна. Он је похађао медресу у Сарајеву. У основној школи и гимназији имао сам професоре разних националности. Сем изузетака, није било проблема.

Многе Хрвате сам упознао за време студија. Један Хрват (Никола Гамилец, из Бјеловара, уредник *Студентског листа* у Загребу) 1981. године био ми је кум (сведок) на венчању у Осијеку, где сам радио на Економском (и касније Педагошком) факултету.

Моја баба Пера, рођена Цвјетићанин, из засеока Хатирај (ту су живели и Новаковићи, наши кумови) који је до 2. св. рата припадао Лукавицама, а после Подвидачи, *није нам много причала о том ужасном илинданском дану 1941, ни о страшним ратним данима, који су укључивали избеглиштво у Грмеч у сред зиме (1942/1943), спаљивање свих објеката на имању у зиму 1942/1943. године осим малог амбара и другим искушењима. О својим најближима које је сахранила, кад је морала, говорила је “наши гињеници”, “наша погибија”. До*

смрти је остала у црнини.

Према књизи Б. Бокана, у Лукавицама је било укупно 59 жртава током Другог светског рата, а према попису из 1964, на шта указује Јован Мирковић¹⁰, жртава је било више - 81. Пема националности, све жртве, сем једне - муслиманске, су Срби. Највише страдалих је било 1941 - 43, 1942. било је 5 жртава, 1943 - 32 жртве, а 1944 - 1 жртва. Нетачно је да су, према попису 1964, одговорни за жртве у Лукавицама непознати, те да су усташе одговорне само за 9 жртава. Највећи број жртава спада у одговорност хрватских усташа, а тек онда Немаца (у офанзивама итд.). Од укупно 81 жртве, на мушкарце отпада 69, а на жене 12. Међу жртвама су била и деца.

ЊЕГОВАНИ, УБИЈЕНИ НА КУЋНОМ ПРАГУ У ЛУКАВИЦАМА (ПОДГРМЕЧ) НА ИЛИНДАН, 2. АВГУСТА 1941. ГОДИНЕ ОД СТРАНЕ ХРВАТСКИХ УСТАША

1. ЊЕГОВАН Пеје МИЛЕ, рођен 1860.
2. ЊЕГОВАН Миле ПЕТАР, рођен 1884.
3. ЊЕГОВАН Миле ИЛИЈА, рођен 1887.
4. ЊЕГОВАН Миле ЈОВО, рођен 1898.
5. ЊЕГОВАН Петра ДРАГАН, рођен 1922.
6. ЊЕГОВАН Илије ВОЈИСЛАВ, рођен 1925.
7. ЊЕГОВАН Јове МИЛАН, рођен 1918.

ЊЕГОВАНИ, УБИЈЕНИ НА КУЋНОМ ПРАГУ У ЛУШЦИ ПАЛАНЦИ (ПОДГРМЕЧ) ОД СТРАНЕ ХРВАТСКИХ УСТАША¹¹

1. Његован М. Бранко
2. Његован М. Душанка
3. Његован М. Марта
4. Његован Л. Милан
5. Његован М. Миле
6. Његован М. Невенка

---

¹⁰ Јован Мирковић, Жртве рата 1941-45. општине Сански Мост према попису из 1964. године и до сада извршеној ревизији пописа, У: Шушњар 1941, Зборник радова, Оштра Лука, 2008, стр. 37-59.

¹¹Бранко Бокан, н.д. књ. III, стр. 580

ЊЕГОВАНИ, УБИЈЕНИ НА КУЋНОМ ПРАГУ У ОТИШУ (ПОДГРМЕЧ) ОД СТРАНЕ ХРВАТСКИХ УСТАША¹²

1. Његован Л. Дева
2. Његован И. Гоша
3. Његован Ђ. Лазо
4. Његован Б. Марија
5. Његован М. Никола
6. Његован Ј. Стоја

ЊЕГОВАНИ, УБИЈЕНИ НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ СУБОТИЦА (БАЧКА) АПРИЛА 1941. ГОДИНЕ ОД СТРАНЕ ОКУПАЦИОНЕ ВОЈСКЕ ХОРТИЈЕВЕ МАЂАРСКЕ¹³

1. ЊЕГОВАН Јована БОГДАН, рођен 1924. у Суботици
2. ЊЕГОВАН Димитрија ЈОВАН, рођен 1884. у Шаламунићу (Лика)
3. ЊЕГОВАН ЈОВО
4. ЊЕГОВАН Јована СПАСОЈЕ, рођен 1914. у Шаламунићу (Лика)
5. ЊЕГОВАН Спасоја СПАСОЈЕ, рођен у Суботици

ЊЕГОВАНИ, ЛОГОРАШИ У МАЂАРСКОМ ЛОГОРУ ШАРВАР, И ЊИХОВА СУДБИНА

После мађарске окупације Бачке и Барање (дела Дунавске Бановине Краљевине Југославије), када је међу 3.000 убијених Срба убијено и пет Његована, уследила је акција протеривања и логорисања Срба колониста, али не само њих. У највећем мађарском логору Шарвару, у северозападној Мађарској, нашли су се и неки Његовани. Практично, највише логораша било је у дечјем узрасту. После силног масакра над Србима и Јеврејима у јужној Бачкој јануара 1942. године¹⁴ мађарске власти су прихватиле иницијативу Епархије бачке Српске православне цркве да црквене општине приме на старање децу из Шарвара. Тако је у Надаљ стигла и Даница Његован

---

¹²Исто, стр. 630

¹³ М. Грлица и други, Именик..., стр. 275

¹⁴ Види: Д. Његован (прир.), Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини - Рација, трећа група масовних злочина, Прометеј и Мало историјско друштво, Нови Сад, 2009.

(касније удата Радивојевић), са браћом Бранком и Јовом, узраста од три до пет година, у породице Паје Кулушева, Владе Којића и Пере Иванића.

Ускоро је из логора стигао и Даничин старији брат Милкан, кога је примила породица Бранчић, али је он убрзо побегао у партизане, да би од последица логора и рата умро као младић у ослобођеној земљи. Даничина мајка и сестра су умрле у логору, а отац је задржан. И Даничин старији брат Лука, пуштен из Шарвара због болести, умро је одмах по ослобођењу. Сестра Љуба је прихваћена од једне породице у Вилову, али је и она умрла одмах после рата. И брат Никица, смештен у једну породицу на ченејски салаш код Новог Сада, убрзо је умро. Трагична судбина ове породице Његован више је него очигледна.¹⁵

ЊЕГОВАНИ, УБИЈЕНИ У ПОЧИТЕЉУ, ШАЛАМУНИЋУ И ДРУГИМ МЕСТИМА У ЛИЦИ 1941 - 1945. ОД СТРАНЕ ХРВАТСКИХ УСТАША

- немам податке

ЊЕГОВАНИ ИЗ ЛИКЕ, ПОГИНУЛИ У НОБ

- немам податке

ЊЕГОВАНИ ИЗ ПОДГРМЕЧА ПОГИНУЛИ У НОБ¹⁶

ЊЕГОВАН И. САВА

Рођен 1899. године у селу Отиш. У НОБ ступио пред крај 1941. у Палански вод Санске чете. Погинуо половином 1943. године у току V непријатељске офанзиве, негде на Сутјесци.

ЊЕГОВАН Б. МИЋО

Рођен 1926. године у селу Отиш. У НОБ ступио пред крај 1941. у Санску чету. Погинуо као борац 1. батаљона VI крајишке бригаде, половином 1943. године, у борбама код Санског Моста.

ЊЕГОВАН М. МАРКО

---

¹⁵Види: Л. Ракић, Надаљ, стр. 214-216.

¹⁶Б. Бокан, исто, стр. 572-578

Рођен 1924. године у селу Отиш. У НОБ ступио пред крај 1941. у Санску чету. Погинуо као борац 2. чете 1. батаљона VI крајишке бригаде, почетком 1943. године у борбама код Санског Моста.

ЊЕГОВАН М. СЛАВКО

Рођен 1920. године у Лушци Паланци. У НОБ ступио првих дана устанка 1941. у Палански герилски одред. Био је један од организатора оружаног отпора терору хрватских усташа и устанка српског народа на подручју Лушци Паланке. Погинуо као позадински политички радник, почетком 1943. године, у току IV непријатељске офанзиве, на подручју Лушци Паланке.

СРБИ ЦИВИЛИ ИЗ ЛУКАВИЦА, УБИЈЕНИ НА КУЋНОМ ПРАГУ ОД СТРАНЕ ХРВАТСКИХ УСТАША

Осим седам Његована убијени су и:

1. Бјелајац С. Миле
2. Ергарац А. Лазо
3. Ергарац А. Миле
4. Грковић М. Илија
5. Грковић М. Лазо
6. Грковић Р. Станиша
7. Грковић М. Урош
8. Илић Јово
9. Станић П. Алекса
10. Станић Алекса
11. Станић Ђорђо
12. Станић Лелија
13. Станић И. Миле
14. Станић Р. Миле
15. Станић Ј. Перо
16. Станић Л. Спасоје
17. Станковић Р. Пејо
18. Стојић Ђ. Илија
19. Шево Н. Мара
20. Шево Л. Миле
21. Шево Ј. Никола

22. Вученовић М. Босилџка
23. Вученовић Митар
24. Вученовић В. Никола
25. Вученовић М. Петар
26. Вученовић М. Ранко

БОРЦИ ИЗ ЛУКАВИЦА, ПОГИНУЛИ У НОБ¹⁷

1. ЕРГАРАЦ М. МИРКО

Рођен 1917. године у Лукавицама. У НОБ ступио у другој половини 1942. у II крајишку бригаду. Погинуо као борац ове бригаде, крајем 1942. године, у борби код Санског Моста.

2. МУДРИНИЋ И. ЛУКА

Рођен 1924. године у Лукавицама (формално вођен у евиденцијама села Модра). У НОБ ступио првих дана устанка 1941. у герилске јединице на подручју Лушци Паланке. Погинуо као борац Санског батаљона, првом половином 1942. године у борби на Побријежју код Санског Моста.

3. НОВАКОВИЋ Л. МИТАР

Рођен 1926. године у Лукавицама, засеок Хатирај. У НОБ ступио током друге половине 1942. у VI крајишку бригаду. Погинуо као борац ове бригаде, половином 1943. године, у борби код Мркоњић Града.

4. НОВАКОВИЋ М. МИЛЕ

Рођен 1927. године у целу Лукавице, засеок Хатирај. У НОБ ступио почетком 1943. у IV крајишку дивизију. Погинуо као борац ове дивизије, половином 1943. године, у реону Јелашиноваца на Грмечу.

5. РАДАКОВИЋ Д. МИЛАН

Рођен 1900. године у селу Лукавице, засеок Дљаниловићи (синоним за Радаковиће). У НОБ ступио почетком 1942. у Приједорско-љубијску чету. Погинуо као борац II крајишке бригаде, почетком 1943. у току IV нерпијатељске офанзиве, у борбама на подручју села Лукавица.

6. СТАНИЋ П. БОГОЉУБ

Рођен 1923. године у селу Лукавице, засеок Станићи. У НОБ ступио пред крај 1941. у Приједорско-љубијску чету. Погинуо као борац II крајишке бригаде, другом половином 1943. у борбама негде

¹⁷ Бранко Бокан, н.д. књ. III, 566-567.

на подручју централне Босне.

7. СТАНИЋ Л. ЉУБОМИР

Рођен 1921. године у Лукавицама, у засеоку Станићи. У НОБ ступио пред крај 1941. у Приједорско-љубијску чету. Погинуо као борац I пролетерске бригаде, половином 1943, у току V непријатељске офанзиве, у борбама негде на Сутјесци.

8. СТАНИЋ Ј. МИРКО

Рођен 1926. године у слу Лукавице, засеок Станићи. У НОБ ступио другом половином 1942. у VI крајишку бригаду. Погинуо као борац ове бригаде, другом половином 1943. године у борбама код Босанског Петровца.

9. СТАНИЋ А. ЛУКА

Рођен 1925. године у селу Лукавице, засеок Станићи. У НОБ ступио почетком 1943. у VI крајишку бригаду. Погинуо као борац I крајишке бригаде, првом половином 1945. године, у борбама код Босанског Брода.

10. СТАНИЋ Ј. ЈОВАН

Рођен 1916. године у селу Лукавице, засеок Станићи. У НОБ ступио првих дана устанка 1941. у герилски одред у Лушци Паланци. Погинуо као борац VI крајишку бригаде, почетком 1944. године, у борбама на подручју Подгрмеча.

11. СТАНИЋ Л. ПЕТАР

Рођен 1926. године у селу Лукавице, засеок Станићи. У НОБ ступио почетком 1943. у VI крајишку бригаду. Погинуо као борац ове бригаде, првом половином 1944. године, у борбама код Босанског Петровца.

12. ЦВЈЕТИЋАНИН М. МИЛАН

Рођен 1920. године у селу Лукавице, засеок Хатирај. У НОБ ступио почетком 1942. у Приједорско-љубијску чету. Погинуо као борац Подгрмечког партизанског одреда, крајем 1944. године, у борби код Босанског Новог.

13. ЦВЈЕТИЋАНИН Р. ТОДОР

Рођен 1920. године у селу Лукавице, засеок Хатирај. У НОБ ступио првих дана устанка 1941. у Палански герилски одред. Погинуо као борац II крајишке бригаде, почетком 1943. године, у току IV непријатељске офанзиве, у борбама код Санског Моста.

14. ЦВЈЕТИЋАНИН Н. РАДЕ

Рођен 1905. године у селу Лукавице, засеок Хатирај. У НОБ ступио првих дана устанка 1941. у Палански герилски одред. Погинуо као борац IV крајишке бригаде, другом половином 1943. године, у току V непријатељске офанзиве, у борбама негде на подручју источне Босне.

15. ШЕВО Ђ. МАРКО

Рођен 1923. године у селу Лукавице, засеок Шеве. У НОБ ступио почетком 1942. у Паланску чету Санског батаљона. Погинуо као борац II крајишке бригаде, крајем 1942. године, у борбама код Санског моста.

16. ШЕВО Ђ. РАДЕ

Рођен 1926. године у селу Лукавице, засеок Шеве. У НОБ ступио почетком 1943. у VI крајишку бригаду. Погинуо као борац ове бригаде, другом половином 1943. године, у борбама код Приједора.

17. ШЕВО М. ВЛАДИЈА

Рођен 1908. године у селу Лукавице, засеок Шеве. У НОБ ступио првих дана устанка 1941. у Палански герилски одред. Погинуо као борац у чину водника вода у II крајишкој бригади, крајем 1942. године, у борбама код Санског Моста.

РЕТКИ ПРИМЕРИ СПАСАВАЊА СРБА ОД СТРАНЕ ХРВАТА

Према казивању мога стрица Раде Његована, учесника НОБ од првог дана, и послератног официра ЈНА, у селу Лукавице био је један пример спасавања Срба од стране комшија Хрвата.

Милан и Рожа Ивезић, Хрвати из Лукавица, заселак Бријест, сакрили су у својој кући и спасили од сигурне смрти Луку, Николу и Марка Станића из засеока Станићи, те Станишу и Стеву Радаковића, из засеока Даниловићи (напомена: све Радаковиће из овог засеока мештани су звали Даниловићи, по једном њиховом претку Данилу). То је било у зиму 1942/43.

Поред тога, Мара и Петар Мисир, Хрвати, спасили су омладинца Ђукана Станића, којег су хрватске усташе ухватиле приликом упада у село Лукавице и Подвидачу, и били повели са собом, да га убију првом приликом (без сведока).¹⁸

---

¹⁸Упореди: Бранко Ј. Бокан, Срез Сански Мост у НОБ, стр. 104

ПОКАТОЛИЧАВАЊЕ ПРАВОСЛАВНИХ СРБА

Током маја и јуна, а и јула, 1941. године, трајала је акција НДХ и Римокатоличке цркве у НДХ, предвођеној надбискупом А. Степинцем, на покатоличавању православних Срба на целој територији НДХ. Ова акција НДХ и РКЦ у НДХ није дала “задовољавајуће” резултате. После покоља - крај јула и почетак августа 1941. године, акција је настављена. Покатоличити су се морали не само они који нису имали жртве у претходном покољу Срба, већ и они - а нарочито они - који су имали жртве у хрватско-усташком покољу Срба. Требало је католичком фратру (ујаку) предати и нешто новца (динара или куна) за сваку (преживелу) главу (за таксене марке) на *молбама* за “прелаз” из проскрибоване “грчко-источне” цркве у “једино-спасавајућу” католичку, с папиним благословом, хрватско-католичку цркву. Када је реч о православним Србима из села Лукавице и Подвидача, треба рећи да је пропагаторе за њихов “прелазак” у ова села слао жупник из Старе Ријеке, НИКОЛА ТОЈШИЋ.

Оставши без свекрова, мужева, деверова и кумова (то су мушкарци који су могли рећи шта да се ради, али и без очеве и браће у породицама из којих су потекле), жене су ситну децу, и себе, привеле покатоличавању. Наређења су стизала из хрватског, католичког села *Стара Ријека*, а “свечани” обред “преласка” одржан је у Старом Мајдану. Када су се Његовани, жене и ситна деца, вратили из Старог Мајдана, били су “католици”, што им није помогло у даљем току рата, јер су у зиму 1942/43. морали у беганију у Грмеч, а имање им је спаљено.

Извори и литература

1. Др Лазар Ракић, *Надаљ (до 1945)*, Нови Сад 1988.
2. Стево Ковачевић, *Источни Подгумеч у НОБ*, Народна књига, Београд 1977.
3. Бранко Ј. Бокан, *Срез Сански Мост у НОБ (1941-1945. година)*, Скупштина општине Сански Мост, 1980. године
4. *Шушњар 1941: Зборник саопштења, свједочења и докумената*, Општина Оштра Лука и други, Оштра Лука, 2008.
5. Karl Kasper, *Popis Like i Krbave 1712.godine*, SKD Presvjeta, Zagreb 200?
6. А. Mohorović i М. Marković, *Zbornik za narodni život i običaje*, књига 53. HAZU, Zagreb 1995.
7. Goran Babić, *Historija hrvatske histerije*, Beograd, 1993.
8. М. Grlica, А. Hegediš, М. Dubajić. L. Merković, *Imenik žrtava Drugog svetskog rata na području subotičke opštine*, Subotica, 2000, str. 275.
9. Драго Његован (прир.). *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини: РАЦИЈА - III група масовних злочина*, Прометеј и Мало историјско друштво, Нови Сад, 2009.
10. Драго Његован (прир.), *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини: Акција Виктора Томића и Покретни преки суд у Срему 1942*, Прометеј и Мало историјско друштво, Нови Сад, 2010.
11. Јован Мирковић, *Жртве рата 1941-45. општине Сански Мост према попису из 1964. године и до сада извршеној ревизији пописа*, У: *Шушњар 1941*, Зборник радова, Оштра Лука, 2008.
12. Ivo Bogdan (priredio), *Dr Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje*, Naklada Europa, Zagreb 1942.
13. Fikreta Jelić - Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977.
14. Казивање Раде Његована аутору 15.08.1985.

Јован Мирковић

ЖРТВЕ РАТА 1941-1945 НА ПОДРУЧЈУ ВЕЛИКЕ ЖУПЕ САНА И ЛУКА

Независна Држава Хрватска не само практичним провођењем терора већ и читавим низом законских и подзаконских аката настојала је легализовати и уградити у правни систем расистичку политику и политику терора.¹⁹

Да је у НДХ вршен злочин геноцида над Србима, Ромима и Јеврејима показује намера исказана кроз законску регулативу и пракса масовних ликвидација и депортација становништва. Основна карактеристика да би се неки злочин означио злочином геноцида је изражена **намера** да се уништи нека национална, верска, етничка или расна група. Челници Независне Државе Хрватске, усташе као радикални експоненти екстремног хрватског национализма, у својим пропагандним наступима, усташка држава кроз своју законодавну регулативу и поступци, како чланова усташке организације и усташке

¹⁹ Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd. Proglašenje od 11. travnja do 26. svibnja 1941; knjiga 1. svezak 1-10; knjiga 2, svezak 11-70; knjiga 8. svezak 71-80, knjiga 9. svezak 81-90 i knjiga 10. svezak 92; Zagreb, Naklada knjižare St. Kugli, s.a.(1941);

Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, tom 1, knj. 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941, Beograd, 1993, (даље: Zločini NDH); Ustaški zakoni, Priređivač: Goran Babić, Beograd, 2000, 332. (даље: Ustaški zakoni); Živković, Nikola i Kačavenda, Petar, Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Izabrana dokumenta, Beograd, 1998, (даље: Živković – Kačavenda, Srbi u NDH); Ustaša – dokumenti o ustaškom pokretu, Zagreb, 1995, (даље: Ustaša – dokumenti).

Већ на самом почетку постојања НДХ донет је читав низ тзв. „расних закона“. У прва три месеца 1941. донети су међу осталима: Законска одредба за обрану народа и државе (17. IV), Законска одредба о забрани ћирилице (25. IV), Законска одредба о држављанству (30. IV), Законска одредба о расној припадности (30. IV), Законска одредба о заштити аријске крви и части Хрватског народа (30. IV), Законска одредба о пријелазу с једне вјере на другу (3. V), Законска одредба о заштити народне и аријске културе хрватског народа (4. VI), Законска одредба о обавезној пријави иметка жидова и жидовских подузећа (5. VI), Законска одредба о спречавању прикривања жидовског иметка (5. VI), Законска одредба о оснутку Државног равнатељства за понову (24. VI), Изванредна законска одредба и запо-вијед, (26. VI), којом је установљена колективна одговорност Жидова (Јевреја) и налог да се отпреме у „заточеничка збиралишта под ведрим небом“, Законска одредба о имовини особа, које су напустиле подручје Независне Државе Хрватске (6. VIII). Види: Narodne novine, од 17, 25. и 30.4; 5.5; 4, 5, 24, и 26. 6. 1941.

војнице тако и осталих војних постројби и органа власти у НДХ, показују јасну намеру да се ликвидирају „непоћудне и погибелне особе«, првенствено физичким уништавањем група или стварањем услова којима је група осуђена на биолошко уништење.

Тако Виктор Гутић, бањалучки стожерник, у говору у Санском Мосту 29. маја 1941. позива на уништење Срба: „...више неће бити ниједног Србина. Издао сам драстична наређења за њихово потпуно уништење, а слиједи и нова наређења за њихово потпуно истребљење. Нико од вас нека не буде слаб за то... уништавајте их свуда тамо где их сретнете. Неће вам изостати благослов нашег шефа државе и мој...“, или у Прњавору 9. јула 1941: „...па зар у овом котару није убијен ниједан... На шта још чекате? Убијајте Србе свуда гдје их се докопате. Први ћу доћи и убијати, а ви ме слиједите. Рушите српске цркве и уништавајте њихове куће... Овоме српском гнијезду поручујем: да ћу ја доћи и узети себи 24 сата да то српско гнијездо уништим. Ја ћу убијати, а ви ћете за мном“.²⁰

Усташке власти нису ни скривале своју намеру да се униште поједине етничке, верске или расне групе, тако, усташке власти су 25. маја 1941. успоставиле квоту 1:50 за одмазду над православним живљем готово четири месеца пре Кајтелове наредбе о одмазди која је донета 16. септембра 1941.: „за сваку једну главу Хрвата разумијевајући муслимана и католика биће стрељано 50 православних најугледнији грађана.“²¹ Стожер и повјеренство за Босанску Хрватску издало је 19. VI 1941. одредбу која је објављена у „Новом листу“: „Бивши Срби! У четвртак на дан 12. липња, када су усташе пратиле храну за изгладњели народ, дочекали су их четници на Комару крај Травника и пуцали у њих.

Ради тог мучког нападаја ухићено је 14 бивших Срба и на мјесту стрељано.

Иако од Усташа нико није рањен, одмах је примјењена ова драконска мјера, а понови ли се овакав случај у будуће, казна ће бити

---

²⁰АВИИ, Микрофилм Н. 17, X-309998-310026: Забелешка политичког одељења немачког посланства у За-гребу од маја 1941. до 4. маја 1942. године (даље: Забелешка немачког посланства), превод из листа „Hrvatska Krajina“, који је излазио у Бања Луци, бр. 19, од 30.5.1941; у: Zločini NDH, н.д., 970-971; Viktor Novak, Magnum crimen, Zagreb, 1948, 609

²¹АВИИ, ф. НДХ, к. 171А, рег. бр. 37/1-1: Извјештај Крилног заповједништва за Санџак од 25. маја 1941. поглавниковом повјеренству у Сарајеву о одређивању квоте за мјере одмазде; Zločini NDH, н.д., 58-60.

још драстичнија, и за једног убијеног Усташу стријељат ће се вас стотину.“²²

На основу тзв. расних закона и праксе нацистичке Немачке у НДХ, од њеног оснотка, започиње погром Јевреја, логорисање и ликвидације, уз претходну пљачку и одузимање имовине. За НДХ и усташки покрет далеко већи проблем представља српско становништво, које чини једну трећину укупног становништва. Формула, коју је истакао Миле Будак, усташки доглавник, министар и хрватски књижевник, за решење „српског питања у Хрватској“, када је 11. јуна 1941. изјавио: „Један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остало ћемо превести на католичку вјеру и тако претопити у Хрвате“,²³ почела се примењивати од првих дана постојања НДХ, а посебно у летњим месецима 1941. године и то најпре и највише у овом првом сегменту – масовним ликвидацијама.

Геноцидне карактеристике ових злочина видимо на примерима масовних ликвидација, где није играла никакву улогу политичка или војна способност групе да се супротстави режиму, већ напротив, вршена су масовна ликвидирања целокупног становништва, људи, жена, деце, старца. Наводимо само неке из периода када још нема организованог отпора:

- Оружничка постаја Старо Петрово Село извештава да је 17. априла 1941. на месту „Кречане“ код Старог Петровог Села усташка стража из Нове Капеле масакрирала 25 мушких особа;²⁴

-27-28. април у Гудовцу крај Бјеловара извршен покољ српског становништва, убијено је 195 Срба;²⁵

- 6-9. мај: у Хрватском Благају на Кордуну усташе, без без

---

²² „Novi list“ од 20. VI 1941, стр. 14.

²³АВИИ, ф. НДХ, к.312, рег.бр. 17/1: Меморандум Српске православне цркве од августа 1941. генералу Денкелману, врховном војном заповеднику у Србији (даље: Меморандум СПЦ); Zločini NDH, н.д., 594-629, на стр. 622; исто: Здравко Антонић, Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941, Бања Лука – Српско Сарајево, 2001 (даље: Антонић, Документа о геноциду), 314-340, на стр. 338.

²⁴ Zločini NDH 1941, н.д, 18-20, док. 13, са факсимилом.

²⁵АВИИ, ф. НДХ, к.312, рег. бр. 17/1, Меморандум СПЦ; Zločini NDH, 599/600; Антонић, Документа о ге-ноциду, 319. Види и: Jelić-Butić, Ustaše i NDH, 166; Krizman, NDH između Hitlera i Mussolinija, 123; Balen Šime, Pavelić, Zagreb 1952; M. Bardić, Stvaranje prvih partizanskih jedinica na području Moslavine, 240; Bjeletović Miloš i Jarić Ilija, Gudovac 1941, Da se ne zaboravi, Banja Luka 2002.

употребе ватреног оружја, убијају 525 Срба“ [Вељунски покољ];²⁶
-11/12. мај извршен је масовни покољ око 300 Срба у Глини;²⁷
-13/14. мај код Санског Моста стрељано 45 Срба;²⁸
-почетак јуна, Политичко одељење немачког посланства бележи: „Стопедесет нарочито за то овлашћених усташа... убили су многобројне православце, међу којима жене и децу и најмање, у: Санском Мосту, Кључу, Бос. Петровцу и Приједору...“²⁹ итд.

Ређају се покољи и масовни злочини.³⁰ Познато је да је тада усташама расписана награда – да ће сваки усташа за сваку српску главу добити по 100 динара.³¹

Масовни злочини управних, судских и војно-полицијских органа и постројби НДХ, као и усташке организације и партијских постројби, од првих дана постојања ове државне творевине, усмерени су првенствено на српски етнички простор, са настојањем да се физичком ликвидацијом српског етноса разбије његов континуитет и концентрација.

Независна Држава Хрватска у административном погледу била је организована у 22 велике жупе и посебну јединицу, директно подложну централној власти чинио је Загреб као главни град.³² Ниже

---

²⁶АВИИ, ф. НДХ, к. 85, рег. бр. 14/2-а, Десетодневни извјештај заповједништва копнене војске од 22. свибња 1941. Главном стожеру војсковође о ситуацији на територији НДХ; Злочини НДН, 54-56; АВИИ, Микрофилм Н. 17, Х-309998-310026, Забелешка немачког посланства; Злочини НДН, 970; Затезало Ђуро, Јадовно, Комплекс усташких логора 1941. године, I-II, Београд 2007, I, 45, с позивом на Извјештај ЗКРЗ, Хисторијски архив Карловац, к. 2, и именични попис жртава у Зборницима ХАК, томови 7, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 20.

²⁷Jelić-Butić, Ustaše i NDH, 166; Krizman, NDH između Hitlera i Mussolinija, 123. Види и: Balen, Pavelić, R. Mitić, Neka sjećanja s Banije, 558.

²⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 85, рег. бр. 14/2-а, Извјештај заповједништва копнене војске од 22. свибња 1941. Главном стожеру војсковође; Злочини НДН, 54-56.

²⁹ АВИИ, Микрофилм Н. 17, Х-309998-310026, Забелешка немачког посланства; Злочини НДН, 971.

³⁰Јован Мирковић, Хронологија злочина (април – август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске у: Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина, Београд, 2010. (даље: Мирковић, Хронологија злочина).

³¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1, Преглед масовних злочина; Злочини НДН, 1.003; Антонић, Документа о геноциду, 117.

³²Zakonska odredba o velikim župama, br. CLIX-345-Z.p. – 1941, od 10. lipnja 1941, „Narodne novine“ br. 49 od 10. juna 1941; Popis imena mjesta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, uredio Dr Hrvoje Velzek, nadstojnik od-sjeka S.O.R, Zagreb 1942, str. 537 (Даље: Popis imena mjesta u NDH).

административне јединице били су котареви (срезови) и општине (општине). На челу поглаварстава у овим територијалним јединицама стајали су истакнути усташки прваци, или појединци из десног крила ХСС, који су прихватили усташку идеологију и праксу. На челу великих жупа били су велики жупани, а управу нижих јединца водила су котарска (среска) и општинска (општинска) поглаварства на челу са предстојницима.

Поделом на велике жупе НДХ је настојала да српски етнички простор подели на што више административних јединица.

Тако простор Босанске крајине припадао је великим жупама: Сана-Лука (Бања Лука), Крбава-Псат (Бихаћ), Гора (Петриња), Ливац-Запоље (Нова Градишка), Плива-Рама (Јајце), Брибир-Сидрага (Книн).

Велику жупу Сана-Лука са седиштем у Бањој Луци чинили су срезови (котареви) са општинама:³³

- котар Бања Лука: Адолфштап [Adolfstal],³⁴ Бронзани Мајдан, Буцак (Шарговац), Челинац, Драгочај, Ивањска, Кадина Вода (Добрња), Клашнице, Крупа на Врбасу, Маглајани, Рекавице, Сарачица, Слатина;

- котар Кључ: Горња Саница, Горњи Рибник, Кључ, Ситница, Врхпоље;

- котар Котор-Варош: Котор-Варош, Масловаре, Скендер-Вакуф, Шипраге, Вагани (Јакотина), Врбањци, Забрђе;

- котар Приједор: Козарац, Љубија, Омарска, Паланчиште (Црна Долина), Приједор, Ракелићи, Санска Драготиња (Брезичани);

- котар Сански Мост: Будимлића Јапра, Горњи Каменград, Лушци Паланка, Сански Мост, Стари Мајдан, Томина;

- градови: Бања Лука.

Простор који је обухваћен за време постојања НДХ у Великој жупи Сана-Лука има, према попису из 1931. године, 265.222 становника, од чега је 60,98% православне, 17,41% римокатоличке, 20,57% исламске вероисповести и остали 1,04% . Према израчунавањима демографа за БиХ од 1931 до 1941. укупни број становника порастао би

---

³³ Седиште општине је у истоименим местима, ако је назив општине различит од седишта оно је назначено у загради.

³⁴ Босански Александровац (Рудолфстал, Маглај на Врбасу).

за око 22%.³⁵ Ако то применимо на простор који обрађујемо тада би 1941. године имао 323.570 становника, с тим да треба приметити да се демографи слажу да је различита стопа годишњег прираста код разних верских/националних група.³⁶

Табела 1: Становништво на подручју Велике жупе Сана-Лука према пописима из 1931. и 1948. године

Р. бр.	Срез	1931 по вероисповести					1948 по националности				
		Сана - Лука	265222	161725	46165	54568	2764	302040	184155	52715	61211
1	Бања Лука	98002	58730	26696	11030	1546	120471	75460	29812	12573	2626
2	Лакташи	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Кључ	37288	24814	1543	10901	30	35428	23889	1559	9927	53
4	Котор Варош	27236	17146	5193	4872	25	33189	22032	5819	5323	15
5	Приједор	55919	32750	6006	16113	1050	67378	36932	7725	21484	1237
6	Сански Мост	46777	28285	6727	11652	113	45574	25842	7800	11904	28

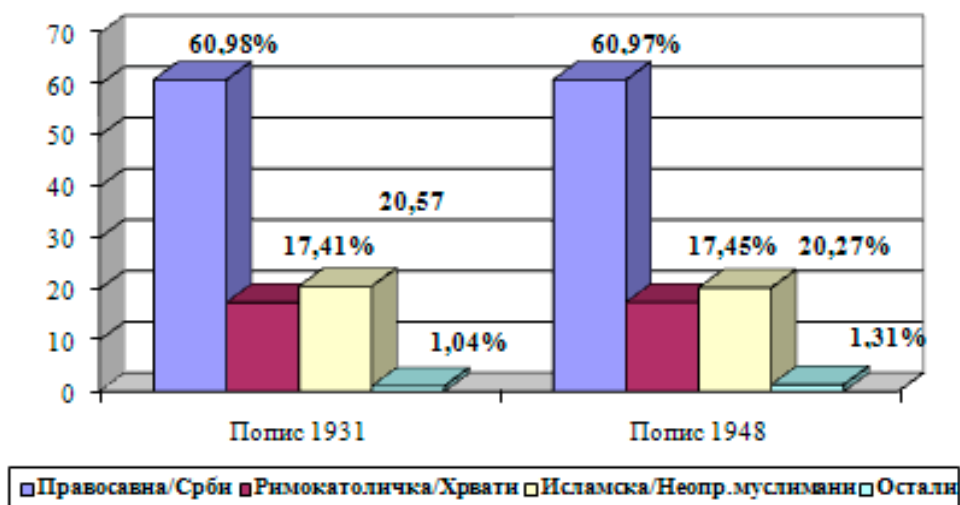
Упоредни приказ броја становника на простору Велике жупе Сана-Лука по пописима 1931. и 1948. и претпостављеног становништва 1941.

Р. бр.	Срез	1931 по вероисповести (%)					1948 по националности (%)				
		Сана - Лука	100 %	60,98	17,41	20,57	1,04	100 %	60,97	17,45	20,27
1	Бања Лука	100 %	59,93	27,24	11,25	1,58	100 %	62,63	24,75	10,44	2,18
2	Лакташи	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Кључ	100 %	66,55	4,14	29,23	0,08	100 %	67,43	4,40	28,02	0,15
4	Котор Варош	100 %	62,95	19,07	17,89	0,09	100 %	66,38	17,53	16,04	0,05
5	Приједор	100 %	58,57	10,74	28,81	1,88	100 %	54,81	11,46	31,89	1,84
6	Сански Мост	100 %	60,47	14,38	24,91	0,24	100 %	56,70	17,12	26,12	0,06

³⁵ Vladimir Žerjavić, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1989, str. 12. прерачу-нао је да је број становника БиХ 1931. године (попис рађен по бановинама, по вероисповести и матери-њем језику) износио 2,321.502 а да би 1941. износио 2,850.396 (стр 12), односно 2,825.000 (стр. 18), док Vогољуб Коџовић, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985, на стр. 69, наводи да ви тај број 1941. године износио 2,814.000 становника. Савезни завод за статистику Савезне Републике Југославије у дигиталном материјалу (CD) „Попис 1991“ има и податке о ранијим пописима, тако да наводи, прера-чунато да би по попису 1921. године БиХ имала 1,890,440, а 1931. године 2,323.555 становника.

³⁶ Кочовић, исто, 69, наводи да су Срби имали у периоду 1931-1941 најјачи прираштај, затим Муслима-ни, а потом Хрвати, док у каснијем периоду Муслимани имају најјачи прираштај.

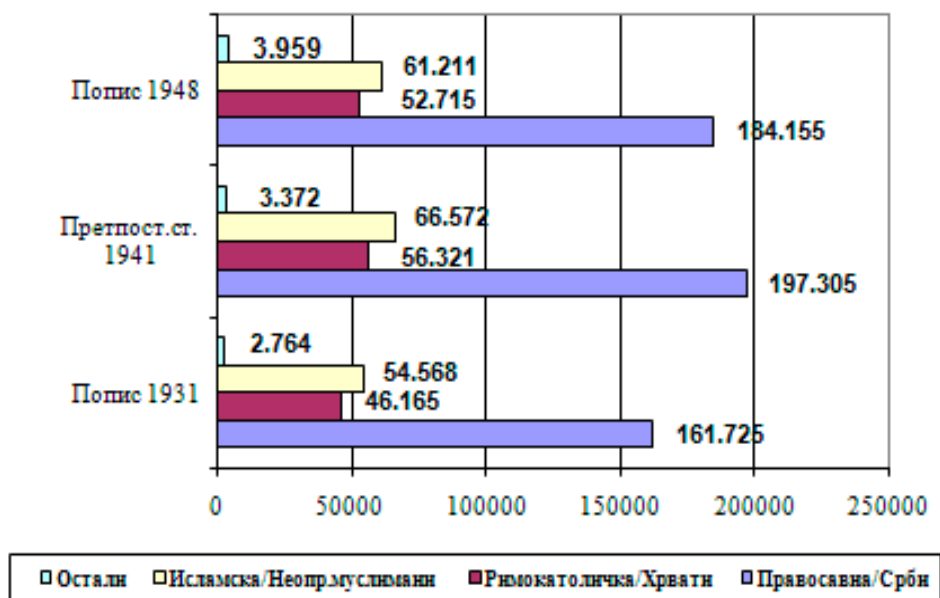
Пописи становништва 1931 и 1948

Упоредни приказ броја становника на простору Велике жупе Сана-Лука по пописима 1931. и 1948. и претпостављеног становништва 1941.

Становништво по вероисповести/ националности	Попис 1931. по вероисповести	Претпостављено становништво 1941.	Попис 1948. по националности
Укупно	265.222	323.570	302.040
Православна/Срби	161.725	197.305	184.155
Римокатоличка/Хрвати	46.165	56.321	52.715
Исламска/Неопредељени муслимани	54.568	66.572	61.211
Остали	2.764	3.372	3.959

Пописи становништва 1931 и 1948 и претпостављено становништво 1941

Стварни ратни губици у II светском рату на простору Југославије³⁸ утврђивани су пописима: Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1946. године,³⁹ пописом из 1950. године који је организовао СУБНОР,⁴⁰ те пописом „Жртве рата“ из 1964. године,⁴¹ међутим ни један попис, као ни материјал Репараци-

³⁸ О демографским и стварним ратним губицима на основу рачунања статистичким методама види: Јо-ван Мирковић, *Објављени извори и литература о јасеновачким логорима*, Бања Лука-Београд, 2000, стр. 212-222.

³⁹ Према подацима Статистичке службе Државне комисије, број жртава ратних злочина на простору ФНРЈ износи 505.182 (без припадника оружаних формација НОВ и ПОЈ и тзв. квислиншких формација), види: Мирковић, *Хронологија злочина*, н.д., 65; Miodrag Zečević i Jovan P. Popović, *Dokumenti iz istorije Ju-goslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata (I)*, Beograd, 1996, 42.

⁴⁰ Попис из 1950. се само помиње у литератури, а објављен је податак из збирних табела за Хрватску у коме је наведен број 155.142 односно 156.226 жртава (Mate Rupić, *Popis žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine, Dijalog povjesničara/istoričara 4*, Zagreb 2001, 544).

⁴¹ Жртве рата 1941-1945. Попис из 1964. године. Репринт: *Жртве рата 1941-1945. (Резултати пописа)*, Београд, 1966, (за интерну употребу; Репринт: Београд, 1992 (даље: *Жртве рата - резултати пописа*); Mirković Jovan, „Predgovor = Forward“, у: *Zločini u logoru Jasenovac = Crimes in the Jasenovac Camp, Banja Luka 2000, XIX и XXI*.

оне комисије о људским и материјалним губицима⁴², није дао децидиран одговор о стварном броју страдалих у току Другог светског рата на југословенским простору, па тако ни на подручју НДХ.

Попис „Жртве рата 1941-1945“ рађен је 1964. године и дао је податак о 597.323 смртно страдала лица⁴³ и дуго је био под ембаргом, због методолошких и provedбених слабости (нпр. пописиване су само „жртве фашистичког терора“ а не и сви људски губици) и пошто пописни резултати нису дали процењене податке. У Музеју жртава геноцида, у оквиру пројекта „Људски губици у Другом светском рату“ врши се ревизија Пописа са уносом података о смртно страдалим лицима, без обзира на националну, расну, верску, идеолошку, политичку и војну припадност. Подаци се црпе из разних извора (попуњени упитници, локалне и регионалне монографије, архивска грађа итд.) и уносе с пуном идентификацијом: презиме и име, име оца, година и место рођења, година и место страдања, одговорни за страдање). Тренутно стање започете ревизије даје за простор претходне Југославије укупан број од 660.002 (Срби 392.897, Остали југословенски народи 140.815, Јевреји 52.731, Остало и непознато 73.559), а за простор НДХ 455.973 смртно страдала лица (Срби 291.356, Хрвати и Муслимани 112.073, Јевреји 28.497, Роми 12.240, Остали и непознато 11.837). Значи, ово је достигнути ниво пописа, а не и коначни резултати. То су, да тако кажемо, „подаци о броју испод кога није“.⁴⁴

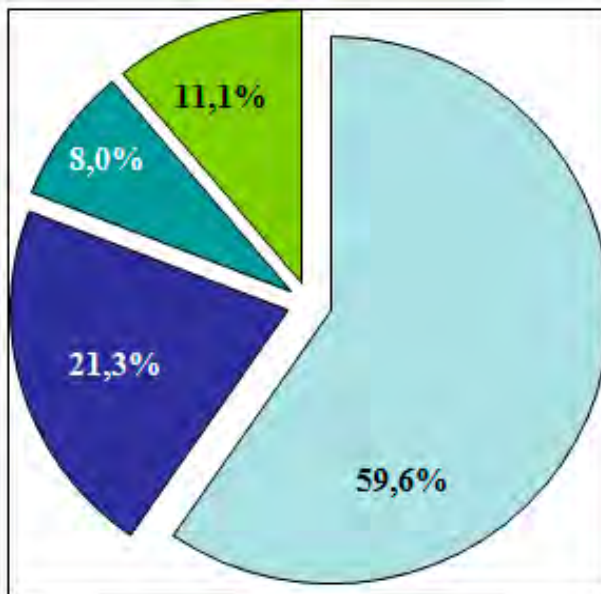
---

⁴² Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945. godine, Beograd, Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ, 1946.

⁴³ Жртве рата - резултати пописа, н.д, 6.

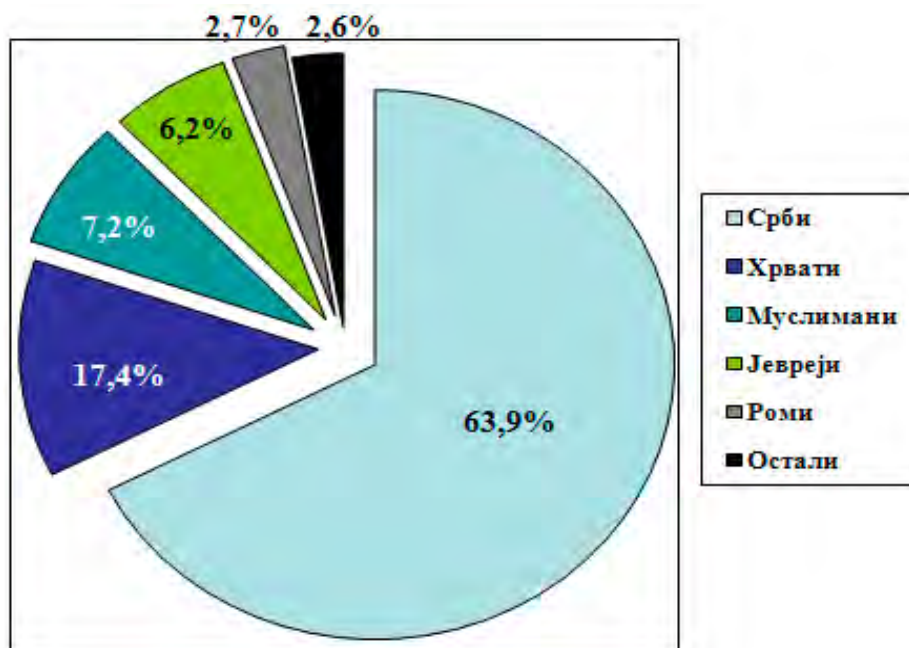
⁴⁴ База података Музеја жртава геноцида „Жртве рата 1941-1945“.

Жртве рата 1941 – 1945. у Југославији идентификоване према до сада извршеној ревизији пописа из 1964. године

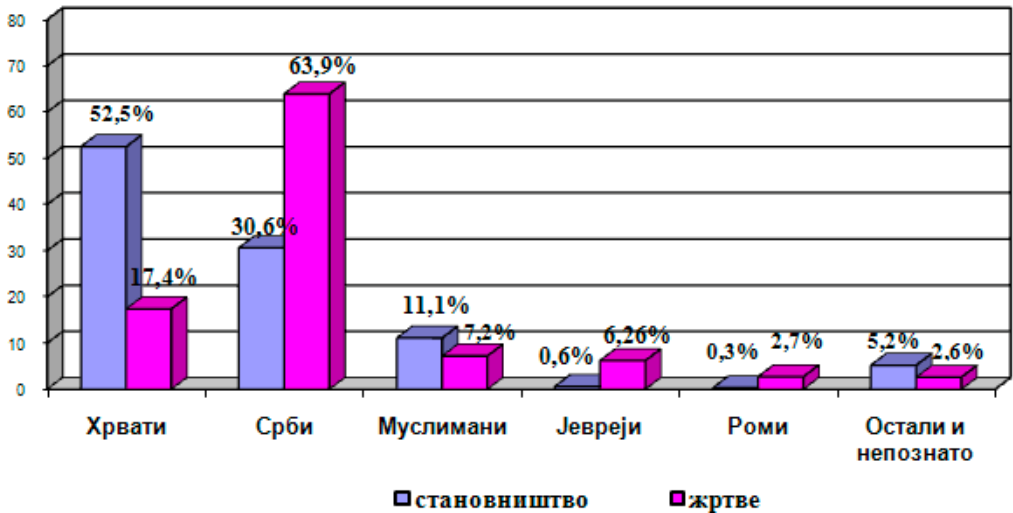

□ Срби   ■ Остали југ.народи   ■ Јевреји   ■ Остали и непознато

Жртве у НДХ

Процентуално учешће у становништву и жртвама у НДХ

Из Базе података „Жртве рата 1941-1945“ анализирали смо достигнути ниво ревизије Пописа за смртно страдала лица на подручју Велике жупе Сана-Лука.

На овом простору евидентирано је 23.308 смртно страдалих лица, што чини 5,11% евидентираних жртава у НДХ, што је 7,20% претпостављеног становништва 1941. године овог подручја (број евидентираних жртава у НДХ у односу на претпостављено становништво 1941. износи 7,25%), односно ако до сада евидентиране људске губитке упоредимо са демографским израчунавањима стварних ратних губитака на нивоу Југославије, тада је достигнути ниво пописа око 60%, ако то применимо на овај простор, тада стварни људски губици могу се проценити на 12% претпостављеног становништва. При томе треба напоменути да претпостављено становништво овог простора суделује са 5,15 посто у становништву НДХ.⁴⁵

У табеларним прегледима дати су подаци по општинама према административној подели у време пописа 1964. године.

⁴⁵ Р. Пекић, *Postanak Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1942, 97. даје податке о броју становника НДХ у 1941. години од 6.439.331 са националним саставом, при чему као Хрвате убраја и Муслимане, којој категорији даје неоправдано висок број, а значајно умањује број Срба. Ближи реалном стању су подаци Министарства спољних послова Немачке, рађени за конкретне потребе Немаца, који дају број становника НДХ 6.285.000, такође са националним саставом (види: Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, стр. 106, позивајући се на: Марјановић Ј., *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, 22-23.)

Табела 2: ЖР на подручју Велике жупе Сана-Лука према полу

Р.бр.	Општина рођења (срез/котар у ВЖ)	Укупно	М	Ж	Неут. пол
	Велика жупа Сана-Лука, Бања Лука	23308	17993	5265	50
1	Бања Лука	4553	3218	1308	7
2	Лакташи ⁴⁶	1889	1444	413	32
3	Кључ	2541	2238	302	1
4	Котор Варош	500	425	75	-
5	Приједор	7631	6123	1503	56
6	Сански Мост	6214	4545	1664	5

У пописаним жртвама рата на подручју Велике жупе Сана-Лука жене суделују са 22,59%. Изнадпросечно учешће жена у жртвама за ово подручје има општина Бања Лука 28,85% и Сански Мост са 26,78%, док остале општине имају ниже проценте: Лакташи 21,86%, Приједор 19,70%, Котор Варош 15,00% и Кључ 11,89%.

Жртве рата према полу

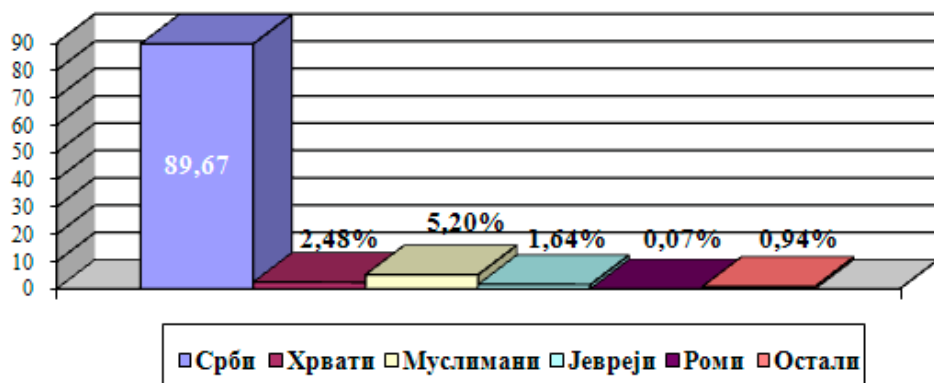
⁴⁶ Лакташи – општина по административној подели из 1964, у току постојања НДХ били су у саставу ко-тара (среза) Бања Лука.

Табела 3: ЖР на подручју Велике жупе Сана-Лука по према националности

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Срби	Хрвати	Муслимани
	Сана-Лука	23308	20899	579	1212
1	Бања Лука	4533	3631	248	313
2	Лакташи	1889	1823	26	2
3	Кључ	2541	2319	26	173
4	Котор Варош	500	325	46	125
5	Приједор	7631	7034	114	348
6	Сански Мост	6214	5767	119	251

Р.бр.	Општина рођења	Јевреји	Роми	Остали
	Сана-Лука	383	17	218
1	Бања Лука	288	5	48
2	Лакташи	-	-	38
3	Кључ	7	11	5
4	Котор Варош	1	-	3
5	Приједор	28	-	107
6	Сански Мост	59	1	17

Жртве рата према националности

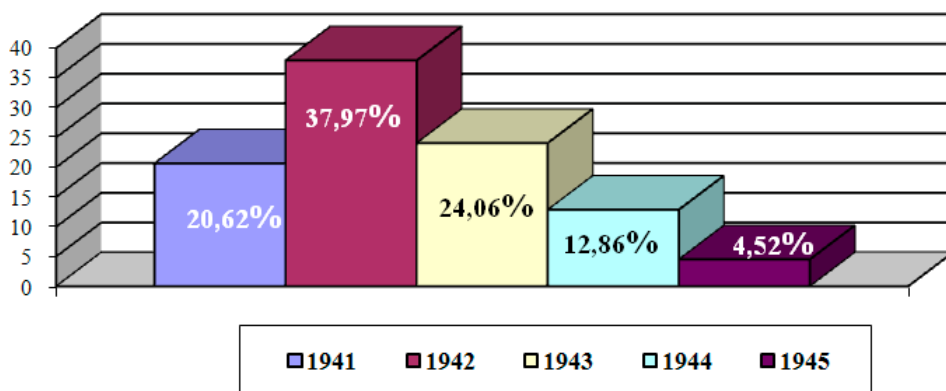
Према националном саставу највише је жртава код Срба 89,67% док сви остали суделују са 10,33%, док Срби у становништву овог простора суделују са око 61%, а остали с око 39%, то значи да од претпостављеног броја Срба 1941. евидентираних жртве чине 9,44% популације, док код свих осталих евидентираних жртве чине 1,91% претпостављене популације, при томе, ако изузмемо Хрвате и Муслимане, страдало становништво у групи „остали“ има изузетно висок проценат у односу на претпостављену популацију од 18,32%, с тим да није могуће на основу расположивих података назначити у којој мери у овом броју и проценту суделују Јевреји и Роми, групације које су готово у потпуности уништене. Ако то прерачунамо на могуће стварне ратне губитке, руководећи се процентом евидентираних у односу на процењене, тада би то за Србе износило 17,65%, а за све остале 3,18% од популације. Однос евидентираних жртава Срба и свих осталих је 8,7:1, а однос у становништву је око 1,6:1.

Посматрано по годинама страдања уочава се висок проценат страдалих прве године рата (20,62%), у периоду када уопште нема отпора обесправљеног, и на овом простору, већинског српског становништва, или је тај отпор спорадичан, односно условљен погромом. Тек последњих месеци прве године рата отпор постаје организованији и значајнији. Управо злочини НДХ чињени 1941. године над српским народом указују на тежњу хрватске државе да уништи део свог становништва: Јевреје применом расних закона и Србе као „непоћудни елеманат“. Проценти страдања у првој години рата су највиши у срезовима Кључ (41,05%) и Сански Мост (27,71%). Највећа страдања на овом простору су у другој години рата (37,97%) и трећој години (24,06%). Она су проузрокована деловањем хрватских и немачких оружаних формација на пацификацији простора, али пре свега масовним погромима српског становништва од стране хрватских државних и партијских војно-полицијских постројби.

Табела 4: ЖР на подручју Велике жупе Сана-Лука према години смрти

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	1941	1942	1943	1944	1945
	Сана -Лука	23308	4807	8842	5608	2997	1054
1	Бања Лука	4533	686	2581	468	513	286
2	Лакташи	1889	132	556	137	957	107
3	Кључ	2541	1043	336	729	303	130
4	Котор Варош	500	52	114	118	151	65
5	Приједор	7631	1172	4431	1137	644	247
6	Сански Мост	6214	1722	824	3019	429	220

Жртве рата према години смрти

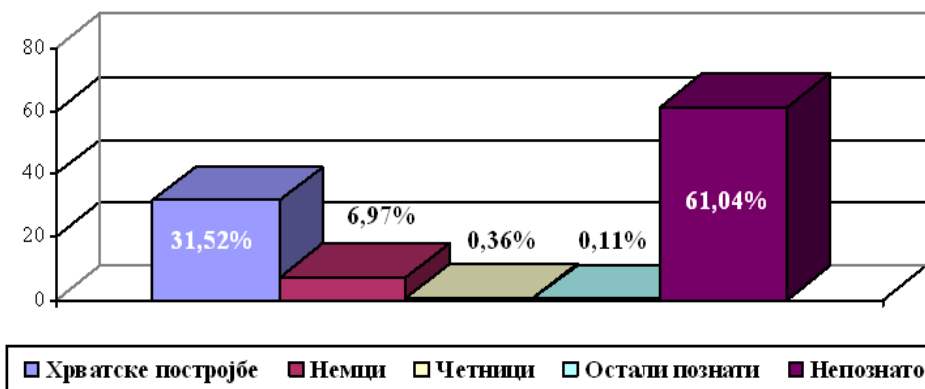

Најслабији параметар за претраживање у Бази података је анализа одговорних за страдање, односно извршилаца злочина. У упитницима из Пописа 1964. године, највећим делом ова рубрика остала је непопуњена или је уписано да је „непознато“. Наравно, део овога могао би се исправити у даљој ревизији пописа, нпр. ако се ради о хрватским логорима или затворима, тада је јасно ко је одговоран, међутим за неке категорије, ако то није назначено, тешко је са сигурношћу променити овај податак, нпр. за припаднике НОВ и ПОЈ у борбама, или у категорији „у борби“, „код куће“ итд. Од познатих починилаца највећу одговорност имају хрватске постројбе.

Табела 5: ЖР на подручју Велике жупе Сана- Лука према одговорнима за страдање

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Хрв. постројбе ⁴⁷	Немци ⁴⁸	Четници	Остали	Непознато
	Сана -Лука	23308	7347	1624	84	26	14227
1	Бања Лука	4533	2039	155	41	2	2296
2	Лакташи	1889	723	79	2	2	1083
3	Кључ	2541	588	74	4	-	1875
4	Котор Варош	500	55	19	6	-	420
5	Приједор	7631	2116	793	28	4	4690
6	Сански Мост	6214	1826	504	3	18	3863

Жртве рата према одговорнима за страдање

Према категорији страдања различити су подаци на разним просторима. Ипак, као и у случају овог простора који анализирамо, највише је жртава у категорији „у директном терору“, следе војне жртве, затим жртве у логорима, затворима, депортацији и принудном раду (ове четири категорије дали смо у једној, пошто се понекад мешају подаци и тешко их је разлучити). Податак о страдању у категорији „у

⁴⁷Усташе, домобрани, оружништво, полиција, укључујући хрватске легионарске јединице, хрватске и муслиманске милиције и СС јединице састављене од држављана НДХ (муслимана и Хрвата).

⁴⁸Укључујући жртве које је проузроковала и 7. СС дивизија „Принц Еуген“ састављена од југословенских грађана немачке националности – фолксдојчера.

директном терору (на кућном прагу)⁴⁹ говори нам о масовности почишилаца злочина и да све све структуре НДХ у овоме учествовале. Анализа по категоријама страдања показује да $\frac{3}{4}$ свих жртава представљају цивилне жртве.

Табела 6: ЖР на подручју Велике жупе Сана-Лука према категорији страдања

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Војне жртве ⁴⁹	Логор, затвор, депортација, принудни рад	Директан терор (на кућном прагу)
	Сана -Лука	23308	5886	3856	10918
1	Бања Лука	4533	908	781	2551
2	Лакташи	1889	348	591	601
3	Кључ	2541	866	115	1388
4	Котор Варош	500	202	37	179
5	Приједор	7631	1968	1974	2776
6	Сански Мост	6214	1594	358	3423

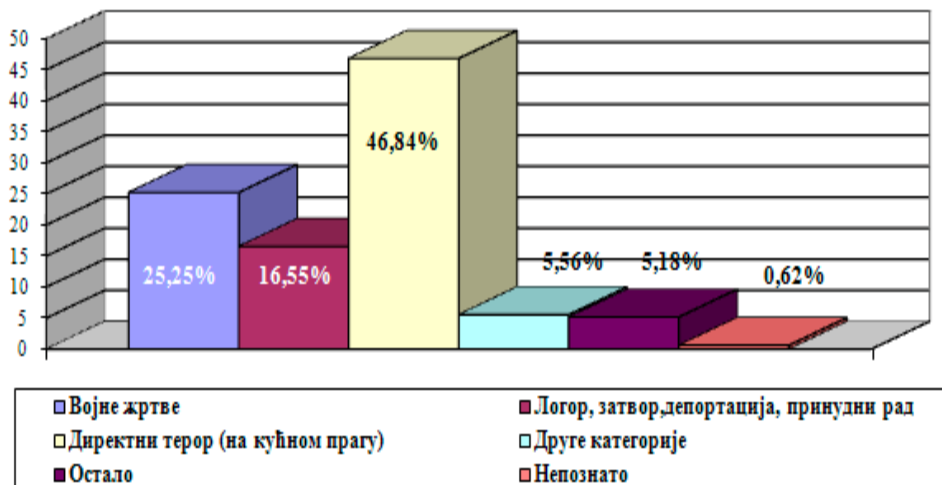
Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Друге категорије ⁵⁰	Остало	Непознато ⁵¹
	Сана -Лука	23308	1296	1208	144
1	Бања Лука	4533	157	101	35
2	Лакташи	1889	25	312	12
3	Кључ	2541	107	56	9
4	Котор Варош	500	47	25	10
5	Приједор	7631	320	546	47
6	Сански Мост	6214	640	168	31

⁴⁹Војска Краљевине Југославије: 159 (0,68%), Народноослободилачка војска и партизански одреди: 5727 (24,57%); по општинама: Бања Лука 38/870, Лакташи 13/335, Кључ 40/826, Котор Варош 14/188, Приједор 25/1943 и Сански Мост 29/1565.

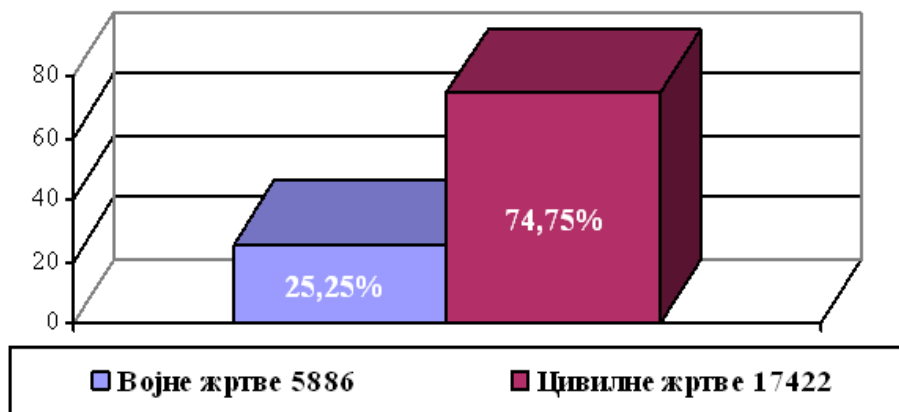
⁵⁰Обухваћене категорије страдања: директни терор, масовни покољи, код куће, у цркви, бачен у јаму, у збегу, бачен у реку, приликом бомбардовања.

⁵¹Обухваћене категорије страдања: као цивил, приликом борби, немачка офанзива, немачки десант, из-беглиштво, дечје прихватилиште.

Жртве рата према категорији страдања

Жртве рата према категорији страдања

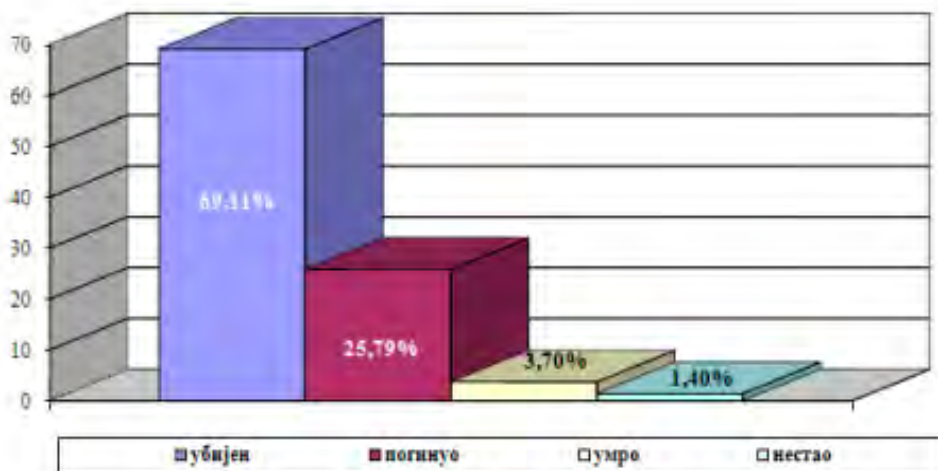

Анализа узрока смрти одговара категоријама страдања. Процент погинулих приближан је проценту војних жртава, а проценат убијених проценту цивилних жртава.

Табела 7: ЖР на подручју Велике жупе Сана-Лука према узроку смрти

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Убијен ⁵²	Погинуо	Умро ⁵³	Нестао ⁵⁴
	Сана -Лука	23308	16108	6011	863	326
1	Бања Лука	4533	3396	980	91	66
2	Лакташи	1889	1491	340	36	22
3	Кључ	2541	1495	861	154	31
4	Котор Варош	500	245	215	20	20
5	Приједор	7631	5211	2066	227	127
6	Сански Мост	6214	427	1549	335	60

Жртве рата према узроку смрти

Анализа жртава по занимању показује карактер средине коју анализирамо. Ради се углавном о руралној средини. Из среских средишта било је 2.888 жртава или 12,39%, чему приближно одговара и податак о непољопривредним занимањима. Срби из среских средишта чине 61,56% жртава, а за читав овај простор 89,67%. Скоро половина жртава несрпске националности (46,07%) је из среских средишта.

⁵²Убијен, обухваћа категорије узрока смрти: убијен, стрељан, заклан, спаљен, обешен, утопљен, жив спаљен, отрован.

⁵³Погинуо, обухваћа категорије узрока смрти: погинуо, погинуо од заостале бомбе, погинуо од заостале мине.

⁵⁴Умро, обухваћа категорије узрока смрти: умро, умро од рањавања, умро од болести, умро од глади, умро од зиме, умро од тифуса.

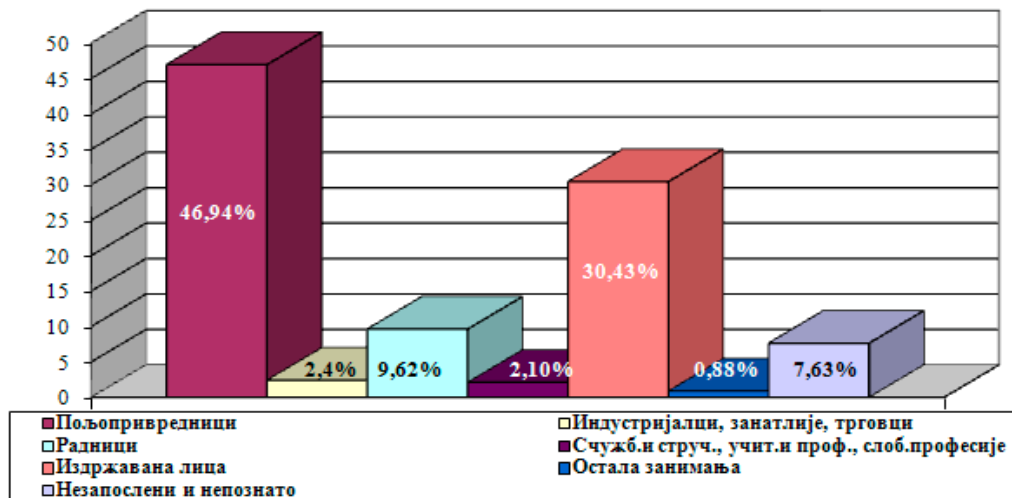

Табела 8: ЖР на подручју Велике жупе Сана-Лука према занимању

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Пољопривредници	Индустријалац, занатлија, трговац	Радници	Службеник и стручњак, учитељ и професор, слободна професија
	Сана -Лука	23308	10940	560	2241	489
1	Бања Лука	4533	1685	211	384	205
2	Лакташи	1889	1045	48	64	18
3	Кључ	2541	1212	83	706	51
4	Котор Варош	500	328	13	37	16
5	Приједор	7631	3543	154	705	129
6	Сански Мост	6214	3127	51	345	70

Р.бр.	Општина рођења	Слободна професија	Издравана лица	Остала занимања	Незапослени и непознато
	Сана -Лука	489	7093⁵⁵	206	1779
1	Бања Лука	205	1868	63	117
2	Лакташи	18	439	11	264
3	Кључ	51	434	35	20
4	Котор Варош	16	93	8	5
5	Приједор	129	1835	55	1210
6	Сански Мост	70	2424	34	163

Жртве рата према занимању

У наставку дајемо податке о деци – жртвама рата са простора Велике жупе Сана-Лука. Овом приликом послужили смо се материјалима из легата Драгоја Лукића у Музеју жртава геноцида и његовим анализама из 1998. године,⁵⁶ с обзиром на то да је издвајање деце из Базе сложен задатак који захтева доста времена, јер траба излучивати лица не само по местима рођења, већ и по годинама рођења и годинама смрти (а што се још више усложњава даљим анализама по другим параметрима: пол, национална припадност, категорија страдања, одговорни за страдање, начини страдања итд.), пошто за анализу није направљен параметар аутоматског издвајања одређених добних скупина. Иако је у међувремену вршен унос у Базу података и унесено неколико хиљада имена, сматрамо да бројеви из анализе о страдању деце у НДХ из наведеног материјала, које смо узели за простор који посматрамо, не одступају много од данашњег стања пописа, можда за 1% би се увећао број.

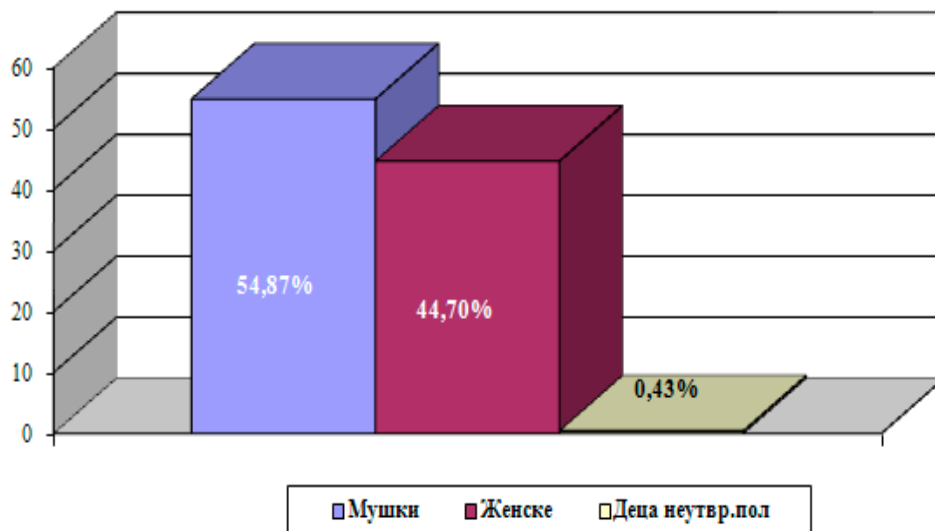
На простору Велике жупе Сана-Лука исказано је 4.110 деце до 14 година живота жртава рата што чини 17,63% свих евидентираних жртава рата.

Табела 9: Деца ЖР на подручју Велике жупе Сана-Лука према полу

Р.бр.	Општина рођења (срез/котар у ВЖ)	Укупно	Деца	М	Ж	Неут. пол
	Велика жупа Сана-Лука, Бања Лука	23308	4110	2255	1837	18
1	Бања Лука	4553	1043	552	484	7
2	Лакташи	1889	266	156	109	1
3	Кључ	2541	200	136	63	1
4	Котор Варош	500	46	31	15	-
5	Приједор	7631	1123	643	476	4
6	Сански Мост	6214	1432	737	690	5

⁵⁵Од тога деце рођене у току рата 323 (Бања Лука 37, Лакташи 26, Кључ 37, Котор Варош 2, Приједор 81, Сански Мост 140). У овој групи су обухваћени: издржавана лица, ученици и студенти.

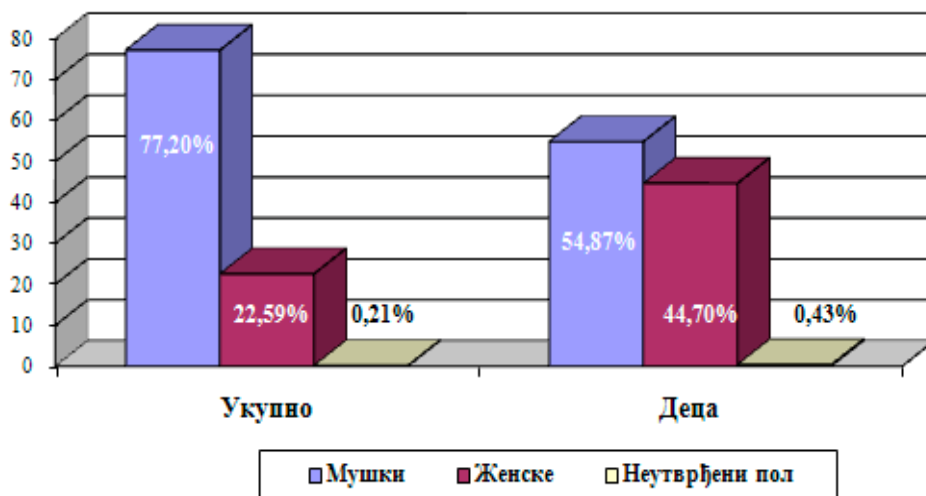
⁵⁶Dragoje Lukić, Deca na lomači rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945, Imenoslovnik 74.762 žrtve mlađe od 14 godina, II, Beograd, Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku, 1998 (kompjuterski print). Овај компјутерски принт садржи у две увежане свеске анализу страдања деце у НДХ по општина-ма и местима, по полу, националној припадности, одговорнима за страдање, годинама страдања.

Деца - жртве рата према полу

Упоредни приказ укупних жртава и жртава деце по полу показује да за разлику од укупних жртава, где жртве мушког пола чине више од $\frac{3}{4}$ свих жртава, да код деце је то готово подједнако мушког и женског пола.

Упоредни приказ жртава рата према полу

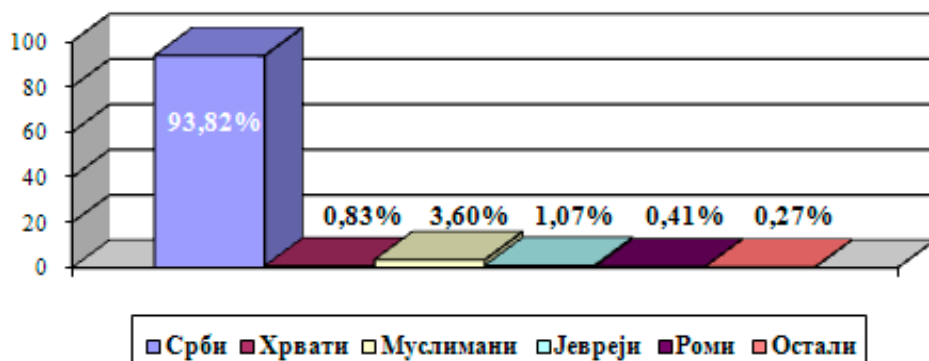
По националној припадности, учешће српске деце у жртвама је још израженије него учешће Срба у укупним жртвама, а по годинама смрти прати донекле податке о укупним жртвама, али са знатно израженијим процентима у другој и трећој години рата, док према одговорнима за страдање постотак у рубрици „непознато“ своди на прихватљивих 8,88% у односу на 61,04% код укупних жртва, повећавајући, наравно, проценат познатих починилаца.

Табела 10: Деца ЖР на подручју Велике жупе Сана-Лука према националности

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Срби	Хрвати	Муслимани
	Сана-Лука	4110	3856	34	148
1	Бања Лука	1043	968	6	34
2	Лакташи	266	257	2	-
3	Кључ	200	169	1	19
4	Котор Варош	46	26	10	10
5	Приједор	1123	1037	8	68
6	Сански Мост	1423	1399	7	17

Р.бр.	Општина рођења	Јевреји	Роми	Остали
	Сана-Лука	44	17	11
1	Бања Лука	29	5	1
2	Лакташи	-	-	7
3	Кључ	-	11	-
4	Котор Варош	-	-	-
5	Приједор	7	-	3
6	Сански Мост	8	1	-

Деца - жртве рата према националности

Упоредни приказ жртва рата према националности (I)

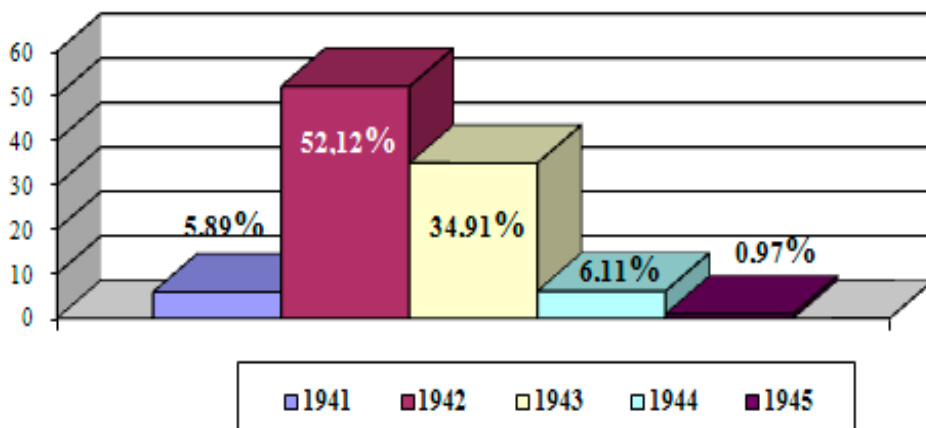
Упоредни приказ жртва рата према националности (II)

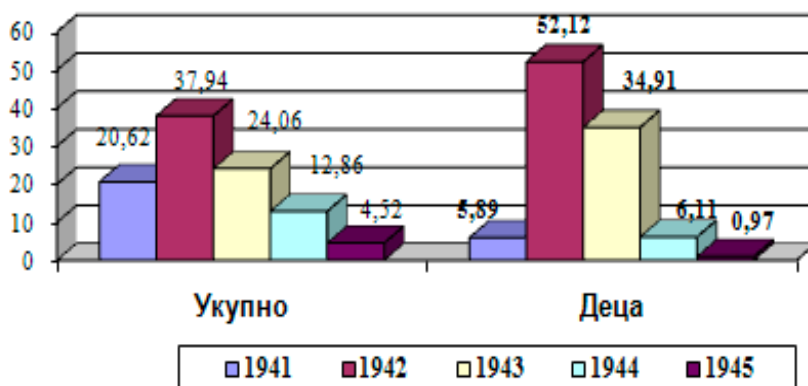
Табела 11: Деца ЖР на подручју Велике жупе Сана-Лука према години смрти

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	1941	1942	1943	1944	1945
	Сана -Лука	4110	242	2142	1435	251	40
1	Бања Лука	1043	45	909	37	37	15
2	Лакташи	266	3	153	10	95	5
3	Кључ	200	34	52	89	21	4
4	Котор Варош	46	2	11	18	14	1
5	Приједор	1123	45	875	139	57	7
6	Сански Мост	1432	113	142	1142	27	8

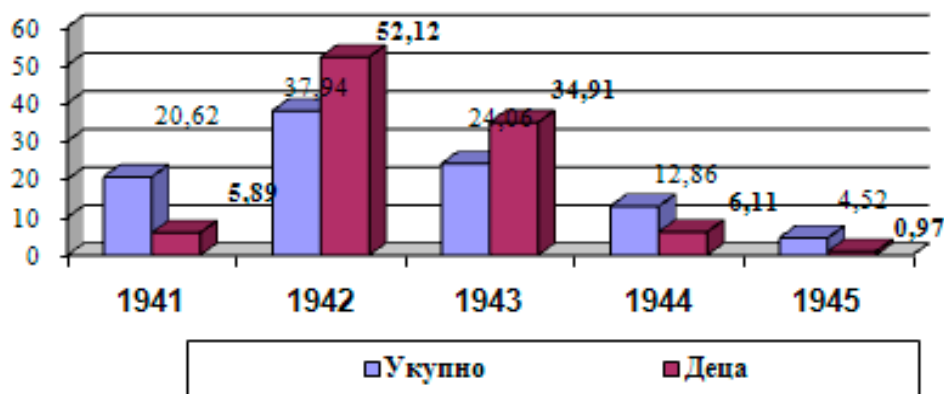
Деца - жртве рата према години смрти

Упоредни приказ жртва рата према години смрти (I)

Упоредни приказ жртва рата према години смрти (II)

Табела 12: Деца ЖР на подручју Велике жупе Сана-Лука према одговорнима за страдање

Р.бр.	Општина рођења	Укупно	Хрв. постројбе	Немци	Четници	Остали	Непознато
	Сана -Лука	4110	3210	487	43	5	365
1	Бања Лука	1043	971	14	17	-	41
2	Лакташи	266	215	5	-	-	46
3	Кључ	200	131	22	1	-	46
4	Котор Варош	46	16	7	2	-	21
5	Приједор	1123	932	55	23	1	112
6	Сански Мост	1432	945	384	-	4	99

***

Независна Држава Хрватска у административном погледу, како је већ написано, била је организована у 22 велике жупе и Загреб као главни град. Поделом на велике жупе НДХ је настојала да српски етнички простор подели на што више административних јединица. Тако простор Босанске крајине припадао је великим жупама: Сана-Лука, Крбава-Псат, Гора, Ливац-Запоље, Плива-Рама и Брибир-Сидрага.

Велику жупу Сана-Лука са седиштем у Бањој Луци чиниле су

срезови (котареви): Бања Лука, Кључ, Котор-Варош, Приједор, Сански Мост и град Бања Лука.

Простор који је обухваћен за време постојања НДХ у Великој жупи Сана-Лука има, према попису из 1931. године, 265.222 становника, од чега је 60,98% православне, 17,41% римокатоличке, 20,57% исламске вероисповести и остали 1,04% . Према израчунавањима демографа за БиХ од 1931 до 1941. укупни број становника порастао би за око 22%. Ако то применимо на простор који обрађујемо тада би 1941. године имао 323.570 становника.

Простор Велике жупе Сана-Лука сем котара Котор-Варош припада простору Босанске крајине и има релативно ниже људске губитке од простора Босанске крајине. На простору 19 општина које припадају Босанској крајини број жртава рата је 105.624, што је 23,16% свих жртава у НДХ, од чега деца чине 23,07%, односно проценат жртава у односу на претпостављено становништво 1941. је 13,12%, дакле скоро сваки седми становник изгубио је живот.

У Бази података „Жртве рата 1941-1945“ евидентирано је до сада на подручју Велике жупе Сана-Лука 23.308 смртно страдалих лица, што чини 5,11% евидентираних жртава у НДХ, што је 7,20% претпостављеног становништва 1941. године овог подручја, односно готово сваки 13-и становник. При томе треба напоменути да претпостављено становништво овог простора учествује са 5,15% у становништву НДХ.

Број страдале деце до 14 година живота на простору Велике жупе Сана-Лука износи 4.110, што је 17,63% свих жртава на овом простору.

Масовни злочини управних, судских и војно-полицијских органа и постројби НДХ, као и усташке организације и партијских постројби, од првих дана постојања ове државне творевине, усмерени су првенствено на српски етнички простор, са настојањем да се физичком ликвидацијом српског етноса разбије његов континуитет и концентрација.

Структура жртава, у којој су 74,25% цивилне жртве, а 89,67% свих жртава припада српском националном корпусу, говори о геноцидној намери Независне Државе Хрватске да уништи готово трећину свога становништва.

Учесници округлог стола

Петар Додик

ИСТОРИЈАТ НАСТАНКА ГРОБЉА ШУШЊАР

Гробље ШУШЊАР налази се на путу за село Крухари, око 1 км удаљено од града, на истоименом узвишењу, гдје се од давних времена налазило православно гробље, заједно са католичким и јеврејским. Јужно од тог гробља, лоцирано је гробље и споменички комплекс ШУШЊАР, гдје су у августу 1941. године, на православно Илиндан, стријељани Срби, који су сакупљени из града Санског Моста и околних села. Ту је за два дана убијено неколико хиљада Срба мушкараца, не зна им се тачан број.

Прије овог масовног погубљења, већ у мају мјесецу за вријеме славе Ђурђевдана, започео је усташки терор у селу Кијево. Тог дана многе српске породице славе своју крсну славу, па су усташе долазиле код њих и малтретирали домаћина и његове госте, те гасили славску свијећу, која је главни симбол славе. То је изазивало револт, не само оних који славе, него и осталих Срба у том, па и у сусједним селима, тако да је дошло до масовног реаговања српског народа. Окупило се више стотина људи са сјекирама, лопатама, косама, а појавила се и по која пушка, па су протјерали усташе из својих села. Сљедећег дана, 8. маја, дошла је из Приједора једна њемачка јединица са два топа, које су поставили у селу Чапље и отворили паљбу по српским селима која су била у побуни и тако растјерали побуњенике. Послије су Нијемци заједно са усташама купили 25 Срба и одвели их у Сански Мост и стријељали испод Машинског моста уз ријеку Сану.

Затим су тијела тих људи натоварили на коњска кола са широким подом, који се зове шпрајц и одвезли Кључком улицом до трга у центру, ту их истоварили и повјешали на дрвеће градског парка, гдје су остали да висе три дана, а онда их одвезли на Шушњар, гдје су укопани.

Прије стријељања Срба, покупљени су Јевреји и одведени у логоре Јасеновац и Стара Градишка и тамо побијени, а њихова имовина опљачкана. Остало је живих само неколико особа, које су прије прогона отишле у Италију или се негдје склонили, а касније отишли у

партизане и тако преживјели.

Иницијатива да се на Шушњару подигне споменик убијеним Србима и Јеврејима јавила се 1968/69, па је формиран одбор који је требло да организује и води ту акцију. У одбор су ушли људи који су имали смисла за организацију и углед код народа и друштвених предузећа и установа. Одбор је бројао око 50 чланова, а за предсједника су изабрали Петра Додика. У одбор су ушли сви општински функционери, те један број генерала и функционера из Босне и Херцеговине.

На првој сједници одбора расправљано је о томе како доћи до идејног и изведбених рјешења тог обиљежја. Одлучено је да се не иде на расписивање јавног конкурса, јер је то скупо, него да се траже интерне понуде од познатих умјетника. Закључено је да се обратимо Богдану Богдановићу из Београда, Вањи Радаушу из Загреба и Петру Крстићу из Сарајева.

Идеја Богдана Богдановића била је да споменик буде као нека кула Вавилонска, чиме одбор није био задовољен, јер се чинило да то није право знамење за страдање толиког броја људи.

Вања Радауш је дао рјешење да знамење буду људске кости. Чинило се да је та идеја застрашујућа, јер би посјетиоце, а посебно родбину убијених, ужасавала и стално подстицала мржњу према онима који су то чинили, па и на народ из којег убице потичу.

Треће рјешење које је дао Петар Крстић, академски вајар из Сарајева, било је најприхватљивије за људе који су о томе одлучивали. То је једна громада од алуминијума, неправилних облика, а која је, према ријечима Петра Крстића, представљала страдање народа кроз вијекове, па свакако може да представља и страдање народа овог краја.

Од самог почетка рада одбора појавила се дилема да ли исписивати имена жртава усташко-фашистичког терора или не? Вања Радауш нам је рекао: „Ти људи који су овдје убијени и сахрањени, немају ништа више од свог имена“, па ако им избришеш име онда они и не постоје. Преовладало је гледиште да имена треба исписивати.

Једно од питања која су била спорна, односно око којих су у одбору била подјељена мишљења, јесте да ли да споменик буде свим жртвама усташког терора или само онима који су убијени на томе мјесту. Одлучено је да то буде: „Споменик жртвама фашизма и борцима НОР-а града Санског Моста и најближе околине“. Таква одлука била

је условљена чињеницом да су постојала и друга стратишта српског народа из тих дана лjeta 1941. године, а већ су била обиљежена. Родбина тих жртава није била сагласна да се њихови остаци преносе на Шушњар. У исто вријеме када је био извршен масакр на Шушњару, убијено је на Жељезничкој станици Врхпоље 390 Срба, углавном из села Кљевци, те у Старом Мејдану, на мјесту званом Троска, око 300, те 26-50 на Чапљанским барама, сви из села Чапље, као и појединачно по селима Здена, Хусимовци, Сухача и Брдари, укупно око 50 људи.

Прије овог времена, како је већ написано, из Санског Моста су покупљени сви Јевреји, одведени у Јасеновац и тамо ликвидирани, а њихова имовина опљачкана. Овај споменик је посвећен, по закључку одбора за изградњу, побијеним Србима и Јеврејима. Касније је донесена одлука да то буде и споменик погинулим борцима НОР-а за ослобођење Санског Моста, а пошто се није знало гдје су они сахрањени, а ни који је број, јер су била три напада на град, јуна 1942. године, децембра 1942. године и октобра 1943. године, када је Сански Мост дефинитивно ослобођен.

Била је пракса да се погинули борци НОР-а сахрањују у њиховим селима, ако нису погинули далеко од својих крајева. Пошто је било немогуће сакупити све те податке, одлучено је да се то односи само на погинуле борце из Санског Моста и најближе околине. Већ су до тада била изграђена партизанска гробља и костурнице у многим селима, па није требало овим спомеником мијењати већ изграђено. А на цијелој општини Сански Мост погинуло је 1600 бораца-партизана, од којих највећи дио са села, па је на спомен гробљу Шушњар било исписано само око 100 имена погинулих бораца.

Одбор је одлучио да се на улазу у ово гробље на мермерној плочи представе основни подаци о НОБ на цијелом санском подручју.

Главна обиљежје овог комплекса била је громада од алуминијума висока око 15 метара, која симболише живот и страдање народа, не овог овдје, него уопште. У унутрашњости те громаде требало је да се, свјетлосним и звучним ефектима, изрази борба и страдање народа санског краја. Али нажалост, тај дио спомен обиљежја због недостатка средстава није никада довршен.

Послије изградње тог споменика, сваке године је 2. августа, на православни Илиндан, годишњицу масакра Срба на томе мјесту 1941.

године, одржавана свечаност уз учешће писаца из свих крајева Југославије.

Саставни дио споменичког комплекса биле су алуминијске плочице са именима убијених Срба овдје и Јевреја у логору Јасеновац. Плочице су биле постављене на бетонско постоље. За неколико хиљада имена требало је ставити бетонску подлогу и затим плочице, а због недостатка средстава нису била исписана сва имена.

Најважнији дио споменичког комплекса - алуминијумска громада, била је ноћу освијетљена рефлекторима, па се видила са велике удаљености, а дању освијетљена сунцем, такође се видјела из далека.

Најкрупнији проблем појавио се када је требало наћи извођача радова на споменику.

Аутор овог здања Петар Крстић долазио је више пута да види мјесто гдје ће његов пројекат бити реализован и да се интересује ко ће бити извођач тог веома захтјевног посла. Посебно је истицао сложеност градње споменика од алуминијума, у чему до тада у Југославији није било довољно искуства. Он, Петар Крстић, предлагао је да то буде једна приватна фирма, чији је директор имао велико искуство у раду са алуминијумом. Један број људи је имао резерву према грађевини од алуминијума, а још више да тај посао изводи приватна фирма. То је било такво вријеме да је приватни сектор био сумњичен као носилац капиталистичких односа. Међу људима који су имали резерве према приватном предузећу, био је и предсједник одбора Петар Додик, али из једног другог разлога.

Уважавајући Крстићеве резерве према извођачу који нема искуства у раду са тим материјалом, ипак смо одлучили да посао повјеримо локалном предузећу „Металорад“, од којег смо добили увјеравање да они могу успјешно да изведу радове. Рачунали смо и на то да ће ово предузеће обавити посао јефтинеје него неко други. Ипак, основни разлог за такво опредјељење била је претпоставка да ће се појавити приче да је неко из одбора добио провизију - новац од тог приватника, што би за нас била апсолутно неприхватљива клевета, па се нисмо хтјели излагати таквом ризику. Уговор за градњу споменика закључен је са „Металорадом“, а за главног мајстора за тај рад одабран је Суљо Алагић, члан колектива тог предузећа.

Реакција аутора пројекта Петра Крстића била је веома бурна.

Говорио је да ће његов пројекат бити унакажен и да ће се он у том случају одрећи ауторства, што је и учинио када су радови почели.

Ипак, радови су кренули и Суљо Алагић је, држећи се изведбеног пројекта, успио да главни посао на алуминијској фигури успјешно приведе крају до јесени 1969. године, а то значи у уговореном року.

За дан ослобођења Санског Моста 20. октобра те године било је планирано свечано откривања споменика. Нажалост, аутор овог здања није био присутан чину његовог откривања.

Тој свечаности, поред мноштва грађана, били су присутни званичници из сусједних општина, а главна личност био је Ђуро Пучар Стари, тада предсједник Савезног одбора СУБНОР-а Југославије.

Преузимањем власти 1992. године од стране Републике Српске, на овом споменичком комплексу извршене су многе измјене. У првом реду, изграђен је велики бетонски крст у подножју гробница, које су и сада веома изражене, више су за око 1,5 до 1,8 метара од површине тла. Иницијатори изградње тог крста истицали су тада, а и данас родбина стријељених, да они нису били атеисти, него вјерници у преко 95% случајева, те да такво обиљежје треба ту да стоји. Зна се иницијатори изградње овог споменика, као ни његови аутори, нису били предвидјели и тај вјерски симбол.

Затим су уклоњене плочице са именима партизана - муслимана из Санског Моста и ближе околине (њих око 20 до 30), да би остала само имена Срба и Јевреја. Уклоњена је и мермерна плоча на улазу у гробље и стављени неки симболи који нису у складу са цјелином композиције овог комплекса. У времену власти Републике Српске на подручју Санског Моста, сваке године одржаван је парастос на Илиндан.

Успостављањем власти СДА у Санском Мосту, долази до нових измјена на спомен комплексу Шушњар.

Ограда је проваљена на више мјеста и народ - избјеглице из других крајева напасали су ту стоку. Могле су се видјети козе и краве како газе и пасу траву и по хумкама и по цијелом простору.

Улазили су аутомобилима све до самог споменика и тако за кишних дана правили праву каљугу куда пролазе. На платоу око спомен обиљежја сакупљала се младеж и дјеца (и по 20-30 особа), па су тај простор прљали разним отпацама и папиром. На приговоре да

то не чине, одговарали су да је то парк и да они имају право да се ту сакупљају и забављају. За такво понашање вјероватно су имали подршку органа власти које су чиниле националне странке СДА и Странка за БиХ Хариса Силајџићева.

Девастирано је и оштећено и спомен обиљежје, посебно челична конструкција која држи тај алуминијумски оклоп. Вјероватно је и за вријеме српске власти било већих или мањих оштећења, а не само за вријеме власти СДА. Било је крајње вријеме да се оправи и конструкција (која је најкритичнији дио), али и дијелови алуминијског омотача, а треба поправити и очистити унутрашњи дио и простор око споменика.

Улица од града до гробља до 1992. године носила је име Жртва фашизма, па би јој га требало вратити.

Проблеми који се јављају око изгледа и карактера тог спомен-комплекса.

Другог августа 2002. године странка ПДП Младена Иванића организовала је обиљежавање годишњице масакра Срба 1941. године на Шушњару. Органи општине Сански Мост били су забранили, а онда у посљедњи час одобрили одржавање предвиђеног скупа. Тог дана, на Илиндан, окупило се неколико стотина Срба код цркве у Санском Мосту, а онда је дошао Младен Иванић са својом пратњом и неколико свештеника, те је одржана литургија у цркви. Потом је народ који је ту био окупљен заједно са Иванићем и свештеницима кренуо према Шушњару, гдје је одржан парастос жртвама из 1941. године. Уз присуство Младена Иванића, ово обиљежавање годишњице масакра Срба добило је и политичку димензију.

На крају, треба дати одговор на питање како превазићи садашње тензије, које постоје у Санском Мосту, посебно око тога да ли вјерски симболи могу да егзистирају у споменичком комплексу? Ако би одговор био позитиван, онда би се поред крста поставили још полумјесец и Давидова звијезда. На шта би онда тај спомен комплекс личио?

Очито је да перспективу једино има опција која је историјски истинита, а не изведена из било каквих идеолошких или других потреба.

Милан Штрбац

СТРАДАЊЕ СРБА САНСКОГ СРЕЗА ОД МАЈА ДО ПРВИХ АВГУСТОВСКИХ ДАНА 1941. ГОДИНЕ

Послије капитулација Краљевине Југославије 17. априла 1941. године, освајачи су између себе подијелили Југославију (Њемачка, Италија, Мађарска, Бугарска). Том подјелом БиХ је демаркационом линијом била подијељена између Њемачке и Италије, на два окупациона подручја. Демаркациона линија је ишла од Велике Кладуше, јужно од Босанског Новог, сјеверно од Санског Моста, преко Бронзаног Мајдана, Шипова, Доњег Вакуфа, Бугојна, Шћипа, Зец планине, Иван планине, Бјелашнице, Трескавице, па на исток преко Јахорине и Дрине до Рудог на ријеци Лиму. Њемачко-италијанска окупација неће представљати само почетак беспопштедне пљачке нашег народа, већ и његовог планског расељавања, денационализације и бројчаног смањивања физичким уништавањем. Као оруђе у испуњавању ових планова требало је да послуже домаћи фашисти.

Како су и фашизам и национализам били идеолошко-политичка основа усташтва, а национализам, шовинизам и вјерска нетрепелјивост потка те основе усташтва и његове Независне Државе Хрватске, квинслинзи су само погоршавали општу ситуацију, најављујући већ првих дана окупације, да ће дани који слиједе бити све тежи и трагичнији. Већ првим наредбама усташких власти, Јевреји, Роми и милион и триста хиљада Срба у БиХ и шестсто хиљада у Хрватској стављени су ван закона. Одвођени су на присилне радове у ближу околину, рушене су цркве, одузете су им занатске, трговачке и друге радње и објекти. Забрањен им је улазак у јавне објекте (установе) и локале. Забрањена је употреба имена Србин, па су названи грко-источњацима. Забрањена је била и употреба ћириличног писма, па су одмах били уклоњени сви ћирилични натписи, такође је било забрањено и напуштање мјеста боравка са ограниченим кретањем. Одузети су им радио и фото апарати, двогледи и све оружје. Српске породице су исељаване и протјериване у Србију, а ускоро су почела и прва хапшења и убијања Срба и Јевреја.

У вријеме априлског рата 1941. године у Санском Мосту се на-

лазила релејна станица југословенске војске (око 150 војника), под командом једног потпуковника. Кад је сазнао за продор Нијемаца у Загреб и проглашење НДХ, и видио одступања неких јединица југословенске војске, потпуковник је позвао групу познатих грађана, обавијестио их о ситуацији, те предложио да формирају одбор од представника свих националности, изаберу старјешину одбора и одржавају ред док не стигну непријатељске јединице. То је искористио Лука Минига, гостоиничар, заклет и усташа од 1935. године, и одмах се наметнуо на чело тог одбора. Чим су војници релејне станице отишли у Кључ, неколицина проусташки настројених грађана формирала је свој усташки „Народни одбор“ у који су ушли: Миле Љевар, трговац из Сасине, др Јосип Церјан, адвокат из Санског Моста, Мартин Мацан, предсједник среског суда, др Ибро Ибрахимпашић, судија среског суда, Химзо Пашић-Решић, трговац, Јусо Талић, обућар, Миле Љујић, сељак из Сасине, Никола Толчић, жупник из Старе Ријеке, фра Анте Шеремет из из Санског Моста, фра Лука Тешић из Сасине, Анте Бановић, гостоиничар из Санског Моста и Осман Чехајић, пекар из Санског Моста. Др Јосип Церјан је у име овог одбра преузео среско начелство од дотадашњег начелника Драгољуба Поповића, који је одмах отпутовао у Чачак одакле је и био родом. Одбор је затим одржао сједницу послје које су сви отишли у цркву, гдје је одржана миса захвалница. Овај усташки одбор је 11. априла организовао дочек прве њемачке јединице истурених одреда 132. пјешадијске дивизије и у њихову част припремио свечани пријем. Већ 18. априла усташки одбор је формирао котарско поглаварство Санског среза. За првог председника постављен је др Јосип Церјан, а Химзо Пашић-Решић преузео је од Џафербега Бишчевића дужност градоначелника. Послије преузимања власти, усташе су смијениле и начелнике општина и свугдје, осим у Лушци Паланци, поставили своје „присташе“. Хтјели су у Паланци да поставе Хрвата Тому Цвитковића са Бошњака, али је он одбио сматрајући да је у општини огромна већина Срба, те да Србин треба бити предсједник, па је Перо Батоз примио ту дужност. Иначе, организовање и успостављање усташке власти ометало је то што су Срби најбројнији становници среза, усташе су све своје акције усмјерили управо против њих.

Према попису становништва од 1931. године и приближном прорачуну прираста становништва у раздобљу од 1931. до 1941, у

Санском Мосту (срезу) живјело је око 38.100 Срба (57%), око 18.650 муслимана (28.32 %), око 9.040 Хрвата (13.73 %) и око 79 Јевреја (0.07 %) укупно 65.800 становника. У 30 села живјели су само Срби, у 9 села живјели су само муслимани, у 3 села живјели су само Хрвати, и у 17 насеља живјели су Срби, муслимани и Хрвати, као и у самом граду Санском Мосту. Јевреји су живјели само у Санском Мосту, осим једне породице у Лушци Паланци.

Када је формирана усташка организација у Санском Мосту и неким селима, дотадашњи усташки одбор је постао њено котарско руководство, које се састајало приликом сваког крупнијег усташког подухвата против Срба и Јевреја.

Већ у априлу 1941. године из жандармерије су отпуштени сви Срби, а међу првим је смијењен Ђуро Везмар, вршилац дужности командира жандармеријске станице Сански Мост. За командира је постављен дотадашњи жандарм Бећир Дураковић. Од тада су се жандарми звали оружници, број им је знатно повећан, па је уз усташе полиција постала главни ослонац усташке власти, а нешто касније и извршиоци злочина у Санском срезу. Један од првих задатака усташке власти био је разоружавање припадника југословенске војске који су избјегли заробљавање и стигли у свој родни крај. Усташе и жандарми су вршили претрес села и градских насеља ради одузимања оружја и остале војне опреме, и при томе спроводили насиље, шиканирање, пријетње до уцењивања. Све већи терор усташа пратила је шовинистичка антисрпска пропаганда, па су брзо услиједили и злочини, убиства недужних људи, најприје у селу Кијеву и Санском Мосту, маја 1941. године, а крајем јула и првих дана августа и страховит покољ Срба. Усташке терористичке мјере из дана у дан су погоршавале ситуацију, што ће довести до тешких злодјела, али и до првих отпора ради спасавања голих живота, најприје у Санском срезу почетком маја. Првих дана маја 1941. године у Сански Мост је дошло пет усташких полицајаца из Загреба и десет припадника усташког вода „Анте Старчевић“ стационираног у Приједору. Долазак ових усташких група у Сански Мост охрабрио је наоружане мјештани и усташе који су заједно са полицајцима и придошлим усташама кренули у најближа села да табоже прикупљају оружја, војну опрему и остало. Група усташа је дошла 4. маја у Српско Кијево, ушла у кућу трговца Вељке Стојановића, уцењивала га и узела шта је хтјела без

плаћања. У понедељак 5. маја, првог мајског пазарног дана, у Сански Мост је по обичају дошло доста сељака. Усташе и жандарми су тога дана као и раније скидали са људи дијелове војничке опреме. Једна усташка патрола је харала по гостионицама и малтретирала сељаке и чак Рајка Стојановића одвела у затвор. Ђурдевдан је био крсна слава неких породица у Кијеву и Трамошњи. Усташе су то знале, па је неколико група дошло у Српско Кијево. Залазили су у куће, прертали софре, злостављали укућане, газили славске свијеће и лупали суђе. Уцјењивали су и злостављали Ђурђа Домазета, Дану Ковачевића и Милу Ђеранића. Ухватили су Марка Кондића Миладиновића, који је усташама признао да код куће има неколико пушака и нешто муниције. Усташе су га одмах повеле његовој кући која се налазила на граници Кијева и Трамошние. Када је патрола са Марком стигла његовој кући, на њу је изненада из оближњих кућа отворена пушчана ватра, што су учинили узнемирени сељаци, преплашени првим вијестима о злостављањима у засеоку села Кијева. Милош Девић, Милош Кондић, Маринко Баста, Миле Дардић, Милош Слијепчевић и Саво Бодирожа, с нешто оружја састали су се у Кијевској Гори, те дочекали усташку патролу. Убрзо се о пушкарању прочула вијест у осталим селима, чиме се број устаника повећао. Вид Ђаковић, одважни и цијењени сељак, почео је да организује побуњенике и да упућује појединце и групе на одређена мјеста. Предвидио је да ће усташама убрзо стићи помоћ. Уз Ђаковића, Ђорђа Суљица и Милоша Кондића, убрзо су се нашли Милан Боројевић и Васо Дамјановић који су служили југословенску војску и својим искуством и те како могли помоћи. У помоћ Трамошњанцима убрзо су стигли из Козице, Хазића, Стратинске, Обровца и још неких села. Тако се неколико стотина устаника нашло на положају према усташама, с једним тешким митраљезом, једним пушкомитраљезом и неколико десетина пушака. Седмог маја у шест сати ујутро усташе су у Санском Мосту у знак одмазде стрељали Марка и Ђурђа Кондића, које су ухватили претходног дана, те Рајка Стојановића, ухваћеног два дана раније. Сахрањени су на Шушњару. То су биле прве жртве усташког терора на подручју Санског среза. Јавном стрељању су присуствовале све усташе које су се нашле у граду. Котарски предстојник др Анте Мердокић је већ 7. маја изјутра наредио да се хапсе као таоци Срби, српски добровољци који су се у Првом свјетском рату борили против њемачких и аустријских

снага, из Дабра, Томине, Подлуга, Санског Моста, Усораца. Ухапшено је око 30 добровољаца. Послије хапшења талаца телал је градом оглашавао усташко наређење да ће у случају напада на њемачке и усташке војнике бити стрељани таоци. Послије стрељања тројице сељака, усташки жандарми и полицајци опет су кренули према српском Кијеву. Нису успијели у покушају да разбију устанике, те су тражили помоћ из Приједора и Бање Луке. Усташке власти су се обратиле штабу пука њемачке 132. дивизије. Помоћ је стигла у 5 сати послије подне, те одмах ступила у дејство. Борба је трајала до 10 сати увече. Нијемци, усташе, полицајци и жандарми су се повукли у Сански Мост, те тражили помоћ из Бање Луке. Према наређењу њемачког официра, хрватско и муслиманско становништво из Кијева је евакуисано ка град. Ојачани њемачки батаљон стигао је у Сански Мост 8. маја у 6 сати. По доласку капетан Хенигс је наредио усташама да све Србе Санског Моста похapse као таоце, а он је са појачаним батаљоном кренуо да на Сјенкосу, односно Кијеву, Трамошњи и околним селима похпси све Србе способне за оружје. Требало је казнити не само побуњене Србе, већ и друге у близини сукоба. Наиме, отпор Срба Кијева, Трамошње и околних села, сукоб са усташама, потом и Нијемцима, био ја први сукоб поробљеног српског народа са окупатором и његовим слугама. Била је то прва борба коју су послије Априлског рата Нијемци водили на тлу окупиране Југославије, борба до које је дошло спонтано, да би се одбранио голи живот од усташког болесног терора, али која је већ тада показала да српски народ неће робовати. У свануће 8. маја ојачани њемачки батаљон прешао је у напад. Артиљерију је поставио на цести у селу Чапаљ да подржава пјешадију која је једним дијелом преко Подова, Козице и Тукова зашла устаницима иза леђа, а други од Кијева фронтално према њиховим положајима. Од 8 до 11 сати Нијемци су испалили неколико десетина артиљеријских граната, а у првим послијеподневним часовима спалили све српске куће у Сјенкосу. Разбивши положаје устаника, Нијемци су кренули у потјеру за њима, хватали су их и спроводили у Томину. Тако су сакупили код Видовића око 300 мушкараца, али оне који нису учествовали у борби, који су сматрали да немају чега да се боје. Они који су имали оружје и борили се већином су избјегли хапшење. Због неспоразума између Нијемаца и усташа, којем је допринио италијански мајор, ухапшени су се на команду Италијана „Арбајт кућа“ врло брзо

разишли кућама. Кад је касније у Сански Мост стигао биљежник Фрањо Хафнер и у име њемачке команде покушао да спријечи разилажење заробљеника, било је касно. Нијемци и усташе, сазнавши од Хафнера да се заробљеници нису смијели ослободити, зашли су по српским кућама у Томини, Лужанима и Чапљу, које су биле уз пут, и похапсили све одрасле мушкарце на које су наишли. Тад су заробљени Видовићи (10), Ковачевићи (3) и Петар Стојановић, сви из Томине; затим 9 из Лужана, 2 из Чапља, 10 људи који уопште нису учествовали у побуни. По доласку капетана Хенигса у Сански Мост издата је нова наредба за ново хапшење Срба из Санае и околних мјеста, Здене, Кркојеваца, Подлуга и осталих, тако да се 350 Срба, један Хрват и 30 Јевреја нашло у затвору (школски подрум бивше школе „Вук Караџић“). Око 5 сати послије подне издвојена су у дворишту школе 24 лица из Томине, Лужана, Чапља, којима се добровољно придружио 20-годишњи Петар Шобот, њима су придодати Везмар и Мартиновић (католик) који је прешао у православце - изузетна особа, те са Јеврејима поново враћен у подрум. Након тога пустили су кућама све млађе од 16 и старије од 55 година, тако да су у затвор вратили 100 талаца. Деветог маја у Сански Мост је стигао генерал Синцених, командант 132. дивизије, да би присуствовао стрељању талаца. Око 1 сат по подне у двориште затвора је стигло 30 њемачких војника са 10 официра. Томљане, Лужане, Чапљане, којима су припадали Везмар и Мартиновић, издвојили су у посебну групу и са осталим таоцима повели на стратиште - кроз Кључку улицу ка Железничком мосту, гдје ће их стрељати, њих 27, у знак одмазде за једног убијеног и двојицу рањених Нијемаца. Послије стрељања, осталим таоцима је наређено да стрељане пренесу преко моста у кола. Затим се колона вратила у парк у којем су конопци већ били везани по дрвећу. Услиједило је вјешање стрељаних, њих 27-оро, што је пружало стравичну слику тог дана. Сваки Србин који би прошао градом морао је проћи кроз парк уз усташе, те су им давали до знања да ће тако сви проћи. Око 2-3 сата по подне поскидали су објешене и одвели их на Шушњар, гдје су били сахрањени.

Послије ових мајских дешавања, ситуација се све више погоршавала. По налогу Виктора Гутића, усташког стожерника, појачаване су мјере, учестала хапшења, мучења, одвођења на присилни рад, пљачкања и слично. Крајем маја и током јуна стање је постало не-

издрживо, посебно послје напада Њемачке на Совјетски Савез 22. јуна. Унапријед се могло претпоставити да слободарски дух Срба неће дуго трпјети, те да ће се ускоро и њима пружити прилика да крену у борбу за слободу. Исто се дешавало и током јула, послје дизања устанка у Дрвару, Петровцу и Грхову 27. јула 1941. године. Тај устанак се као зараза ширио према селима подгрмечког краја које захвата 30. јула. Под утицајем непријатељског насиља и активношћу напредних појединаца подгрмечког краја, почеле су припреме за устанак већ у јуну, а у јулу је било формирано неколико група спремних за борбу, иако су биле слабо наоружане. По формирању устаничких центара у Лушци Паланци, Јелашиновцима и Мајкић Јапри, убрзане су припреме, формирано одреди, те се кренуло у борбу. Нападом на жандармеријску станицу у Лушци Паланци 30. јула 1941. године у зору, почео је устанак у Санском срезу, да би се врло брзо ширио ка околним мјестима: Будимлић Јапри, Мајкић Јапри, Дабру, Јелашиновцима, те Сани и Босанском Новом. Врло брзо је заузета жандармеријска станица у Бенковцу, па се кренуло ка непријатељским упориштима у Будимлић Јапри и Санском Мосту. Број устаника се повећавао чиме се повећавала и мотивација за даљу борбу. У вечерњим сатима 30. на 31. јул и 1. августа операције су се развиле на готово цијром подгрмечком подручју. Тим операцијама су руководили познати и цијењени предратни људи и неки кадрови југословенске војске. Као најактивније организаторе и вође устанка споменимо Ђурина Предојевића, Миланчића Миљевића, Петра Шкондрића, Петра Војновића, Вељка Миљевића, Милоша Перишића и низ других, који ће стасати у познате команданте, па чак и народне хероје. Медути, како је брзо устанак плануо, тако је брзо и спласнуо. По заузимању Будимлић Јапре (жандармеријске станице) и продора ка Сани до Хусимоваца, устаници су почели пљачкати, самостално поступати, расипати се и враћати кућама. Јединствене команде није било, завладала је општа недисциплина, а када се томе дода и консолидација усташке власти првих августовских дана, устаницима се лоше писало. Појачане из Новог, Приједора и Бање Луке, усташке јединице су у противудару до 3. августа устанике вратиле на почетне положаје, чак ближе самом Грмечу. Убрзо је услиједило масовно хапшење по граду и селима, праћено невиђеном тортуром. Од 27. јула, када су почела прва масовнија хапшења, па до 3. августа, ухваћено је на сто-

тине па и на хиљаде. Одвођени су у затворе, формиране у усташкој станици, а онда у Сански Мост, гдје ће у групама бити одвођени на стрељање и сахрањивани на Шушњару. Страдали су Срби из Сане, Кљеваца, Чапља, Лужана, Томине, Подлуга, Усораца, Дабра и из низа других села и заселака. Иако није вођена тачна евиденција стрељаних и на друге звјерске начине убијаних, по свједочењу преживјелих, на Шушњару је било погубљено око 4000 Срба који су закопавани у двије раке свака дуга по 100 метара, широка 4 метра и дубока 2,5 метара; код житног магацина око 3000 Срба, и на осталим стратиштима око Сане око 3000 Срба; укупно на подручју среза око 10.000 Срба. То се зове геноцид, односно свјесно, планско и систематско уништавање једног народа - Срба.

Поред Шушњара, велика губилишта биле су Чапаљске баре, Троска, Стари Мајдан, Алагих поље и низ других. Дабоме, мало је ко могао утврдити стрељање мањих група и појединаца по селима и засеоцима којих је било и те како. Имајући то у виду, по општој процјени страдало је чак око 12.000 Срба. Оваква и оволика страдања Срба посљедица су одмазде од стране јачег, организованог и наоружанијег непријатеља, али и неискусних, неорганизованих и ненаоружаних устаника. Овоме посебно треба додати лакомисленост Срба према муслиманима с којима су заједно живјели, али који су се ујединили са Хрватима, прерастајући тако у усташке злочинце. Они су били чак гори од НДХ-ових усташа, који су их звали "дивљим усташама". Управо ти „дивљи" су на основу дојучерашњих доста солидних односа са Србима, изнанадили Србе и врло лако их касније погубили. Срби су им наивно вјеровали, те нису ни пружали отпор, извршавајући све наредбе до судњих августовских дана. Најгори су били 1. и 2. август, на Илиндан, када је на Шушњару стрељана и сахрањена огромна већина; у ноћи 2. на 3. август стрељано је 800 талаца.

Према историјским изворима и свједочењима преживјелих, највећи зликовци су били: Химзо Зукић звани Цуко, који је први почео да убија недужне по свједочењу Мићуке Миљевића, те Јосип Зендана, Јосип Павичић, Јозо Млинар, Миле Љевар, Анте Павовић, Перо Јурић и Марјан Иличић, све сами ројници. На подручју општине Стари Мајдан злочинима су се истицали: Винко Дидовић, Марко Марјановић, Ивица Јакора и Дане Бановић. На подручју општине Каменград: Алага Ђафић, Ђулага и Дервиш Халиловић, Стипан и Јозо Ивезић и Хусеин

Дидић били су највећи зликовци. Осим ових, у мучењу и убијању Срба у житном тргу, Шушњару, на Троски, у Чапљу, Врхпољу и другдје, по злу су запамћене и усташе: Хасан Бешић из Трнавe, петорица Хасића - Латиф, Хасан, Мујо, Хамза и Ђафер из Побријежа; петорица Камбера - Алија, Ислам, Ђерим, Фејзо и Ибрахим звани Бућан и Мухо Тарас, Беган Суљановић из Халиловић Брда, из Брдара четворица Бановића: Стјепан, Вид, Ивица и Дане и двојица Чорака - Иван и Анто из Сасине, Срећо Љевар и Пајо Шалић из Санског Моста - Хусеин Махић звани Кико, Хамдија Алагвић звани Буњина, Мустафа Алагвић, Виктор Тунић, Мумин Хедер, Ивица Сарих, Ибрахим Налић, Салко Куршумовић, Ферхат Крупић из Здене, Грга Маричић са синовима Јосом и Николом из Храста, Миле Тадић Иванковић, Миле Јуришић, Ибро Кењар, Петар Јурић, Петар Поповић и Мехмед Казих из Касапнице, Мијат Шакић из Врхпоља, Хасан Керић. Наведени зликовци са „џелат сатнијом" НДХ, начинили су највеће зло Србима Санског среза управо првих августовских дана, када су извршили масовни покољ и стрељање одраслих Срба, жена, дјеце и стараца, што никада не треба заборавити.

Имајући управо то у виду, Срби су се опаметили и нису дозволили да им се то исто понови задњег одбрамбено-отаџбинског рата 1992-1995. године. Мртви и страдали 1941. године отворили су очи и свијест српском народу, који се на вријеме организовао и супротставио новом покушају уништавања од стране Хрвата и муслимана (Бошњака), послје 45 година повампирених усташа, џелата и ханџар дивизионера. Срби су два пута страдали за прву и другу Југославију и у име југословенске идеје и братства, али трећи пут су се, поучени тешким искуством, освијестили и одбранили, створивши РЕПУБЛИКУ СРПСКУ, у нади да ће потрајати. За њу се и даље треба да боримо свим дозвољеним средствима, јер је она једина гаранција опстанка Срба на овим просторима. Зато треба захвалити свим мртвим и живим на њеном стварању, али увијек имати у виду и њено одржање. Она се неће моћи одржати само славама и светковинама у част палима за њу, већ изградњом економије, равномјерном расподјелом прихода, те стварањем услова за очување омладине, јачањем наталитета. Једном ријечју, стварањем равноправних услова за све, за бољу будућност, уз разумијевање за добру сарадњу са свима који поштују српски народ и РЕПУБЛИКУ СРПСКУ.

На крају треба додати: нека смо постојани, свјесни, здрави, срећни, радини, са живим сјећањима на нашу славну прошлост, темељу на којем треба да градимо будућност. Нека нам историја нашег српског народа буде путоказ, јер она порука: "Историја је учитељица живота" није од јуче. Све што је било добро у нашој историји, треба усавршити, а лоше не,поновити.

Душанка Марковић

СТРАДАЊА ЖИТЕЉА СЕЛА ЛУЖАНИ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ДЕЦУ - ЖРТВЕ

Не постоји село у Босанској Крајини које није имало жртве у Другом светском рату, али је мало села која су имала такве губитке као село Лужани. Мало село, са свега педесетак кућа, са око 260 житеља на почетку 1941. године, од чега су Срби чинили огромну већину од 206 становника⁵⁷. Колико је село настрадало у рату говори и чињеница да је у току рата побијено, настрадало или нестало готово половина села (93 особе), а да је ослобођење дочекало само седам мушкарца старијих од 17 година, а преживели су захваљујући томе што су били у заробљеништву.

Иако је сваки дан у рату тежак, за Лужанчане су постојали и они „црни дани“. То су били 8/9. мај, 2/3. август 1941. и фебруар 1943. године. Кренућемо редом.

Постоји народна изрека „Док се једном не смркне, другом не сване“. За деветорицу Лужанчана, као и њихове комшије из Томине и Чапља, 8. маја 1941. године, ова изрека могла је да гласи „Док једнима не сване, другима се не смркне“. На Ђурђевдан, у селу Кијево, не мавши више трпети усташки зулум, Срби из Трамошиње и околних села су се побунили и пушком покушали сачувати своју част и достојанство. Међутим, многобројна, добро наоружана непријатељска војска, сломила је овај, први отпор у поробљеној Краљевини Југославији, похватала један број устаника и спровела их до школе у Томини. Чекајући на немачке камионе и превоз до затвора у Санском Мосту, игром судбине или сплетом срећних околности, наишао је италијански официр који је наредио да се устаници пусте кућама⁵⁸. Немачка војска

---

⁵⁷Преостало становништво чинили су Хрвати које смо у селу звали Шокци, и један муслиман.

⁵⁸На велики православни празник Ђурђевдан, 6. маја 1941. године, усташе и оружници из Санског Моста кренули су по српским кућама у селу Кијево да пљачкају и малтретирају Србе, што су чинили и претходних дана. Чувши за то, група Срба из села Трамошиња им се супротставила, па је дошло до борби које су трајале 3 дана. Усташе су за одмазду 7. маја стрељале тројицу ухваћених Срба. Срби из околних подручја дошли су им у помоћ и тако формирали устанички фронт са неколико стотина Срба наоружаних једним тешким митраљезом, једним пушкомитраљезом и неколико десетина разних пушака. Усташама су у помоћ дошли Немци, те су заједно, у крви, угушили побуну санских Срба.

је камионима, дошавши по ухапшене устанике које није нашла, кренула редом из Томине ка Санском Мосту, хапсећи мушки живаљ, најпре у селу Томина, заселак Видовића, а потом кроз Лужане где су похапсили девет одраслих мушкараца⁵⁹. Све су их спровели у послеподневним сатима у привремени затвор који се налазио у градској основној школи. У петак, 9. маја, у раним поподневним сатима, у двориште школе стигли су немачки, италијански и усташки војници и официри. Колона заробљеника у којој је било и девет Лужанчана, кренула је кроз парк и Кључку улицу. По преласку моста група са Томињанима и Лужанчанима остала је на десној страни, њих 28 (један је касније ослобођен), а остали таоци на левој страни пруге. Тада им се обратио немачки официр, а преводилац је био Јозо Клепић – Паташон. Рекао је да је: „*Јуче нападнут један мотор с три немачка војника на путу од Санског Моста ка Кључу*“⁶⁰. Том приликом убијен је немачки официр, а два рањена. Да би спречили даље нападе, биће стрељано по десет талаца за сваког рањеног и убијеног Немца. Немачки официр наредио је попу Ђури Грбићу да да последњи благослов одређеним за стрељање на шта се поп заплакао и пао на земљу. Група одвојена за стрељање се почела поздрављати између себе, али и довикивати осталим таоцима да им поздраве мајку, жену, децу...⁶¹Бранко Бокан у књизи Сански Мост наводи да је Миланко Проле замолио свештеника Ђуру да му поздрави жену и кћер која је требало то вече да се уда. Али, то нису речи Проле Миланка, чија кћер Драгица је рођена 1939, а друга Марица у августу 1941. године (није је ни видео). То су речи једног од браће Видовића. Стрељано је по 8 талаца. У другој групи су били Лужанчани. Браћа Илија и Проле Миланко замолили су немачког официра да им дозволи да буду заједно. Он им је то „великодушно“ дозволио. Браћа су пришла један другом, загрлили се, изљубили и у

---

⁵⁹ Није забележено на који начин су похапшени Лужанчани, сем што се сећам приче моје мајке Љубице Миланко рођ. Праћа, чији отац Вељко Праћа је такође стрељан у овој групи. Наиме, према њеном казивању, а и сећању (имала је само 4 године 1941. године), бицикл њеног оца Вељка пронађен је крај Сане код Криве цесте. То може да значи да су га Немци ухапсили у повратку за Сански Мост, а не у самом селу.

⁶⁰ Интересантно је да су Немци овом приликом говорили о стрељању талаца у знак одмазде због напада на немачки мотоцикл с официром и два војника, а не због рањавања тројице Немаца у борбама код Сјенокоса. О овом нападу на мотоцикл не постоје никакви подаци.

⁶¹ Бокан, Бранко, Ј. Геноцид над Србима Босанске Крајине 1941-1945, Београд 1996, 19.

том моменту усташки рафал их је покосио. Петар Шобот, најмлађи међу њима, деветнаестогодишњи младић, набио је капу на очи да не гледа у пушчане цеви. Место на коме су стрељани звало се Кркојевачке баре, Кркевачке баре, шљункара крај Шејковаче.

Из поштовања према невино настрадалим жртвама овог усташког злочина навешћемо биографије свих стрељаних из Лужана:

Вркеш Томо (Лужани, 09.10.1908 – Шушњар, 09.05.1941) отац Миле, мајка Сава Вркеш. Крштени кум Перо Рунић. Супруга Василија рођ. Брајић из Кркојеваца, венчао се 17.02.1935. године, венчани кумови Јово Јојић и Љупко Гаврановић. Стрељан на Кркојевачким барама са још осам Лужанчана.⁶²

Делић Милош (Лужани, 14.11.1910 – Шушњар, 9.05.1941) отац Пане, мајка Марија Делић рођ. Вујиновић, Крштени кум Јефто Чичић из Чапља. Прва супруга Јелена рођ. Миланко из Побријежја, венчао се 24.11.1929. године, венчани кумови Марко Видовић и Миле Чуковић. Друга супруга Госпова Праћа из Кијева, деца: Невенка (1939) и Драгица (1941). Стрељан на Кркојевачким барама са још осам Лужанчана.

Јовановић Душан (Лужани, 30.01.1911 – Шушњар, 9.05.1941) отац Миле, мајка Љуба Јовановић рођ. Јовановић. Крштени кум Марко Кондић из Кијева. Супруга Ана Јовановић рођ. Пријић, венчао се 09.02.1930. године, венчани кумови Цвијо Кондић и Миле Вркеш. Деца: Мићо (192?-), Јока (1931-1932), Милица (1933-1936) и Милица (1937). Стрељан на Кркојевачким барама.⁶³

Миланко Илија (Мушковци код Обровца, 29.08.1907 – Шушњар, 9.05.1941) отац Петар, мајка Марија Миланко рођ. Симић. Супруга Милева Миланко рођ. Јаковљевић, венчао се 23.02.1930. године, венчани кумови Марко Боровњак и Милош Кондић. Деца: Драгица (1930-1930), Петар (1932-1989), Гојко (1933-1934), Урош (1934-1934), Борислав (1935-1936), Бранко (1937-1938) и Ратко (1939). У Лужанима живео од 1918. године и досељавања из Далмације до смрти. Стрељан на Кркојевачким барама од стране Немаца са још осам Лужанчана, а потом пренесен и мртав обешен у градски парк.⁶⁴

⁶²У књизи Б. Бокана стоји да је у овој групи стрељан Драгутин Кајиш што није тачно. Д.Кајиш је стрељан 02.08.1941. године, а Вркеш (Миле) Томо је стрељан у Кркојевцима; Vokan, Branko, Sanski Most – do jula 1941. godine, I, II, III dio, Sanski Most 1974.

⁶³У књизи Б. Бокана грешком стоји да је рођен 1914. године.

⁶⁴ У књизи Б. Бокана грешком стоји да је рођен 1911. године.

Миланко Проле (Прокоп - Прокопије) (Мушковци код Обровца, 25.08.1912 – Шушњар, 9.05.1941) отац Петар, мајка Марија Миланко рођ. Симић. Прва супруга Видосава - Вида Миланко рођ. Лајић, венчао се 26.11.1933. године, венчани кумови Душан Чамбер и Миле Вркеш, са којом је имао децу: Невенка (1934-1937) и Милан (1937-1938). Са другом супругом Мартом Миланко рођ. Родић венчао се 03.06.1939. године и имао две кћерке: Драгица (1939) и Мара (1941). У Лужанима живео од досељења 1918. године до смрти. Стрељан Кркојевачким барама од стране Немаца са још осам Лужанчана, а потом обешен у градском парку у Санксом Мосту.⁶⁵

Стојановић Перо (Лужани, 1896 – Шушњар, 9.05.1941) отац Милан, мајка Мара, супруга Смиља Стојановић рођ. Пријић, венчао се 05.10.1917. године, венчани кумови Богољуб Вујиновић и Јовица Симић, деца: Сава (1921-1921), Даринка (1923-2008), Миле (1925-1925), Раде (1926-2001), Стеван (1929-1983), Славко (1932-2009), Никола (1934-19?), Бошко (1937-1938), Мара (1939-1940). Изузетан мајстор-столар. Стрељан на Шљункари покрај железничког моста.⁶⁶

Праћа Велимир - Вељко (Кркојевци (Сански Мост), (1908) 1913 - Шушњар, 9.05.1941) отац Томо Праћа, мајка Катарина, супруга Драгица Праћа рођ. Врањеш, венчао се 18.02.1929. године, венчани кумови Миле Шобот и Лазо Максимовић, деца Миле (1931-1985), Душан (1933-1978), Анђелија (1935-1936), Љубица (1937-2006) и Перо (1940-1943). Крштени кум Ћосић Илија. У Лужане доселио након женидбе. Да апсурд буде већи стрељан на Кркојевачким барама, на њиви која је некад припадала његовим родитељима.

Шобот Петар (Лужани, 06.06.1921 – 09.05.1941) отац Марко Шобот, мајка Јелена рођ. Видовић. Кум Лука Чичић. Најмлађи Лужанчанин који је стрељан на Кркојевачким барама.⁶⁷

Шобот Љубомир - Љупко (Лужани, 15.09.1904 – Жегар, 09.05.1941) отац Симеун, мајка Дева Шобот рођ. Ђурђевић. Супруга Вукосава Шобот рођ. Лајић, венчао се 26.10.1925. године, венчани кумови Стојан Чавић и Миле Ђурђевић, деца Никола (1926 - 2001), Вида (1928-1943), Милица (1930-1932). Друга супруга Милица Шелић, из Чапља са којом се венчао 11.02.1934 и имао двоје деце: Ђуја (1936-

---

⁶⁵ У књизи Б. Бокана грешком стоји да је рођен 1915. године.

⁶⁶ У књизи Б. Бокана грешком стоји да је рођен 1900. године.

⁶⁷ У књизи Б. Бокана грешком стоји да је рођен 1922. године.

1937) и Петра (1939-1943).⁶⁸

Када су завршили стрељање Немци су осталим таоцима наредили да пренесу стрељане у запрежна кола која су чекала на другој обали реке Сане. Кренули су назад истим путем: Кључком улицом до парка у којем су конопци већ висили на дрвећу. Стрељане су повешали у градском парку - њих 27. Остале таоце су вратили у школу. Сваки Србин који је прошао кроз град морао је да прође кроз парк, спроведен од једног усташе и да чује претњу: "Овако ћете ви Срби сви проћи који будете против ове државе." Сећам се приче моје баке Милеве Миланко, чији супруг Илија и девер Проле су били обешени, како је морала да оде да их види повешане и како није смела ни сузу да пусти. Како ли је њено срце издржало?

Након три дана, у послеподневним сатима, Немци су поскидали обешене Србе. Како нису могли да одреше конопце, они су их секли, па је на дрвећу у парку остало да виси 27 конопаца који су још дуго подсећали на овај стравичан усташко-немачки злочин.⁶⁹ Тела стрељаних су поредали на троје кола и одвезли до Шушњара где су сахрањени у заједничкој гробници.

Након неколико месеци затишја, крајем јула усташе нису могле више да мирују и крећу у нову акцију уништавања свега што је српско. Други „црни дан“ за Лужанчане долази опет на велики православни празник, на Илиндан, 2. августа 1941. године.⁷⁰

На састанак и некакав договор у Чапље, првог дана (01.08) дошла је већина Лужанчана, а пошто усташе нису биле добро организоване, а нису дошли ни Немци из Санског Моста, пустили су Србе да се врате кућама, с тим да дођу и сутрадан. Вративши се својим домовима било је и оних који су сматрали да не треба ићи поново усташама на нож, као што су Дујо Миланко, као обучени војник Краљевине

---

⁶⁸У књизи Б. Бокана грешком стоји да је рођен 1902. године.

⁶⁹ Vokan, Branko, Sanski Most – do jula 1941. godine, I dio, Sanski Most 1974, 286.

⁷⁰ Појединачна хапшења Срба у Санском Мосту започела су у недељу 27.07.1941. године, а настављена наредног дана хапшењем Срба из околних села који су дошли у град на пијаци (понедељак), јер је био пазарни дан. Ухапшени сељаци су затварани у зграду муслиманског мектеба, житни магацин, жандармеријску станицу или у подрум среског затвора, школе у центру града која је претворена у затвор. Хапшења се настављају по околним селима. Тако су 02.08. на ливади код железничке станице Врхпоље окупили неколико хиљада мушкараца, жена и деце из Кљеваца, Касапнице, Томине, Чапља говорећи им да ће бити транспортовани у Србију. Бранко Ј. Бокан, Геноцид над Србима Босанске Крајине 1941-1945, Београд 1996, 29-31.

Југославије, Вид Рунић који је једини у селу и пре рата примао и читао Политику и знао шта се спрема, Ђурађ Мијић и још неки. Они су предлагали да се узме оружје у руке. Али, већина је била другог мишљења, носећи се идејом шта ће мени неко наудити, ако ја нисам ништа крив. Према казивању Ратка Миланка, групу Лужанчана 2. августа 1941. године на састанак у Чапље позвали су Омер Османчевић и његов син Мемед, који је на глави носио фес са словом „U“. Рекли су да дођу Лужанчани да се потпишу да су код куће, да нису у шуми, односно да нису у четницима.⁷¹ Срби Лужанчани и Чапљани дошли су до куће трговца Хусе Решића у Чапљу, тада председника општине у Томини, брата Химзе Пашића Решића. Тог дана је дошло више од 20 униформисаних усташа из Сане и опколили су магазу у којој су били затворени Срби. На састанак је отишло 37 Лужанчана старијих од 15 година, а преживела су само тројица. Најстарији међу њима био је 66-годишњи Божо Миланко, а најмлађи његов малолетни 17-годишњи син Срејо. Поворка се кретала према Решићевом дућану и магази, где су их усташе затварале. Мехмед Казић им је рекао да ће сви ићи у Србију и да могу, ко има новца, купити шта желе у дућану. Тринаестогодишњи Петар Мијић морао је, у пратњи Омера Османчевића, на запрежним колима одвести Вида Рунића на лажни састанак у Чапље, јер Вид није могао ићи без протезе која му је била на поправци.⁷² Према казивању Петра Мијића, око 150-200 муслимана са вилама, секирама, бодожима, рогуљама и другим алаткама налазило се око магази. Мучења су започела већ у самој магази, а у тим мучењима најгоре је прошао Ђурађ Мијић који је био богат (1918. године доселио у Лужане из Америке) и имао доста земље. Мучење му је тешко пало и зато што је био тежак човек (око 130 кг).

На Илиндан, 2. августа, усташе су их изводиле једног по једног, везали по дванаест истим конопцима које су сами предходно купили у дућану и терали до бара на Жегару. Батинања и ударци од стране окупљених Муслимана кренула су већ по изласку Лужанчана из магази. Најтеже ударце задобио је Драгутин Кајиш коме је, још у строју, док је свезан чекао да крене на стрељање, један муслиман из Чапља виљушкама пробо стомак, а црева која су извиривала на све стране морао је сам да придржава и такав хода. Када су стигли до бара на

---

⁷¹Омер Османчевић је после рата осуђен на 18 година робије.

⁷² Вид Рунић је остао без ноге у Првом светском рату; казивање Петра Мијића, маја 2008.

Жегару, натерали су их да легну и убијали бацањем ручних бомби између њих. Потом су проверавали да ли је неко жив, па су у њега пуцали, или га докрајчили кољем и секирама. Од 80-90 убијених Срба, од Лужанчана преживели су Вид Кајиш, Никола Врањеш, Лазар Тривић и Остоја Рунић, који су се притајили међу убијеним и ноћу побегли. Нажалост, Остоја Рунић само на кратко, јер су већ сутрадан усташе дошле до његове жене Зорке, тражећи га. Схвативши да зна где је, силовали су је (њих 18), а она им је рекла да јој се муж скрива у Табаковачи (шуми изнад Лужана), нашли су га, а потом су убили и њега и њу. Никола Врањеш, иако му је метак окрзнуо главу, извукао се испод мртвог оца, па кроз Делића шуму, прошао поред куће у Лужанима и побегао у Козицу где се скрио.

На Жегару су своје животе оставили:

Бједов Тодор (Оћестово код Книна, 1895 – Жегар, 02.08.1941) отац Обрад, супруга Милица Бједов рођ. Тривић, деца: Милица (1919-1942), Крстан - Крсте (1921-1941), Ђурађ (1924-1925), Лука (1925-1957), Стеван (1928-1929), Мара (1930-1936), Драгица (1934-1936). У Лужане доселио 1918. године.

Врањеш Тодор - Тоде (Лужани, 1882 – Жегар, 02.08.1941) отац Стеван, мајка Ана Врањеш. Супруга прва Дмитра Јовановић са којом се венчао 25.09.1911. године, венчани кумови Миле Шобот и Јово Јојић и имао кћер Драгицу (1910-1992). Развео се 20.05.1922. године. Друга супруга Стана Врањеш рођ. Перић, венчао се 16.10.1922. године, венчани кумови Миле и Марко Шобот, деца: Перо (1920-1920), Никола (1921-1978) и Миле (1924-1925).

Вркеш Миле (Лужани, 1885 (1889) – Жегар, 02.08.1941) отац Нико, мајка Сава Вркеш. Супруга Сава Вркеш рођ. Лукић, венчао се 01.09.1905. године венчани кумови Јово Јовановић и Дмитар Вукмир, деца: Никола (1906-1983), Томо (1908-1941), Коста (1910-1912), Вида (1912-1913). Друга супруга Дмитра (Врањеш) рођ. Јовановић, венчао се 02.10.1922. године, венчани кумови Перо Рунић и Симеун Шобот.

Вукмир Ранко (Лужани, 01.05.1900 – Жегар, 02.08.1941) отац Митар, мајка Марта Вукмир рођ. Праћа. Супруга Марија Вукмир рођ. Јовановић, венчао се 17.07.1922. године, венчани кумови Ђурађ Чичић и Перо Пријић, деца: Богдан (1925-199?), Боја (1927), Митар (1929), Петар (1932-1996), Милан (1935-1938), Вида (1937-1940), Зорка (1941-1943).

Гаврановић Љубомир - Љупко (Лужани, 19.04.1902 – Жегар, 02.08.1941) отац Перо, мајка Марија Гаврановић рођ. Бјеловук. Крштени кум Тома Ђурђевић из Чапља. Супруга Тонка Гаврановић рођ. Мијатовић, венчао се 16.08.1920. године, венчани кумови Миле Вркеш и Симеун Шобот, деца: Миле (1921-1923), Станко (1923-1997), Вида (1926-1992), Василија (1927-2006), Богдан (1930-1933) Смиља (1932-1999), Перо (1934-1937), Јела (1937-1937), Мирко (1938-1940) и Љуба (1941).

Гаврановић Гојко (Лужани, 05.08.1917 – Жегар, 02.08.1941) отац Марко, мајка Марија Гаврановић рођ. Чавић. Крштени кум Симеун Шобот. Супруга Јека рођ. Миланко, венчао се 05.08.1934. године, венчани кумови Љубомир Шобот и Стојан Чавић. Деца: Марко (1936-1937), Ђуро (1938) и Ђуја (1940-1995).

Јојић Миле (Лужани, 1901 - 02.08.1941) отац Јово Јојић, мајка Стеванија. Супруга Илинка Јојић рођ. Кајиш, венчали се 23.08.1919. године, венчани кумови Остоја Рунић и Тоде Врањеш. Деца: Петра (1923-1979), Јово (1925-1929), Остоја (1927-2003), Јованка (1929-1936), Милева (1931-1988), Савка и Десанка (1935-1936) и Ђуро (1938-2005).

Јојић Коста (Лужани, 14.05.1909 – 02.08.1941) отац Димитрије, мајка Мика Јојић рођ. Врањеш. Крштени кум Митар Вукмир. Супруга Зорка Јојић рођ. Гаврановић, венчао се 01.11.1926. године, венчани кумови Миле Чанковић и Ђуро Васић. Како није био пунолетан (17 година) морао је да добије дозволу за склапање брака. Деца: Мара (1928), Митар (1930-1932), Анђелија (1933-1936), Перо (1935-1936), Јованка (1937-1940).

Јојић Теодор - Лазо (Лужани, 27.01.1917 - Жегар, 02.08.1941) отац Димитрије, мајка Мика Јојић рођ. Врањеш. Крштени кум Ранко Вукмир. Супруга Зорка рођ. Миланко, венчао се 20.02.1938. године. Деца: Даринка (1940).

Јојић Мирко (Лужани, 24.05.1921 – Жегар, 02.08.1941) отац Ђурађ - Ђуро, мајка Марија - Мара Јојић рођ. Кнежевић. Крштени кум Перо Шобот.

Кајиш Драгутин - Драго (Лужани, 02.06.1906 – 02.08.1941) отац Лазар, мајка Сава Кајиш рођ. Бурић. Крштени кум Ђуран Чичић из Чапља. Супруга Мара Кајиш рођ. Цвјетковић, венчао се 04.02.1934. године, венчани кумови Перо Делић и Миле Вркеш. Деца: Светислав

(1935-1936), Радмила (1937) и Владимир (1939). Стрељан 02.08.1941. године на Чапљанским барама на најстравичнији начин. Наиме, још у строју, док су свезани чекали да крену на стрељање, један муслиман из Чапља му је виљушкама проб`о стомак, а црева која су извиривала на све стране морао је сам да придржава и такав хода.

Мијић Ђурађ - Ђурђев (Кљевци, 1877 - Жегар, 02.08.1941) отац Тоде, мајка Сава. Према црквеним књигама три пута жењен, Непостоје подаци о првој супрузи, друга супруга Ђуја Мијић са којом има сина Џорџ – Ђоко (1914-1941). Трећа супруга Манда Мијић (Бједов) рођ. Атлија са којом има двоје деце: Петар (1928), Сава (1930-1943) Као младић одлази у Америку, враћа се и жени са Ђујом Мијић коју одводи у Америку и тамо добијају сина Џорџа-Ђоку. После Првог светског рата се враћа али не у родне Кљевце него купују земљу у Лужанима, одмах поред пута.

Мијић Џорџ (Ђуран – Ђоко) (Америка, 1914 (1916) – Жегар, 02.08.1941) отац Ђурађ, мајка Ђуја Мијић; супруга Ружица Мијић рођ. Видовић, венчао се 26.11.1933. године. Деца: Анђа (1935), Борка (1937-1938), Душан (1939) и Владо (1941-1943). У Лужане доселио као петогодишњи дечак. Други светски рат га затекао као војника Краљевске војске, али је успео вратити се кући.

Миланко Божо (Мушковци код Обровца, 20.08.1875 - Жегар, 02.08.1941) отац Танасије, мајка Ђурђија рођ. Бербер. Супруга Милица Миланко рођ. Пуповац, деца: Шпирidon (Спиридон) - Шпиро (1907-1941), Миле (1909-1989), Сока (1912-1993), Јека (1913/1914-1941) и Сретко - Срејо (1923-1941). У Лужанима живео од досељења 1918. године до сртељања на Чапљанским барама код Криве цесте.

Миланко Никола (Мушковци код Обровца, 1883 – Жегар, 02.08.1941) отац Танасије, мајка Ђурђија рођ. Бербер. Супруга Милица - Мика, деца: Сава (1899-?), Ружица (1900-1933), Перка-Пера (1913-1989) и Зорка (1920). У Лужанима живео од досељења 1918. године до стрељања на Чапљанским барама код Криве цесте.

Миланко Шпирidon (Спиридон) - Шпиро (Мушковци код Обровца, 1907 – Жегар, 02.08.1941) отац Божо, мајка Милица рођ. Пуповац, супруга Анђелија рођ. Швоња из Голубића, венчао се 23.02.1930. године. Деца: Ђурђија (1931-1960), Драгица (1933), Босилка (1934-1936), Бошко (1936), Милица (1939-1946) и Мића (1941). У Лужанима живео од досељавања 1918. године до стрељања на Ча-

пљанским барама код Криве цесте.

Миланко Сретко - Срејо (Лужани, 03.11.1923 – Жегар, 02.08.1941) отац Божо, мајка Милица Миланко рођ. Пуповац. Крштени кум Стеван Шелић. У Лужанима живео од рођења до стрељања 1941. године.⁷³

Миланко Душан - Дујо (Лужани, 30.08.1919 – Жегар, 02.08.1941) отац Петар, мајка Марија Миланко рођ. Симић. Крштени кум Ђуро Веселиновић. Био припадник Краљевске војске и успео у јулу 1941. године доћи кући, али не за дуго. Иако је заговарао да се боре и не иду на позив усташа на састанак у Чапље ипак се приклонио одлуци већине, отишао у Чапље где је, заједно са осталим Лужанчанима стрељан на Чапљанским барама код Криве цесте..

Перић Стеван - Стево (Оћестово код Книна, 1891 (1904) – 02.08.1941) отац Стеван, мајка Тодора, супруга Мика рођ. Буцало, венчао се 16.08.1920. године, венчани кумови Пајо Бркић и Илија Чичић, деца: Ђуро (1920-1938), Гојко (1922-1923), Мијат (1924-1940), Аница (1927-1930), Јованка (1928-1930), Славка (1930), Милош (1932-1936), Милица (1934), Петар (1937-1940) и Милан (1940-1941).

Перић Марко (Шиповљани, 1906 - Жегар, 02.08.1941) отац Стеван, брат Стево, супруга Стана, кћер Милица (1938-1943).

Рунић Мићо (1884 (1892) - Жегар, 02.08.1941) отац Стојан, мајка Јока Рунић, супруга Стоја Рунић рођ. Праћа, венчао се 24.10.1910. године, венчани кумови Марко Гаврановић и Лазар Каишовић. Деца: Ђуја (1914-1915), Миле (1916-1992), Илија (1921-1941), Јованка (1924-1924), Јованка (1929-1929), Митар (1930-1931).

Рунић Перо (Велико Паланчиште, 1887 – Жегар, 02.08.1941) отац Стојан, мајка Јока, прва супруга Мара Рунић рођ. Јовишић из Трамошиње, венчао се 31.08.1908. године, венчани кумови Миле Вркеш и Митар Вукмир, деца: Миољка (1910), Анђа (1912), Миле (1914-1915), Митра и Љуба (1915), Марија (1916-1918), Божо (1921-1941). Друга супруга Стоја (Матић) рођ. Чичић, венчао се 24.11.1929. године, венчани кумови Миле Вркеш и Теодор Ђурић.

Рунић Вид, (Велико Паланчиште, 1889 - 02.08.1941) отац Стојан, супруга Јелка, син Божидар. Купио замљу и направио кућу у Лужанима 1928. године и отворио трговину. Стрељан на Чапљанским барама. Како је био инвалид и није могао да хода, на стрељање га је, на запрежним колима, одвезао тринаестогодишњи дечак, Петар

⁷³У књизи крштених стоји Миланковић

Мијић. Припадник српске војске у Првом светском рату где је и изгубио ногу. Пре рата једини у селу примао београдску Политику.

Рунић Илија (Лужани, 10.07.1921 – Жегар, 02.08.1941) отац Мићо, мајка Стоја Рунић рођ. Праћа. Крштени кум Марко Гаврановић.

Рунић Божо (Лужани, 15.01.1921 – Жегар, 02.08.1941) отац Перо, мајка Мара Рунић рођ. Јовишић. Крштени кум Миле Врањеш из Лужана. Стрељан на Чапљанским барама у Другом светском рату.

Рунић Перо ((1901) 1905 – Жегар, 02.08.1941) отац Ђурађ, мајка Стоја, прва супруга Мара рођ. Јојић, венчао се 06.01.1921. године, венчани кумови Тоде Врањеш и Перо Шобот, деца: Миле (1923-1941), Илија (1926-1927), Илија (1929-?); друга супруга Ђуја рођ. Делић са којом је имао кћер Босилку; трећа супруга Мара Рунић рођ. Радић, венчао се 26.11.1933. године, венчани кумови Велимир Праћа и Миле Вркеш, деца: Стоја (1936), Тодор (1938-1978) Боја (1940).

Тривић Јован - Јошо (Манастир Крупа, 1906 - 02.08.1941) отац Ђурађ, мајка Јока Тривић рођ. Периф. Супруга Ружица Тривић рођ. Миланко, венчао се 09.11.1930. године. Деца: Никола (1930-1998), Сава (1932), Стеван (1933-1934). Друга супруга Јока Костур из Дрвара, венчао се 27.11.1938. године са којом је имао кћер Ковиљку (1938-1943) и сина Жарка (1940-1943). У Лужане доселио после Првог светског рата.

Шобот Симеун - Папа (1876 - Жегар, 02.08.1941) отац Симо и мајка Марија Шобот, супруга Дева Шобот рођ. Ђурђевић, деца: Миле (1893-1941), Петар (1896-1941), Љуба (1900-1964), Душан (1901-1941), Госпова (1902-1904), Љубомир-Љупко (1904-1941), Драгутин (1906-1906), Коста (1907-1941), Видосава (1909-?), Цвијо (1911-1915), Неђељко (1912-1912). Друга супруга Марија (Гаврановић) рођ. Бјеловук венчали се 07.02.1916. године, венчани кумови Јово Јојић и Перо Пријић.

Шобот Марко (Лужани, 1888 - 02.08.1941) отац Ђурађ, мајка Сава, супруга Анђа рођ. Пиваш, венчао се 09.10.1911. године, венчани кумови Лука Чичић и Јово Јојић. Деца: Ђурађ (1912-1912), Миле (1915-1915), друга супруга Јелена рођ. Видовић венчао се 03.02.1919, деца: Ђуја (1920-1920), Петар (1921-1941), Митар (1923-1941), Ђурађ (1927-1927), Јока (Јека) (1929-1930), Стоја (19?).

Шобот Миле (Лужани, 1893 – Жегар, 02.08.1941) отац Симеун, мајка Дева рођ. Ђурђевић, супруга Дева Шобот рођ. Симић из Томине,

венчао се 25.08.1913. године, венчани кумови Јован Јовишић и Стеван Врањеш, деца Стана (1915-1973), Зорка (1920-1921), Доста (1921), Симеун (1925-1986). Стрељан у Другом светском рату на Жегару.

Шобот Петар (Лужани 1896 – Жегар, 02.08.1941) отац Симеун, мајка Дева Шобот рођ. Ђурђевић. Супруга Петра рођ. Бјеловук из Кркојеваца, венчао се 07.02.1916. године, венчани кумови Перо Стојановић и Јосиф Ђурђевић. Деца: Илија (1917-1917), Симо (1919), Милка (1921-1921), Павао (1922-200?), Михаило (1925). Један од синова му је погинуо 1943/44. Рођен је у Лужанима, али се 1926. године преселио у Кркојевце где је живео до смрти, а где су остали живети и његови потомци.

Шобот Душан, (Лужани, 14.05.1901 – Жегар, 02.08.1941) отац Симеун, мајка Дева Шобот рођ. Ђурђевић, Крштени кум Ђурађ Марјановић из Крувара. Супруга Марија Шобот рођ. Максимовић, венчао се 12.05.1929, деца: Митар (1932), Зорка (1934-1935), Милева (1935), Ђуро (1937-1940), Милан (1940-1940), Јелена (1941-1943).

Шобот Коста (Лужани, 15.05.1907 – Жегар, 02.08.1941) отац Симеун, мајка Дева Шобот рођ. Ђурђевић. Са првом супругом Вукосамом имао кћер Виду (1928-1935), са супругом Петром Шобот рођ. Тривић, венчао се 08.11.1931. године, венчани кумови Перо Делић и Миле Вркеш, и имао децу: Марко (1933-2003), Пане (1934-1935), Милан (1935-1936), Јованка (1937-1940), са супругом Маријом-Маром Шобот рођ. Тадић, венчао се 07.03.1937, деца Славко (1939) и Анка (1941-1943). Живео у Лужанима од рођења до смрти.

Усташама није било довољно то што су побили све који су дошли на „лажни“ састанак, него су исти дан зашли по селу, тражећи мушке који су остали у селу као и оне који су се успели спасти на стрелишту. Затекли су у кревету Крстана - Крсту Бједова који је боловао од туберкулозе и Спасу Јовановића које су терали према Томини и побили код Кијевске ријеке (Томинска ријека), пре моста са леве стране, где му се и гроб налази. Породица Бједов је све то од куће гледала јер је Крстан био обучен у бијелу кошуљу и бијеле гаће. Према казивању Љ. Пашалића, у кући су нашли и Пану Делић који је покушао побећи у оближњу шуму изнад куће, али су га немачки рафали покосили. Малодобног Милу (Перо) Рунића који није имао још

ни 18 година убили су испред куће.

Бједов Крстан - Крсте (Лужани, 23.09.1921 – Лужани код Кијевуше, 02.08.1941) отац Тодор, мајка Милица Бједов рођ. Тривић, крштени кум Бркић Пајо. Супруга Љуба Бједов рођ. Зганић, венчао се 27.02.1938. године, деца: Душанка (1941 – 1943), Милица (1939-2009). Како је био болестан и лежао, није могао отићи у Чапље на састанак са кога су сви Лужанчани одведени на Жегар и стрељани, али су усташе зашле по селу, нашле га у постељи, извели у белој кошуљи и терали према Томини. Ишао је до ријеке Кијевуше (Томинска ријека) и даље није могао. Ту су га усташе убиле, а ту је и сахрањен.⁷⁴

Делић (Симић) Пана (Лужани, 1883 – Шушњар, 02.08.1941) отац Јово, мајка Тодора Делић. Прва супруга Сава рођ. Праћа, венчао се 08.09.1902. године и имао кћер Милицу (1904-1905), венчани кумови Божо Бурић и Димитар Вукмир. Друга супруга Марија Делић рођ. Вујиновић, венчао се 19.10.1906. године, венчани кумови Јевто Чичић и Марко Гаврановић; деца: Никола (1908-1913), Милош (1910-1941), Перо (1913-1987), Обрад (1919-1920). Трећа супруга Марија Делић рођ. Бурић са којом има децу: Миле (1921-1921), Ђуја (1924-1993), Цвијета (1929-1990). Према казивању Љ. Пашалића убијен је изнад Гаврановића шуме рафалом из митраљеза од стране Швабе 02. августа 1941. године.⁷⁵

Јовановић Спасоје - Спасе (Лужани, 1891 (1898) – поред реке Кијевуше, 02.08.1941) отац Перо, мајка Јока. Супруга Ђуја-Ђурђија Јовановић рођ. Шобот, венчао се 10.07.1916. године, венчани кумови Перо Шобот и Јово Јовановић, деца: Перо (1920-1920). Друга супруга Тонка рођ. Арсенић, венчао се 14.10.1928. године, венчани кумови Петар-Перо Шобот и Мијо Јовановић, деца: Милан (1930), Милорад (1931-1932), Мирко (1933), Марко (1941-1943), Ђурађ и Ђуја. Убијен је, од стране Немаца, поред реке Кијевуше где је и сахрањен.

Рунић Остоја (1892 – Лужани, 02.08.1941) отац Стојан, мајка Јока, супруга Зорка Мијатовић из Кљеваца, венчао се 25.08.1919. године, венчани кумови Митар Јојић и Тоде Врањеш, брат Вид. Изведен је на стрељање 02.08.1941. године, али је, иако рањен остао жив. Дошао кући где му је жена Зорка превила ране, нахранила, а потом

---

⁷⁵Према казивању Петра Мијића који је са Шобота брда гледао његово одвођење и убијање, разговор вођен 2008.

⁷⁶У Санским огњиштима наведена је погрешно година рођења 1870.

се скрио у оближњој шуми (Табаквача), јер је знао да ће га усташе тражити. Тако је и било. Дошли су до Зорке, мучили је док није казала где јој је муж, отишли до њега, пронашли га и убили. А потом се вратили до Зорке, силовали је и убили у њеном дворишту.

Рунић Зорка рођ. Мијатовић (Кљевци, 1899 – Лужани, 02.08.1941) отац Миле, мајка Вида, супруг Остоја, венчала се 25.08.1919. године. Убијена у дворишту након што је мучена и силована од стране усташа.

Рунић Миле (Лужани, 24.09.1923 – Лужани, 02.08.1941) отац Перо, мајка Мара Рунић рођ. Јојић. Крштени кум Тоде Врањеш из Лужана. Иако малолетан, убијен испред своје куће од стране усташа.

Шобот Митар, (Лужани, 01.09.1923 – Жегар, 02.08.1941) отац Марко, мајка Јелена Шобот рођ. Видовић. Крштени кум Перо Пријић. Према казивању Р.Миланка одведен је од своје куће и убијен, а не зна се ни где му је гроб.

Да зло никад не долази само доказали су и браћа Лука и Петар Милобара из Кљеваца (Корјеново) који су зашли по селу 3. августа 1941. године да опљачкају шта је остало представљајући се као Херцеговци - усташе (чувени по клању). Пљачка им није била довољна, па су кренули клати немоћне старице и децу.⁷⁶ У делу где је била кућа Илије Миланка, а преко пута куће Гаврановића, убили су три жене. Моју прабабу, Марију - Марицу Миланко заклали су у дворишту. Како није имао ко да је сахрани, јер су јој два сина стрељана 9. маја, а дан пре (2. августа) стрељан је и трећи, најмлађи син Дујо, свиње су је начеле и почеле јести руку. На прагу својих кућа убијена је и Тонка Гаврановић која је држала најмлађе једногодишње дете, Љубу, у рукама. Тонкин син, Станко видевши да му је мајка пала, побегао је у шуму, а од пушчаних метака сачували су га кукурузи поред куће. Тада је убијена и Јека Гаврановић рођ. Миланко, поред чијег мртвог тела су нашли њену кћерку, Ђују Гаврановић, која је остала беба од непуну годину, како сиса мртву мајку. Марија, Јека и Тонка су сахрањене заједно у исту гробницу код Гаврановића куће.⁷⁷ Идући путем кроз село браћа су најпре наишла на Пашалића куће, где су заједно заклали мајку Љубу Пашалић и њену осмогодишњу кћер Јованку. У Тривића дворишту затекли су и убили Јованку Шобот. Ту је и сахрањена, у ђубришту (како су мушки сви били или побијени, или у заробље-

⁷⁶Према казивању Ратка Миланка и Петра Мијића.

⁷⁷Казивање Петра Мијића, мај 2008.

ништву, а неколицина се тек успела сакрити по шумама, гробове за поклане жене копала су деца или саме жене. Зато им је најмекше тло било ђубриште). Код Рунића куће, срећу Милицу Миљуш, мајку Маре Рунић, коју убијају на кућном прагу њене кћерке.⁷⁸

Тог дана убијено је осам мајки, баки, кћери:

1. Бјеловук Јелка (Кркојевци, 1886 – Лужани, 03.08.1941) отац О. заклана од руку браће Милобара.

Гаврановић Томка (Тонка) рођ. Мијатовић (Кљевци, 1902 – Лужани, 03.08.1941) отац Ђурађ, мајка Симеуна, супруг Љубомир Гаврановић, венчала се 16.08.1920. године, венчани кумови Миле Вркеш и Симеун Шобот, деца: Миле (1921-1923), Станко (1923-1997), Вида (1926-1992), Василија (1927-2006), Богдан (1930-1933), Смиља (1932-1999), Перо (1934-1937), Јела (1937-1937), Мирко (1938-1940) и Љуба (1940). Убијена на кућном прагу од стране браће Милобара.

Гаврановић Јека - Јела рођ. Миланко (1918 (1916) – Лужани, 03.08.1941) отац Божо, мајка Милица Миланко рођ. Пуповац, супруг Гојко Гаврановић, венчала се 05.08.1934. године, венчани кумови Љубомир Шобот и Стојан Чавић. Деца: Марко (1936-1937), Ђуро (1938) и Ђуја (1940-1995). Убијена у свом дворишту од стране усташа, браће Милобара.

Миланко Марија рођ. Симић (1876 - Лужани, 03.08.1941) супруг Петар Миланко, деца: Илија (1907-1941), Проле (1915-1941) и Дујо-Душан (1919-1941). Убијена у дворишту од стране усташа браће Милобара из Кљеваца и сахрањена заједно са Јеком Гаврановић рођ. Миланко и Томком Гаврановић рођ. Мијатовић. У Лужане досељена 1918. године из Мушковаца код Обровца.

Миљуш Милица рођ. Лукић (Српске Бујаднице код Книна (Срб у Лици), 1886 - Лужани, 03.08.1941) отац Јовица, мајка Сава Лукић, супруг Никола Миљуш, деца: Миле (191?-19?), Мара (1920-2009), Милка (192?-19?), Јово (1926), Сава - Саја (1928). Убијена на кућном прагу кћери Маре удате Рунић, од стране браће Милобара, усташа из Кљеваца. Доселили у Лужане 1926. године из Српских Бујадница.

Пашалић Љуба - Љубица рођ. Вокић (Крувари, 1907 – Лужани, 03.08.1941) отац Миле, мајка Стана Вокић, супруг Марко-Маркан Пашалић, венчала се 04.02.1924. године, венчани кумови Миле Шелић и Симеун Шобот, деца: Милан (1925-1926), Петар (1926-?), Илија (1928), Митар (1929-1930), Ђурађ (1931-1932), Јованка (1933-1941),

⁷⁸Казивање Петра Мијића, мај 2008.

Јово (1935-2003). Убијена од стране усташа у свом дворишту заједно са осмогодишњом кћерком Јованком.

Пашалић Јованка (Лужани, 18.01.1933 – Лужани, 03.08.1941) отац Марко, мајка Љуба Пашалић рођ. Вокић. Крштени кум Стеван Шелић из Чапља. Убијена у дворишту заједно са мајком Љубом 03.08.1941. године од стране усташа.

Шобот Јованка рођ. Грковић (Кијево, 1896 - Лужани, 03.08.1941) отац Петар, мајка Стоја, супруг Симо, венчали се 11.11.1914. године, венчани кумови Сава Васић и Симеун Шобот.

У другој половини јануара 1943. године немачка војска и усташе су кренули у општу офанзиву на централни део ослобођене територије – на “Бихаћку републику” (односно Босанску Крајину). По трећи пут су настали „црни дани“ за лужанске мајке. Препоручено је да се напусте села, понесе само најнужније за живот, да се материјална средства и намирнице сакрију, углавном закопавањем у земљу. Појединачних остајања је било у сваком селу. Лужанчани, углавном жене и деца, најпре су кренули ка Козици, а затим пут наставили према Соколову, Рибнику, Кључу, Саници, све до Завоља, Српнице и Међеђег брда где су се поједине лужанске породице успеле сместити. Неки су отишли у Црноводу, а многи су се налазили у збеговима у којима је било око 10.000 избеглих Крајишника, у завејним и непроходним грмечким шумама. Код једне заволске породице уточиште је нашло 12 лужанских породица. Међу њима биле су породице Тривић, Вукмир, Стојановић и Бједов. Ту су остали наредна три месеца.⁷⁹ У једној кући у Црноводи налазило се 20-так деце и жена. Када су их усташе нашле, нису имали милости. Запалили су кућу онемогућивши било коме да изађе и да се спасе. Међу њима били су тринаестогодишња Сава Мијић, као и мајка и кћерка, Стана и Милица (1939) Перић. Ту су и сахрањене.⁸⁰ Исцрпљеност, премореност, хладноћа (25 степени Целзијусових испод нуле) и глад, утицали су како на војнике тако и на народ доводећи до појаве халуцинација. Почео се ширити пегави тифус. Хладноћа је наричито била погибелна за децу и старије особе. Многи су нервно оболели и никад нису оздравили.⁸¹ Озебле групе избеглица, па и мањи и неорганизовани збегови, смрт

---

⁷⁹Према казивању Саве Кордић, јун 2008.

⁸⁰Казивање Петра Мијића, мај 2008.

⁸¹Бранко Ј. Бокан, Геноцид над Србима Босанске Крајине 1941-1945, Београд 1996, 62-65.

су нашли покушавајући да се, ложењем ватре, угреју. Уколико распламсалим пламеном и димом нису довели непријатељску авијацију или навели на то место непријатељску колону или скијаше, стигла их је „бела смрт“⁸². Прозебли, седели би око ватре и разгрејавали предњи део тела, док би се задњи још интензивније смрзавао. Огромна температурна разлика два дела тела доводила је до умора и сна који их је лагано одводио у смрт. Према неким подацима, на Грмечу су фебруара 1943. године на овај начин настрадале 3.863 особе⁸³. Међу њима је било и двадесет Лужанчана, углавном нејаке деце и жена, јер су мушки већ били побијени или заробљени:

Бједов Љуба рођ. Зганић (Кијево, 04.10.1920 – Грмеч, 02.1943), отац Јово, мајка Јока, супруг Крстан Бједов, венчала се 27.02.1938. године. Деца: Милица (1939-2009) и Душанка (1941–1943).

Бједов Душанка (Лужани, 05.06.1941 – Грмеч, 02.1943) отац Крстан Бједов, мајка Љуба Бједов рођ.Зганић.

Праћа Перо (Лужани, 17.11.1940 – Грмеч, 02.1943) отац Велимир, мајка Драгица Праћа рођ. Врањеш. Кум Миле Шобот.

Вукмир Зорка (Лужани, 21.08.1941 – Грмеч, 02.1943) отац Ранко Вукмир, мајка Марија Вукмир рођ. Јовановић. Крштени кум Петар Чичић.

Јовановић Марко (Лужани, 06.05.1941 – Грмеч, 02.1943) отац Спасе, мајка Тонка Јовановић рођ. Арсенић.

Јовановић Невенка (Лужани, 25.05.1941 – Грмеч, 02.1943) отац Митар, мајка Љуба Јовановић рођ. Шобот. Крштена кума Љуба Пашалић.

Јовановић Ђуја (Лужани, 1936 – Грмеч, 02.1943) отац Јован Јовановић, мајка Ана Јовановић рођ. Матић.

Јовановић Ружа (Лужани, 1938 – Грмеч, 02.1943) отац Јован Јовановић, мајка Ана Јовановић рођ. Матић.

Мијић Сава (Лужани, 21.10.1930 – Црновода, 02.1943) отац Ђурађ, мајка Манда (Бједов) рођ. Атлија. Крштени кум Паво Пиваш. Погинула у Другом светском рату. Жива запаљена са још 20-так девојчица и жена у Црноводи код Дабра једног студеног фебруарског дана 1943. године од стране усташа.

Мијић Владо (Лужани, 10.12.1941 – Грмеч, 02.1943) отац Ђоко

---

⁸² „Бела смрт“ – је изазвана наглим дејством топлоте на смрзнуто тело.

⁸³ Grupa autora, Porgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi revoluciji 1941-1945, Sarajevo 1985, 705-713.

(Ђурађ), мајка Ружица Мијић рођ. Видовић. Крштени кум Миле Пиваш.

Перић Стана (Оћестово код Книна, 19? - Црновода код Дабра, 02.1943) супруг Марко Перић. Запаљена заједно са кћерком Милицом у Црноводи.

Перић Милица (Лужани, 1939 – Црновода код Дабра, 02.1943) отац Марко, мајка Стана. Запаљена у избегличкој кући пуној деце и жена са још 20-тек особа.

Тривић Лазар - Лазо (Пађани, 22.06.1916 – Козица, 1943) отац Ђурађ, мајка Јока, супруга Јека рођ. Шупељак, венчао се 24.05.1936, деца: Цвијета (1937-1937), Душан (1939), Василија (1940-1943). Преживео стрељање августа 1941. године.

Тривић Ковиљка (Лужани, 1938 - Грмеч, 02.1943) отац Јован, мајка Јока рођ. Костур. Умрла у грмечким збеговима.

Тривић Жарко (Лужани, 1940 – Грмеч, 02.1943) отац Јово, мајка Јока рођ. Костур. Умро у грмечким збеговима.

Тривић Василија (Лужани, 1940 – Грмеч, 02.1943) отац Лазо, мајка Јека рођ. Шупељак.

Шобот Мићо (Лужани, 01.1943 - Грмеч, 02.1943) отац Симеун, мајка Дара Шобот рођ. Стојановић.

Шобот Јелена (Лужани, 18.05.1941 – Грмеч, 02.1943) отац Душан, мајка Марија Шобот рођ Максимовић.

Шобот Анка (Лужани, 12.09.1941 – Грмеч, 02.1943) отац Коста, мајка Марије Шобот рођ. Тадић.

Шобот Вида (Лужани, 03.11.1928 – Грмеч, 02.1943), отац Љупко, мајка Вукосава рођ. Лајић

Шобот Петра (Лужани, 14.10.1939 – Грмеч, 02.1943) отац Љупко, мајка Милица рођ. Шелић

Иако је највећи број Лужанчана (њих 78) настрадао у поменим догађајима било је и оних који су своје животе изгубили у другим периодима. Међу њима су:⁸⁴

Бједов Милица рођ. Тривић (189? - 1942) супруг Тодор. Не зна се како је убијена.

---

⁸⁴У лужанске жртве нисам уврстила чланове неколико породица које су живеле у Чапљу и Кијеву, али на граници са Лужанима, а који су гравитирале Лужанима и чији чланови су у мирнодопском периоду сахрањивани на лужанско гробље. То су породице Васић, Карановић и Кордић. Такође, у лужанске жртве сам уврстила чланове породице Допуђа и Јаница који су рођени и живели у Лужанима у предратном периоду и који су одселили у Сански Мост и Врхпоље пред сам почетак рата. Из обе породице мушки члан је радио као лугар (шумар).

Бједов Милица удато Врањеш (Лужани, 04.02.1919 - 1942), отац Тодор, мајка Милица рођ. Тривић, супруг Никола Врањеш, венчала се 12.02.1939. године. У Лужанима живела од рођења до смрти.

Врањеш Стана рођ. Перић (Оћестово код Книна, 1900 – Лужани, 1942) отац Симо, мајка Анђа, супруг Тоде Врањеш, венчала се 16.10.1922. године, венчани кумови Миле и Марко Шобот, деца: Перо (1920-1920), Никола (1921-1978), Миле (1924-1925).

Допуђа Милош – Милан (Пејићи, 1901 – Сански Мост, 1941) отац Саво, супруга Јованка Допуђа рођ. Опалић, деца: Ђорђо (1926), Савка (1927-1941), Борислав (1930-1941). Стрељан у Другом светском рату и сахрањен на Шушњару.

Допуђа Савка (Лужани, 20.12.1927 – Сански Мост, 1941) отац Милош - Милан, лугар, мајке Јованка Допуђа рођ. Опалић. Крштени кум Миле Видовић. Погинула у Другом светском рату и сахрањена на Шушњару.

Допуђа Борислав (Лужани, 08.04.1930 – Сански Мост, 1941) отац Милош, лугар, мајка Јованка Допуђа рођ. Опалић. Крштени кум Миле Видовић. Убијен у Другом светском рату и сахрањен на Шушњару.

Јовановић Љуба рођ. Јовановић (Томина, 1889 - Лужани, 01.1945) отац Јован, мајка Тодора. Супруг Миле Јовановић, венчана 14.10.1907.године, венчани кумови Марко Кондић и Јово Јовановић. Деца: Душан (1911-1941), Илија (1916-1918), Видосава (1921-1924), Вид (1923-1923) и Цвијета. Након стрељања и вешања сина Душана 09.05.1941. године, отишла у Сански Мост, видела убијеног сина на запрежним колима, а потом и обешеног у парку, након чега је „излудела“ и до смрти се није опоравила. Према казивању Ђуре Јовановића само ишла по селу и говорила „Видела сам мога Душана, видела сам мога Душана“.

Јовановић Мијо (Лужани, 1894 – Лужани, 15.01.1943) отац Јово Јовановић, мајка Ђуја Јовановић рођ. Бореновић. Прва супруга Милица (Мика) Јовановић рођ. Чичић, венчао се 17.07.1916. године и са њом има кћер Стоју (1917-1955), венчани кумови Миле Илинчић и Спасе Јовановић; друга супруга Ана - Аница Јовановић рођ. Тривић, венчао се 26.07.1920. године са којом је има децу: Сава (1924-1989), Љуба (1925-1925), Милка (1928-1929), Ђуја (1930-1979), Ђуро (1933) и Перо (1938-1940).

Јојић Ђурађ (Лужани, 09.(21).04.1896 - Лужани, 13.02.1942) отац Јово, мајка Стеванија. Прва супруга Вида Јојић рођ. Марић из Томине, венчао се 24.11.1914. године и са њом имао сина Николу (1915-1915), венчани кумови Перо Пријић и Стеван Врањеш. Друга супруга Марија Кнежевић из Крувара, венчао се 13.01.1919. године са којом има сина Мирка (1921-1941), венчани кумови Петар Шобот и Перо Пријић. Трећа супруга Србослава - Ана Станојевић из Теочака, венчао се 1937. године са којом има сина Јову (1935).

Јаница Љубомир (Лужани, 12.05.1928 – 1941) отац Михаило, мајка Марија рођ. Падовска. Крштени кум Предраг (Терзић), Када је погинуо водио се на Врхпоље где је прешао пред сам рат.

Кајиш Милош – Милан (Лужани, 25.03.1914 -194?) отац Лазар, мајка Сава Кајиш рођ. Бурић. Кум Чичић Душан. Погинуо у Другом светском рату, али се не зна кад, ни како.

Пашалић Јока рођ. Шобот (186? – Кркојевци, 1943) отац Симо, мајка Марија, супруг Илија Пашалић, деца: Ђурађ (1897-1907), Марко-Маркан (1902-1965), Спасенија (1905-19?), Миле (1908-1909), Милица (1910-19?), Сава (1918-1976) и Мара (19?-19?). Након заробљавања оба сина, убиства снаје и унукe на кућном прагу у току Другог светског рата, одлази код кћери Маре удато Ћосић у Кркојевце где је убијена и сахрањена. Синови су јој, након рата подигли споменик на кркојевачком гробљу.

Перић Мика рођ. Буцало (Шиповљани, 1895 – 194?) отац Петар, мајка Сава, супруг Стеван Перић, венчала се 16.08.1920. године, венчани кумови Пајо Бркић и Илија Чичић, деца: Ђуро (1920-1938), Гојко (1922-1923), Мијат (1924-1940), Аница (1927-1930) Јованка (1928-1930), Славка (1930) Милош (1932-1936), Милица (1934), Петар (1937-1940) и Милан (1940-1941). Након стрељања мужа отишла „у шуму“ (у партизане) где јој се губи сваки траг.

Тривић Коса (Јока) (Костур) рођ. Кантар (Дрвар, 11.11.1911 – Козица, 1941) отац Стеван Грујић, мајка Марија Грујић, први супруг Костур, други Јован Тривић, венчала се 27.11.1938. године са којим је имала двоје деце: Ковилку (1938-1943) и Жарка (1940-1943). Обоје деце убијено у току Другог светског рата.

Шобот Симо (Лужани, 12.01.1919 – Травник, 1944) отац Перо, мајка Петра Шобот рођ. Бјеловук. Крштени кум Стојановић Перо. Из Лужана одселио за Кркојевце око 1925. године. Као борац⁸⁵ НОВ-е у

⁸⁵В. Bokan, Srez Sanski Most u NOV, 3. deo, Sanski Most 1980, 542.

коју је ступио 1942. године погинуо код Травника 1944. године као заставник.

Сматра се да је у Априлском рату с подручја санског среза, у оквиру југословенске краљевске војске, учествовало око 4500 људи. Од тога је заробљено и одведено у ропство 277 војних обвезника, а њих 255 су били Срби.⁸⁶ Из Лужана, на одслужењу војног рока на почетку рата, било је девет обвезника. Седам их је заробљено, а двојица која су успела доћи кући, и то доневши и пушку, били су Душан -Дујо Миланко и Џорџ - Ђоко Мијић. Нажалост, стрељани су заједно са осталим Лужанчанима на Илиндан 1941. године. Они који су „имали срећу“ и били заробљени, читав рат су провели у заробљеништву и кућама су се вратили после рата.

Списак оних који су рат провели у немачким затворима:

Делић Перо (Лужани, 20.10.1913 – Београд, 13.12.1987) отац Пане Делић, мајка Марија Делић рођ. Вујиновић. Крштени кум Јефто Чичић из Чапља. Супруга Јованка Делић рођ.Трнинић, венчао се 08.10.1933. године, венчани кумови Миле Чанковић и Драгутин Кајиш. Деца: Милан (1934-1935), Љуба (1935-2000), Мара (1938), Невенка (1939-1940), Мирко и Бранко (1940-1940), Борка (1941), Цвијета и Ђуја (1946-1950), Савка (1949), Петар (1951), Рада (1953), Стојанка и Станојка (1955-1957/58). У Лужанима живео од рођења до после Другог светског рата када одлази у Београд на рад. Провео је 5 година у заробљеништву у Немачкој. Заробљен је као војник Краљевске војске у Марибору.

Јовановић Дмитар (Лужани, 26.10.1902 – Лужани, 02.06.1985) отац Јово Јовановић, мајка Ђуја Јовановић рођ. Бореновић. Супруга: Љуба Јовановић рођ. Шобот, венчао се 17.03.1919. године. Деца: Стеван (1921-1988), Зорка (1923-1923), Марија (1925-1977), Никола (1928-200?), Илија (1930-200?), Јованка (1933-1941), Видосава (1939-1940) Невенка (1941-1943). Други светски рат провео у заробљеништву. У Лужанима живео од рођења до смрти.

Јовановић Јован (Лужани, 24.06.1910 – Лужани, 25.10.1995) отац Јово Јовановић, мајка Ђуја Јовановић рођ. Бореновић. Крштени кум Миле Илинчић из Кијева. Супруга Ана Јовановић рођ.Матић, венчао се 27.10.1932. године, венчани кумови Јово Јојић и Миле Вркеш. Деца: Ђуја (1936-1943), Ружа (1938-1943), Мирко (1939), Бранко (1945), Перо (1950) и Рада (195?). Други светски рат провео у зароб-

⁸⁶ Bokan, Branko, J, 265.

љеништву. Остао у селу након избеглиштва 10. октобра 1995. године заједно са Арсенић Милевом где их је муслиманска војска заједно затекла, држала у кући 15 дана, а потом су заклани и закопани у дво-ришту.⁸⁷

Миланко Миле, (Мушковци код Обровца, 1909 – Лужани, 05.06.1989) отац Божо, мајка Милица Миланко рођ. Пуповац. Супруга Ђуја Миланко рођ. Јојић, син: Милан (1952). У Лужанима живео од до-сељавања 1918. године до смрти. Други светски рат провео у ропству у Немачкој. Заробљен је у Лозници као војник Краљевине Југосла-вије.

Пашалић Маркан - Марко (Лужани, 23.04.1902 – Лужани, 26.02.1968) отац Илија Пашалић, мајка Јока Пашалић рођ. Шобот. Прва супруга Љуба-Љубица Пашалић рођ. Вокић, венчао се 04.02.1924. године, венчани кумови Миле Шелић и Симеун Шобот, деца: Милан (1925-19?), Петар (1925-1936), Илија (1928), Митар (1929-1930), Ђурађ (1931-1932), Јованка (1933-1941), Јово (1935-2003). Друга супруга Пера-Перка Пашалић са којом има сина: Боро (1945). Био у заробљеништву у Немачкој у току Другог светског рата, а заробљен је као војник Краљевске војске у Костајници.

Пашалић Сава (Лужани, 16.01.1918 – Лужани, 03.06.1976) отац Илија, мајка Јока Пашалић, рођ. Шобот. Крштени кум Илија Чичић. Био у заробљеништву у Немачкој, а заробљен је као војник Краљеве гарде у Славонском Броду. Супруга Цвијета Пашалић рођ. Видовић. Венчали се 01.08.1948. године. Венчани кумови Чичић Лазо и Чичић Перо. Био је најбољи мајстор, бачвар у селу, а имао је и катао за ра-кију.

Рунић Миле (Лужани, 14.05.1916 – Лужани, 1992) отац Мићо, мајка Стоја Рунић рођ. Праћа, кум Гаврановић Мијо. Други светски рат провео у заробљеништву у Њемачкој у логору Стакаг 17/А,Б зароб-љенички број 8248, а доспео је као војник Краљевске војске. Заробили су га 15.04.1941. године у касарни у Тузли, а ослобођен је 10.04.1945. године. Кући је стигао 28.06.1945. године. Супруга Мара Рунић рођ. Миљуш венчао се 12.02.1939. године. Деца: Илија (1941), Смиља (1946), Стоја (1948), Рајко (1950), Душан (1953) и Душанка (1957). Сах-рањен на Сеоском гробљу у Лужанима.

---

⁸⁷Јована и Милеву су побили чланови породице Џанановић из Кијева.

Деца – жртве рата

Од толиког зла нанесеног Србима из Лужана у Другом светском рату, ипак ми се чини најтежи онај нанесен најмањима, најнедужнијима и најневинијима - деци. Поготово када се зна да највећи број те деце нису ни уврштени у жртве. Нарочито она настрадала у грмечким шумама. А настрадало их је много. То потврђују и напред изнети спискови. Убијани су на разне начине и у различитим ситуацијама. Које су она сметала? Очито је да некоме јесу. Које су она била дужна, а плаћала су неначињене дугове? Које су она представљала опасност, а очито плашили их су се тако малих? Да ли су зато морала да умру? Из страха? Или из мржње? Они одговор никад неће сазнати. А до одговора нису дошли ни они који су преживели.

Када боље размислим, схватам да су сви били жртве. Разлика је само што су једни преживели, а други нису. И они који су своје невинне душе испустили у ратним годинама и они који су преживели, доживели су огромне патње. И ко се сматра уопште жртвом? Да ли су то само директне жртве усташких зверстава или и особе које су умирале „природном смрћу“ у време кад ништа није било природно? Кад нису знали да ли ће заноћити тамо где су умрели, ни ако су јели, када ће поново јести. Њихово детињство прекинуто је априла 1941. године и никада није настављено. Тој деци су одузети нормално детињство, нормална исхрана, често један, али и оба родитеља. Деца која у животу нису имали коме рећи реч тата, али и она, нешто већа, која су ту реч морала да забораве и избаце из свог речника. За једну реч била су сиромашнија и њихова деца, а то је реч деда. У такву децу спадам и сама, јер су очеви мојих родитеља стрељани истог дана (9. маја).

Какво је то зло које је терало мајке да рођену децу остављају код странаца или поред снегом затрпаних грмечких стаза? Који је то страх терао све лужанске мајке да живе своје деце чувају прекрштавајући их и учећи католичким молитвама, а након рата процес покрштавања нису смели ни споменути? Какав је то страх ушао у та мала бића која, не годинама, него деценијама касније, нису никад спомињала своја два „одрицања сотоне“, чак ни својој деци? Једно од те деце сам и ја, која за ратне страхоте и прекрштавање нисам сазнала од својих родитеља, иако су обоје остали ратна сирочад и обоје су

морали ићи примити нови крст, него из књига. Која је то љубав која је мајке гурала да за своју децу нађу кору хлеба, шољу млека или топло ћебе? Која је то љубав која је мајке враћала по одбачено дете у грмечким сметовима? Тих момената мајке су се стиделе, а деца, данас одрасли људи, захвална су им.

Они који нису преживели ратне страхоте настрадали су или од руке усташа, дојучерашњих комшија, или од изнемоглости. На основу казивања и докумената може се уочити да су деца директно убијана од стране усташа на најстравичније начине. Убијана су пред мајкама из пушчаних цеви, стрељана заједно са одраслим мушкарцима, нека су смрт нашла од усташког ножа, а поједина запаљена. Највише деце је своје невине душе испустило у грмечким врлетима, у збеговима фебруара 1943. године. Ако децом сматрамо све малолетне особе, онда је прва дечја жртва био Срејо Миланко који је стрељан заједно са оцем на Жегару на Илиндан 1941. године, а који је 18 година требало да напуни тек у новембру. Сличну судбину имали су и Рунић (Перо) Миле, који је убијен у дворишту своје куће, и Шобот (Марко) Митар кога су усташе одвеле из куће и убиле. Од усташког ножа браће Милобара настрадала је осмогодишња девојчица Јованка Пашалић, коју су усташе заклале на кућном прагу заједно са њеном мајком, 3. августа 1941. године. За децу несталу у грмечким врлетима, углавном се и не зна тачно како су настрадали. Али, то не значи да нису жртве рата. Нису она отишла у грмечке шуме на минус 25 да би се играла жмурке. Мука је њих натерала, а и њихове мајке и баке да их поведу на такво путоштво не би ли им спасли живот. Знамо засигурно да су у запаљеној кући у Црноводи биле Сава Мијић (1933), Милица (1939) и њена мајка Стана Перић. Поред поменутих деце, фебруарске грмечке дане није преживело још шеснаесторо (16) лужанске деце. Ако овој деци додамо и двоје деце Допуђ, стрељане са родитељима и сахрањене на Жегару, стравичан је број од двадесетчетворо (24) убијене деце.

А они који су преживели? Њих 75 је из рата изашло као ратна сирочад, без оба или једног родитеља. Највећи број мушке деце старости 10-15 година предсављали су „главу куће“, односно најстарију мушку особу у породици, што је значило и хранитеља, и на леђа ове, ратом испаћене деце, пала је огромна одговорност. Пример мог оца,

Петра Миланка, то потврђује. Велика породична заједница пре рата бројала је десет чланова. Најстарија, моја прабаба Марија (1876-03.08.1941), њена три сина, Илија (1907-08.05.1941), Проле (1915-08.05.1941) и Дујо (1919-02.08.1941), Илијина жена Милева и деца Петар (1932) и Ратко (1939), Пролина жена Марта и њихова деца Драгица (1939) и Мара (1941). Већ у мају, кобног осмог, стрељани су Илија и Проле, а крвавог Илиндана и најмлађи, још неожењен брат Дујо. Да зло буде веће, 3. августа као жртва усташких зликоваца, браће Милобара са Коренова, нашла се и шездесетпетогодишња баба Марија. У кући Миланко, после августа 1941. године остале су две удовице и четворо деце. Најстарији мушкарац био је мој отац, тада деветогодишњи дечак. Њихове ратне патње ублажиле су само њихове мајке. Живот су им спасле најпре прекрштавњем, а потом и одвођењем деце у Трубар и Далмацију, где су ратна дејства била нешто мања. А одвеле су их пешке ,водећи за руку и носећи у торби... Не смем ни да помислим која је то даљина и колико и како су ишле.

Српски живаљ који није побијен, а то су углавном биле млађе жене и деца, санска власт, односно НДХ, прекрштавала је. Прекрштен је и Петар Мијић као дечак од 13 година. Али и многи други. Анђа Тукера, Хрватица из Поља у Кијеву, одводила је лужанску децу на покрштавање у Сански Мост на коњским, запрежним колима, претходно их учећи католичким молитвама. Десетак деце из Стојановића, Вукмира, Шобота покрштено је у јесен 1941. године, у католичкој цркви у Пољаку. Молитве и оченаш су морале научити и њихове мајке, а молитвенике за учење делила им је већ поменута Анђа. Често је Анђина кућа била и место где су лужанске жене и деца нашле склониште пред ратним опасностима.

Не постоји домаћинство у Лужанима које у Другом светском рату није остало без једног или више чланова. Четири куће су остале пуне, без иједног члана. Околност у којој су све породице биле у жалости, није давала прилику нити могућност сажаљевања. Није дозвољавала велико освртање уназад, него је наметала да се гледа у будућност. Да се онима који су преживели направи кров над главом, обраде њиве и створи сточни фонд који ће осигурати сигурнију егзистенцију. Својим радом настојале су мајке, заједно са децом, осигурати бољу и ведрију судбину не само себи, него и будућим поколењима. Навикао је овај народ, нажалост, на јад, беду, патњу, на

ратовање, сељакања, на немаштину. Навикао је овај народ да пада. Али, као што народна изрека каже: Није важно колико ниско си пао, него колико брзо ћеш устати. А наш народ уме и брзо и рано да устаје.

ЛИТЕРАТУРА

Бокан, Бранко, Ј, Геноцид над Србима Босанске Крајине 1941-1945, Београд 1996.

Vokan, Branko, Sanski Most – do jula 1941. godine, I, II, III dio, Sanski Most 1974.

Ботоњић, Осман; Бајрић, Јусуф; Вучновић, Бранко; Томина, Томина 1982.

Вученовић, Бранко, Географски приказ Томине, дипломски рад, Нови Сад 1984.

Grupa autora, Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941-1945, Sarajevo 1985.

Šarić Ivan, Župa Sanski Most – u prošlosti i sadašnjosti, Sanski Most 1976.

Извори (анкетирана лица):

Божидар Рунић, рођен 1940. године

Борка Живановић рођ. Делић, рођена 1941. године

Драгица Стојковић рођ. Миланко, рођена 1933. године

Ђуро Јовановић, рођен 1933. године

Илија Миланко, рођен 1957. године

Љубиша Пашалић, рођен 1950. године

Мара Вркеш рођ. Вукмир, рођена 1957. године

Остоја Шобот, рођен 1947. године

Петар Мијић, рођен 1928. године

Ратко Миланко, рођен 1939. године

Сава Кордић рођ. Тривић, рођена 1932. године

Славко Шобот, рођен 1939. године

Станоја Гаврановић, рођен 1948. године

Томо Вукмир, рођен 1957. године

Лична теренска истраживања и анкета становништва извршена током прве половине 1989. године

Документарна грађа:

Лужани 1941-1945 1991-1995, аутора Ратка Миланко (1939), Раде Стојановића (1929) и Станка Гаврановића (1927), рукопис.

Матићна књига рођених са матићног подручја Луžани 1886 - 1911. године.

Матићна књига рођених са матићног подручја Луžани 1912 - 1941. године.

Матићна књига рођених са матићног подручја Луžани 1941 - 1995. године.

Матићна књига венчаних са матићног подручја Луžани 1905 - 1946. године.

Матићна књига венчаних са матићног подручја Луžани 1947 - 1995. године.

Матићна књига умрлих са матићног подручја Луžани 1886 - 1943. године.

Матићна књига умрлих са матићног подручја Луžани 1945 - 1995. године.

Написаније венчаних 1902-1935

Проф. др Радослав Лазић

Пледојаје за историјско, антрополошко, национално и међународно истраживање геноцида-холокауста над српским и јеврејским народом у регији Санског Моста, Погрмеча и Грмеча, 1941 - 1943. године

ГЕНОЦИД НА ШУШЊАРУ, ЈУЛИ - АВГУСТ, 1941.

Објављивање Зборника саопштења, свједочења и докумената ШУШЊАР 1941, Оштра Лука, 1. август 2008. представља вриједан научно-историјски документарни извор за разумијевање, проучавање и суочавање са монструозним злочином геноцида, холокауста, систематског уништавања српског и јеврејског народа у злочиначкој Павелићевој фашистичкој Независној Држави Хрватској, тзв НДХ.

Ова монструозна „држава“ је анектирала Босну и Херцеговину, 1941-1945, у којој су патолошки кољачи, изроди хрватског народа и наказни изроди босанских муслимана, српском и јеврејском, као и ромском крвљу, окаљали свете странице Библије и Ку’рана у којима се изриче света људска заповијест: Не убиј !

Ова злочинства која су починили припадају најкрвавијим странацама антрополошке историје свеколиког бешчашћа монструма, који су у име нацистичке, фашистичке, па и религиозне идеологије, насилног покатоличења и муслиманизације, остварили Дантеов Пакао на овим просторима.

То су учинили фашистички идеолози геноцида и њихови монструми на бројним стратиштима и концлагерима какви су били Јасеновац, Јадовно, Градишка, јаме Херцеговине. Али и на многим мјестима широм НДХ и БиХ, све до Земуна и Старог сајмишта, све до Београда и стратишта на Јајинцима. Зато Старо сајмиште треба да буде свеколики српски Јад Вашем, музеј српског и јеврејског геноцида у XX и XXI вијеку, са научно-антрополошким Институтом геноцида.

Геноцид на Шушњару, широј санској регији и Подгрмечу, на Илиндан 1941, није довољно познат нашој ни свјетској јавности, иако броји 7. 000 – 10. 000 невиних српских и јеврејских жртава. Ово невиђено стратиште српског геноцида и холокауста треба посматрати у

контексту највеће трагедије у цјелокупној трагедији свеколиког српског народа, ма гдје он живио. Сански геноцид и холокауст су једна од најкрвавијих трагедија уништавања невиног, голоруког и ненаоружаног српског и јеврејског народа.

Зато је објављивање овог научног Зборника, на српском и енглеском језику, с аутентичним свједоцима и свједочанствима жртава, у историји невиђеног злочинства над недужним српским и јеврејским народом на овим просторима незаобилазна грађа за суочавање и научно проучавање геноцида на Шушњару, 1941.

Изузетно научно документована и надасве аргументована студија др Милана Булајића, ШУШЊАР КОД САНСКОГ МОСТА (1941-2004) , ГЕНОЦИД НАД СРБИМА И ЈЕВРЕЈИМА НА ИЛИНДАН, 1941, представља методично и објективно излагање засновано на научној методологији *Facta, facta - non verba!* Чињенице, чињенице – не ричи.

Аутентично и драматично излагање Петра Додика указује на његово људско херојство и чињеницу да је бијегом од куршума злочинаца, својих муслиманских сусјед, спасио голи шеснаестогодишњи живот. Петар Додик, угледно име југословенског друштвеног живота и културе, обогатио је свој плодни и хумани живот друштвеним радом, дипломатском, привредном и правном каријером, достојне врхунског интелектуалца, о чему поуздано свједочи и његова аутобиографија *Мој животни пут, Сарајево, 2008.*

Вриједна свједочанства су објавили Софија Праћа Вељовић, Бранко Бокан, који је познат и драгоцјен истраживач геноцида и Санском Мосту, Погрмечу и шире у Босанској Крајини, у претходном идеолошком раздобљу, затим сведочанства Луне Албахари, Душана Бодановића, Стојанке Мијатовић – Ерцег, која је као 15-годишња дјевојка једина преживјела голготу усташког затвора у санској Основној школи,

Као и други вјеродостојни свједоци, чија су аутентична свједочанства људска и морална обавеза српских и јеврејских страдалника, како етички закључује проф. др Владимир Лукић, залажући се за принцип: Истина и само истина,

Овај Зборник треба да нађе своје достојно мјесто у свим библиотекама историје свјетских геноцида и холокауста, али у рукама креатора новог свјетског поретка, и свјетским центрима моћи, најприје

у Вашингтону, Москви, Пекингу, Ватикану, Меки и Медини, а најприје у Међународном суду у Хагу,

Коме треба поднијети правни протокол и Тужбу, јер злочини геноцида холокауста не застаријевају никад.

Надам се да је Зборник ШУШЊАР 1941. већ нашао своје примјерено мјесто у свим нашим и међународним библиотекама које изучавају трагички феномен геноцида и холокауста у XX и XXI вијеку и да је на примјереним мјестима у јерусалемском Јад Вашему, у Јасеновцу, у Аушвицу, у Хирошими. . .

За нас Србе и Јевреје који смо у граду мртвих, на Шушњару, и нас који смо покатоличени или муслимовани, или напакон прогнани, Шушњар је више од симбола наше личне, породичне, колективне, народне, међународне, универзалне трагедије, свеколиког геноцида и холокауста највећих наших и свјетских пострадања, која се никад и ником не би смјела догодити.

Зато треба подићи на Шушњару високи крст са Давидовом звијездом као мemento мори -

Симбол највећег геноцида и холокауста српског и јеврејског народа у историји ових трагичних простора.

Данас када се враћам на Шушњар, последице двадесет година, остајем нијем пред жртвама идеолошког и религиозног канибализма. Изгон српског народа и протјеривање грађана из ових крајева представља репризу геноцида и холокауста, као што је изгон и пострадање сваке етничке заједнице дјело монструозне идеологије и њених канибалских извршитеља.

Увијек сам мислио да у хуманом свијету *Contraria sunt complementa* – Супротности су комплентарне и богатство свијета разлика. Нажалост, идеолошки канибали људском крвљу пишу историју.

Сви знамо да је историја привремена и да се мијења из часа у час. Чудне ли коинциденције трагедија Србнице, која се данас идеологизује од свјетских моћника који су и „режирали“ репризу крвавих балканских ратова на крају XX и почетку XXI стољећа, и мјесто поред Србнице има свој Шушњар, аналогног назива као и наш трагички Шушњар. Све невинне људске жртве пребивају у једној истој земљи - Земљи геноцида, холокауста. . .

* * *

2. августа 1941. на Илиндан, имао сам годину, десет мјесеци и 19 дана. Тада су усташки монструми у својим патолошким, крвничким, кољачким оргијама у Санском Мосту, на Шушњару заклали моју браћу

Обрада – Свилу, 16 година, Бранка, 18. завршеног матуранта – ученике приједорске Гимназије и мога оца Пантелију, шефа жељезничке станице у Санском Мосту, родитеља шест синова и двије кћери, у 43. години живота одвео је злогласни злотвор и крвник усташа монструм Кљако из Херцеговине, на стратиште код Житног магацина, гдје је стрељан и вјероватно закопан с многим српским и јеврејским жртвама.

За разумијевање трагедије геноцида и холокауста у Босни треба читати свједочанство, приповјетку, Писмо из 1920, нашег нобеловца Иве Андрића, најбољег познаваоца босанског свијета на раскрсници цивилизација, испуњеног зломом, мржњом и свеколиким злочинствима. Можда је зато његов јунак заувјек отишао из Босне, у којој је рођен и одрастао у Сарајеву, да се никад више и не врати.

Слично као и Андрићев јунак и ја сам из Босне отишао још педесетих година XX вијека, заувјек, као ратно сироче и дијете, покатолично у вријеме геноцида, холокауста. Људска трагедија која се догодила мени дјетету од непуне двије године, мојој Великој Мајци и мојој преосталој браћи и јединој сестри Љиљани, посмрчету, рођеној 28. августа 1941. на Велику Госпојину, покрштеној у санској католичкој цркви, с путама надбискупа Степинца и његовим потписом, од фра Анте Шеремета, усташког злочинца, мојим Србима и Јеврејима Сањанима, Погрмечлијама и Грмечлијама, обиљежило је моју егзистенцију неизмјерне патње, туге и жалости. . .

Међу највеће злочинце према мојој породици истичем крвнике Јандру Сарифа и његовог сина злотвора Ивицу Сарифа, као и укупну породицу Сариф, прве наше сусједи, који су нас опљачкали, отевши најприје радио-апарат Филипс и носећи ципле моје стрељане браће и који су нас изгнали из нашег стана у жељезничкој станици. . .

Чини ми се да је само моја Мајка, која је цијели свој живот носила црнину и увијек плакала, била упитана:

Зашто? – као што сам и ја приводећи свој тегобни инвалидни

живот крају упитан: Чему?

Па, ипак, моја преостала браћа почивши др Милан, Мића, народни љекар у санском крају, инг. Драгољуб, Брацо и арх. Љубомир, Јујо – врхунски универзитетски интелектуалци и стручњаци, часно су проживјели своје животе и „да ни мрава нису згазили“. Моја сестра Љиљана и ја смо посљедњи свјedoци неизрециве трагедије коју су нам учинили нељуди канибали и сатрапи, злочинци, не само нама већ и хиљадама невиних Срба и Јевреја на Шушњару, 1941, у Санској долини, Подгрмечу и Грмечу.

Зато је за нас Шушњар наш Јасеновац, за који су нас преостале Србе и Јевреје и припремали, представља наш Аушвиц, Хирошиму, Јад Вашем . . .

Већ 55 година врло ријетко долазим у Босну, па ипак душа ми е ту негдје на ријеци Сани. . . Можда, и ја, понајвише на Шушњару. . . или без завичаја лута свијетом изгнаника, патрида, у апсурдној „цивилизацији“ геноцида и холокауста. . .

Наше српске и јеврејске невинне жртве имају право на своју Енциклопедију мртвих. Зато би требало приредити такву Енциклопедију жртава геноцида и холокауста, прије него ли се наши мученици не преселе у легенду, у мит. . .

Потребно је истражити Index злочинаца и идеолога геноцида и холокауста над српским, јеврејским, ромским и свим словенским и другим народима.

Ни опростити, ни заборавити, зар је могућно ? ! . . . Наши Мртви живе у нама и нашим потомцима. . .

Никад неће бити заборављени. . . Никад !

Београд, 31. јули 2010.

На 69. годишњицу геноцида на Шушњару, 1941.

Пуковник Милан Михелић

Носилац „Партизанске споменице 1941.“

ЗЛОЧИНОМ УНИШТЕНЕ ИЛУЗИЈЕ

Нападом фашистичке Немачке на Југославију 1941. године и окупацијом земље настали су тешки и неизвесни дани за српски народ због могућих "осветничких поступака" фашистичке солдатеске, којој су у ушима стално одзвањали порази током Првог светског рата и неприхватања приступању тзв. Тројном пакту 1941. Нико није имао илузија и нико се није надао неком добру. Јер, рат је општа несрећа у којој своју шансу виде само људи откачене савести, они чији је мо р ал „п ро мени љива категорија"

Неизвесност коју је рат донео погодила је и нашу породицу.

После анексије Аустрије 1938. године, Немачка је овога пута искористила прилику да реализује стару амбицију и да својој територији прикључи део словеначке територије, тзв. Доњу Штајерску. Већ крајем априла 1941. године, само што је рат са Југославијом био завршен, Хитлер је дошао у Марибор и на великом митингу одржаном у центру града обзнанио да је "ДОЊА ШТАЈЕРСКА ОД ДАНАС ВРАЋЕНА ПОД ОКРИЉЕ МАТИЦЕ НЕМАЧКЕ И ДА ПРЕДСТАВЉА ЊЕН ИНТЕГРАЛНИ ДЕО".

Било је јасно да се тој новонасталој реалности, у новој држави, неће лако прилагодити бар они којима је југословенски патриотизам био "у крви". Нажалост, треба признати да је и у Марибору и Птују, али и у другим местима у Доњој Штајерској, било доста припадника немачке националности, тзв. Фолксдојчера, и да је међу Словенцима био приличан број симпатизера Хитлерове Немачке! Стрепња од неизвесности захватила је и нашу породицу. Оправдано! Јер, није прошло много времена а наша породица је дошла под удар нове власти.

У то време је на територији Немачке владало правило да све пунолетне особе морају бити чланови општенењемачке политичке организације "КУЛТУРБУНД" и некакве отаџбинске организације "ХА-ЈМАТБУНД", а омладина учлањена у омладинску организацију "ХИТЛЕРЈУГЕНД". Повинујући се тој обавези, отац је целу породицу повео на одговарајућа, уписна места. Ту је, међутим, настао проблем!

Уписујући своје генералије, отац Јанез никако није прихватио сугестије које му је упућивао званични службеник, говорећи: "Ја нисам Јохан, ја сам Јанез, и нисам Немац већ рођени Словенац. То, што сам рођен овде, у овом тренутку, није пресудно за промену националности." Тај детаљ и чињеница да је отац Јанез био припадник југословенске жандармерије, дакле режимски човек Краљевине Југославије, било је, нема сумње, пресудно за нашу даљу судбину.

Већ крајем маја 1941. године, у време када се наша мајка Зорка затекла у птујској болници, у нашу кућу су, иза поноћи, упали припадници немачке жандармерије и наредили оцу Јанезу да се за пола сата припремимо, и само са најосновнијим личним стварима пођемо са њима. Притом нисмо смели узети ништа од посебне вредности. Припремили смо три завежљаја, укупне тежине око 12 килограма.

На пут у неизвесност кренули су: отац Јанез, кћерка из првог брака Елизабета (1923), синови Михајло (1925), Милан (1926), Вјекослав (1927) и Драган (1937), те сестре Нада (1929) и Наталија (1931). Због одсутности мајке Зорке, сав терет бриге око бројне деце пао је на леђа оца Јанеза.

Одвели су нас на сабирно место, у двориште неке веће радионице, где се већ задесило око 150 људи. Нико није знао ни каква је наша даља судбина ни куда нас воде. Само се нагађало да ћемо завршити у неком конц. логору на територији Пољске. У касним поподневним сатима камионима смо пребачени у Марибор и смештени у касарну бивше југословенске војске. У једном делу касарнског простора затекли смо око стотину заробљеника југословенске војске, углавном Срба и Македонаца (Словенци и Хрвати су одмах по заробљавању били ослобађани и пуштани да се врате кућама), а у једном делу заробљени припадници енглеске војске.

Током боравка у касарни запазили смо да је оваква подвојеност имала своје оправдање! Јер, најстрожи режим и најлошија исхрана била је за српске заробљенике, ми интернирци смо били у бољем положају, нарочито када је реч о храни, док су енглески заробљеници првенствено у погледу исхране били изузетно протезирани. Наиме, док су српски заробљеници добијали један хлеб дневно на четири човека, ми интернирци један хлеб на три човека, а енглески заробљеници су добијали нарезан хлеб и није им била ограничена количина. Чак, приметио сам да енглески заробљеници за доручак

добијају некакав намаз. Све то сам посматрао преко жице.

У том "заједништву" са заробљеницима остали смо осам дана, а онда су нас поново "покупили" и повели у нову неизесност. Били смо не мало изненађени када смо констатовали да се композиција, наш транспорт, не креће према северу већ према југу. Значи, не идемо према Пољској, већ смо се понадали да ће нас пребацити у Србију. Доласком у Загреб, немачка пратња нас је предала усташама, о којима у то време нисмо имали никаквих информација. Истога дана били смо пребачени до Славонске Пожеге и смештени у некакве бараке, које су раније служиле југославенској војсци за смештај тенкова.

Ту на новој дестинацији већ је функционисао сабирни логор, у којем су се налазили Јевреји и Срби, међусобно потпуно одвојени бодљикавом жицом! И нас интернирце - Словенце сместили су у једну бараку, која је такође била жицом одвојена од Јевреја и Срба.

Био је то први прави сусрет са Независном Државом Хрватском! Тек тада сам донекле схватио шта значи и какав је карактер усташке власти. Истина, према Словенцима су били мање брутални, с обзиром на то да су према Србима и Јеврејима испољавали мржњу и садизам, што до тада нисам имао прилике било где да видим или уочим. Посматрао сам како без икаквег разлога усташа насрће на логораша Србина или Јевреја и не бирајући средства удара га све док овај у крви не падне! Већ тада сам се питао јесу ли то звери, какви су то монструми?!

Свакодневно су усташе све млађе Словенце, међу које смо били уврштени и Михајло, Вјекослав и ја и одвојени на железничку станицу Сл. Пожега ради истоваривања дрва за гориво, грађевинског материјала и свега осталог што би приспевало у Сл. Пожегу. Логор се налазио око два километра изван града, и док би нас усташе гониле кроз град, нашој колони би прилазили пролазници и пљували по нама, говорећи како би нас требало све побити. Вероватно су мислили да смо Срби. У очима тих пролазника видео сам шта значи мржња, садизам, сужена свест!

Почетком јула 1941. године поново смо кренули на ново "пушествије без наде". Бар тако нам је изгледало свако ново премештање. Тек током пута, пошто је композиција прешла реку Саву, схватили смо да је наша нова дестинација негде у Босни. Тако смо стигли у САНСКИ МОСТ. Ту, у Соколском дому, у логорским условима,

било је смештено око 300 приспелих Словенаца - интернираца. Утисак који сам стекао још у Сл. Пожеги био је да се усташе блаже односе према Словенцима него према Србима, чиме је вероватно био довољен неки посебни захтев немачких власти и испоштован неки посебан интерес Ватикана!

Соколски дом, са пространим двориштем, наш нови „логорски смештај“, био је обезбеђен само са два стражарска места. Истина, усташки стражари су током обављања дужности непрекидно ходали дуж ограде од бодљикаве жице. После краћег времена, када смо проценили који делови ограде и како дуго остају ван надзора стражара, Михајло, Вјекослав и ја смо се, с времена на време, осмелили и провлачили испод жице и одлазили у град. У том ризичном подухвату помагала нам је власница куће преко чијег смо дворишта прелазили, упозоравајући нас на евентуални наилазак стражара. Била је то српска кућа. Тако смо, у тим изласцима успоставили контакте са Брацом Миљатовићем, његовом сестром Стојанком и њиховом мајком која нас је редовно помагала храном, затим са Шулетом (после рата био лекар у Бањалуци), Брацом Опалићем... Ако се у постојећим околностима може говорити о срећи, онда је та срећа била садржана у овим познанствима и у подршци тих познаника. Нажалост, чим су усташки злочинци почели са покољима, српског живља и масовним убијањем недужног српског становништва, све се изменило.

Током боравка у "логору" Соколски дом, уследио је и мој прави сусрет са ужасом, чијих се ожигљака на мојој души више никада, ни до данас, нисам ослободио!

Соколски дом се налазио покрај пута који води према Железничкој станици. У једном углу дворишта Соколског дома била је смештена кухиња неке усташке јединице, жицом ограђена од логорашког дела дворишта. Свакога дана се та усташка јединица враћала из крвавих оргијања по околним селима и ту уз кухињу одмарала. Ти свакодневни походи доносили са несрећном српском становништву само смрт, крв, патње, ужасе...! Често сам имао прилику да, крај бодљикаве жице, слушам хвалисања усташких крвника о свему шта су тога длана радили - о "подвизима" над недужним старцима, женама, над немоћном децом. Тако сам чуо хвалисање неког усташе, кога су његови пајташи звали Хусо, који је износио детаље својих "подвига" говорећи: "Болан, људи, данас сам закл'о око шесн'есторо што жена што дјеце...

Међу њима је била и једна млада, баш лијепа Влахиња, која је у наручју држала синчића од око двије године и још је била пред новим поређајем.“ Још је уз грохотан смех додао: "Глед'о сам јој у стомак и ћио сам, вала, видјети је ли оно дијете у трбуху мушко или женско!"

Хвалисавци, окорели злочинци, ређали су се, од којих ми је посебно остала у сећању прича неког Јосе, који је у својим неделима наступао у тандему са неким Мехом. Говорио је како су он и присутни Мехо бирали младе Српкиње, како су их пре клања силовали и како су их после тога мучили. То се понављало сваки пут када се та усташка јединица враћала из крвавих похода. Да би истакао своју сатанску душу, похвалио се да је, заједно са Мехом, у последњих шест-седам дана побио или заклао преко стотину српских душа!

Све те монструозне приче пекле су моју душу и на њој остављале ожигљке које више никада нисам могао уклонити. А када сам чуо казивање неког усташког крвника Јура, који је у једном српском селу близу Кључа запалио кућу некадашњег свог доброг познаника и пријатеља Србина, неког Јове, знао сам да ће мој даљи животни пут бити у знаку стравичне спознаје да међу нама постоје монструми! Јуре каже: "Узалуд ме је молио да му дјецу оставим на миру, то нијесам могао никако прихватити. Нијесам никоме дозволио да изађе из куће и сви су изгорјели заједно са кућом. Јово је покушао да са најмлађим дјететом скочи кроз прозор, али је скончао пресамићен преко прозорског оквира." На крају своје приче, уз одобравање присутних усташа, узвикнуо је: "Доста је било влашког, сада је ред да Хрвати и муслимани, у име Бога и Алаха, нађу свој пуни мир и да се напакон ратосиљају сваке влашке присутности!"

Такође сам био и очевидац стравичног понашања усташких злочинаца у непосредној близини Соколског дома. Наиме, данима су путем од Железничке станице, поред Соколског дома, пролазиле колоне унесрећених Срба, жена, деце, стараца, које су усташки злочинци одводили на неко од стратишта на територији Санског Моста. Тако сам једном приликом у колони угледао неколико жена, мајки, које су преко рамена носиле беживотно тела своје деце. Ниједно од те деце, која су се вероватно угушила током транспортовања, није било старије од пет-шест година. Када је једна несрећна мајка застала са намером да пребаци тело мртвог детета са једног на друго раме, и то уз помоћ синчића који једва да је имао осам година, притрчао је

зајапурени усташа и уз псовке ударао и жену и нејачког синчића. И жена и њен синчић били су обливени крвљу. И следећег дана, при проласку колоне смрти, био сам сведок и очевидац још једног стравичног злочина. Наиме, један старац, који се од изнемоглости и због година једва кретао, застао је уз ограду нашег "логора" да се мало одмори и дође до даха. Усташа му то није дозволио, почео је да га бесомучно туче кундаком пушке, а када је старина под ударцима пао, усташа га је ту, на лицу места, ликвидирао, заривајући му бајонет неколико пута у груди! Зар се тај ужас, та сцена, уопште може заборавити? А такве сцене су биле редовна појава, увек када су колоне пролазиле покрај нас. Такав ужас, ту бруталност и зверско понашање усташких крволока, та напаћена и измучена лица унесрећених мајки, деце, старца, из којих, је већ тада живот скоро потпуно исцурио, све се то утиснуло као трајни ожилјак у моју душу! Мој отац је настојао да нас заштити од погледа на зверско понашање нечовека, говорећи: "Децо, клоните се посматрања тих крволочних поступака, то нису људи, то су монструми, гори од најгорих звери. Ако има Бога, и њима ће доћи судњи дан!"

Усташки злочинци су у злочин кренули чим је успостављена власт Независне Државе Хтватске. Власт у новој држави је, без оклевања, приступила реализацији давног сна свих хрватских перјаника, од Анте Старчевића до данас, сна о потпуној елиминацији српског живља са простора Хрватске. Прву прилику за то имао је Анте Павелић, који је - чим је ступио на власт - све Србена териториј и НДХ ставио ван закона, стварајући тиме изузетне услове за остваривање тога сна, сна о Хрватској као чистој етничкој целини. Никога при томе није изненадила подршка Ватикана, јер је одавно била позната тежња Ватикана да "границе католичанства на балканским просторима помери до реке Дрине. Зато и не изненађује што је Ватикан Хрвате прогласио "предзиђем католичанства" и што је преко свог "изасланика зла" Алојза Степинца благосиљао све усташке хорде пред њихове походе смрти!

У жељи да се у тај монструозни процес укључи и муслимански живаљ у БиХ и обезбеди њихова пуна подршка, односно да се створе услови за радикалнију промену демографске структуре становништва на територији Босне, Павелић је муслимане у новоствореној држави ХДХ прогласио најчистијим Хрватима, називајући их истовремено

цвијећем хрватског народа! У том "кокетирању", нажалост, није се преварио, јер је велики број муслимана похрлио и укључио се у усташке ескадроне смрти, активно учествујући у свим злочиначким подухватима усташке солдатеске.

Још и сада у ушима ми одзвањају имена Анте, Стипе, Лука, Јуре, Мехо, Ибро, Хусо, Кемо... и хвалисање колико је ко дневно побио, заклао жена, деце, стараца, колико је кућа запалио, на какве је све муке стављао беспомоћну чељад. Посебно сам био запрепаштен причом неког Меха, који је у стопу пратио католичког попа, неког фра Луку, помажући му у свим неделима.

Покрај нашег логора је само у неколико дана прошло око пет колона, са укупно 1000-1200 људи. Све што сам у тих неколико дана видео - изнемогле жене и старце, заплашену децу, угушену нејач и приче које сам чуо од усташких зликоваца покрај кухињске ватре о почињеним злочинима, о броју покланих и побијених, о испољеном садизму, о крајњем нечовештву - дубоко ми се утиснуло у свест, заувек обележило сва моја сећања и у мени оставило неизбрисив траг. Као да је из моје душе истекло свако поверење у хрватског човека и, посебно, у католичанство! Ни данас, после шездесетак година, не могу а да се не упитам откуд толика склоност злочину код толиког броја људи у једном народу, није ли то производ неког можда генетског поремећаја? Зар изрођавање толиког броја злочинаца није систематично и индикативно, поготово када се схвати да се та појава опетује у свакој новој генерацији. Има ли у томе било какве случајности? Не, у то никако не верујем!

Како, иначе, протумачити случај када је на једном од заседања Сабора Туђманове Хрватске, пре неколико година, дошло до својеврсне лицитације злочиним? Пратећи ток поменутог заседања, посебно ме је запањило позив неког заступника (посланика) ЈУРИЋА, који је отворено позивао на репризирање погрома над Србима у Хрватској из 1941/2. године?! Но, још веће запрепашћење сам доживео када сам видео са каквим френетичним аплаузом, са каквим одушевљењем је попраћен тај позив од стране присутних заступника! Зар и то не говори колика је загађеност злочиним у тој средини, колика је морална по срнулост!?

Шта рећи и како протумачити речи првог преседника Републике Хрватске Фрање Туђмана, некадашњег Титовог генерала, који је

једном приликом рекао: "И Независна Држава Хрватска је била остварење вековних тежњи хрватског народа!" Нема сумње да је то само потврда да је злочиначка политика савремене владајуће гарнитуре у Хрватској типична пројекција усташке доктрине!

Нешто слично је 1941. године, одмах по успостављању Независне Државе Хрватске, кружећи Загребом, заједно са усташким идеологом Лорковићем, говорио и "миљеник КПЈ" Владимир Бакарић. Да ли је и то било случајно? Сумњам!

Крајем августа 1941. године усташке власти су "логор" Соколски дом расформирале и све интернирце-Словенце раселили, углавном тамо где су Срби представљали већину (Бос. Крајина, Кордун, Банија), што је било у складу са захтевима Немаца и са интересима Ватикана. То је, уз погром српског живља, требало да послужи као још један "допринос" елиминацији српства на просторима хрватске независне државе. Пошто погромом и прекрштавањем нису постигнуте жељени резултати, коришћена је свака могућност, па и она најмања, да се допринесе остваривању коначног циља - етнички чиста Хрватска! У томе лежи и смисао расељавања Словенаца!

У том расељавању, наша породица је последњих дана августа доспела у Приједор, у нашу нову дестинацију, овога пута без бодљикаве жице, без стражара, али и без икакве помоћи званичних власти. Породица је била препуштена сама себи, да се сналази како зна и уме. Сместили смо се у кућу чији је власник био неки Хоџић. Зграда је била приземна, тзв. "двојник". У једном делу зграде становала је бројна породица старог учитеља Стевана Стојнића, оца деветоро деце (Миленко, Добрила, Раденко, Велимир, Слободан, Тихомир, Радмила, Ненад и Нада). То је позната партизанска породица, из које је потекао и један од познатих, организатора устанка у Бос. Крајини – Велимир - Вељо Стојнић. Једног сина - Раденка и кћерку Добрилу, иначе учитељи у дрварском крају, усташе су на превару ухватили и стрељали их. Из ове породице четворо су носиоци "Партизанске споменице 1941. ", а Вељо је и народни херој.

Иако и сами у невољама, Стојнићи су били једини који су нам притекли у помоћ, у храни, стављајући нам на располагање неколико ћебади, пар јастука и донели доста сламе и сена за лежајеве. Са њима смо успоставили веома присне односе, преко њих смо успели да успоставимо конкретне контакте са више познатих ауторитета и час-

них људи, искључиво са Србима. У непосредној близини је имала своју кућу нека Хрватица, која је од првог дана према нама показивала крајњу резервисаност, баш као и Хоџићи.

Преко породице Стојнића, првенствено уз помоћ Слободана - Бодe, Тихомира и Радмиле - Цуке, брзо смо успоставили контакте са више старијих омладинаца, међу којима су били Живко Родић (последњатни генерал ЈНА), Боро Брујић, Растко Стегић, сестре Савић, Ђуро Медаревић...

Због испољених особина убрзо смо Михајло и ја били примљени у СКОЈ и одмах укључени у илегални рад у Приједору. То је био и пут којим су и наши родитељи, мајка Зорка и отац Јанез, кренули и постали једни од најактивнијих и најкориснијих, илегалца у граду. Били смо у сталној вези са Миром Цикотом и њеним мужем Божом, са Ђоком Башићем, Милом Аџићем, Радом Гњатовићем (сви чланови Комитета), Јеком Ковачевић из села Орловаче, Батозима у Паланчишту, Петром Средићем из Гомјенице, Торбицама и Марчетићима из Тукова... Савка Коврлија из села Божића на обронцима Козаре била је дуго наша стална веза са разним органима НОВ на слободној територији.

Мом оцу Јанезу и мајци Зорки борачка организација из Приједора и Бање Луке у више наврата одавала је признање за допринос борби и уврстила их у првоборце.

Повратком у Словенију 1945. године, ваљда из зависти, органи власти у Птују као да су на уму имали само то што је мој отац пре рата био припадник жандармерије, и није их интересовало то што им је признат стаж првоборца, а сестри Нади активно учешће у НОБ од 1942. године, па су на све могуће начине правили компликације у остваривању њихових права и по питању запошљавања. Тек када је на очеву жалбу интервенисао Маршалат, све је кренуло правим током. Треба напоменути да у птујском крају, али и на већем делу територије Доње Штајерске, устаника уопште није било (Похорски батаљон је врло брзо ликвидан и ту је био крај). Зато је однос власти према мојим родитељима била само завист и ништа више!

Михајло, Вјекослав и ја учествовали смо у Козарској офанзиви, у којој је Вјекослав и погинуо. Данас се на споменуику на Мраковици налази име Вјекослава као јединог Словенца који је положио живот на Козари! Михајло и ја смо преживели, носиоци смо „Партизанске

споменице 1941. "

Сестра Нада била је признати активиста, иако је те 1942. године имала само 13 година. Током рата је била тешко контузована, што је умањило њене радне способности, због чега јој је инвалидска комисија признала 80% инвалидности! Данас живи у Птују.

И у Приједору сам био сведок ужасних сцена. Неколико дана је, поред наше куће пролазио конвој запрежних кола натоварених лешевима побијених Срба. На православном гробљу, дан пре тога, било је ископано неколико гробних рака, колико се сећам биле су три. Посматрајући једног дана ту тужну колону, ту стравичну сцену, мој отац је рекао: "Ово се више не може поднети, овоме злочину као да нема краја, нама међу овим усташким зверима нема живота!"

Неколико пута сам кришом одлазио до гробља. Призор који сам угледао био је језив: из гробница ширио се неподношљив смрад, набацани лешеве у иначе плитко ископаним ракама били су прекривени танким слојем земље, тако да је због труљења и надувавања лешева земљана покривка испуцала а на све стране су извиривали делови лешева - руке, ноге, утроба, лобање. То је принудило и усташку власт у Приједору да свакодневно по хумкама посипају угашени креч, не би ли ублажили мучнину коју је изазивао смрад. Колико се сећам, таквих заједничких гробница је на том гробљу било три, а у сваку је набацан непознат број лешева!

Када нам се прикључила мајка, која је на волшебан начин успела да се извуче из птујске болнице и уз помоћ једног лекара да се домогне пропуснице (аусвајс) и да коначно дође у Приједор, и она је имала прилику да посматра како се према гробљу крећу запрежна кола са лешевима или како усташе одводе поједине Србе према гробљу и тамо их ликвидирају. А када је чула приче о усташким злочинима и покољу Срба, она је у разговору са нашим оцем закључила: "За нас у овој средини и у овим условима нема опстанка, јер сутра ћемо можда и ми доћи на ред, наш једини пут, пут некакве наде, само је Козара или Грмеч."

Мајских дана 1942. године Приједор је пао у партизанске руке. После неколико дана затекао сам се у селу Божици, где сам као признати приједорски активиста био ангажован као сведок на партизанском суду приликом суђења похватаним усташким злочинцима. Већ првог дана наишао је Млађо Станић, командир неке партизанске једи-

нице, са којим сам и раније имао илегалне сусрете, позвао ме и у подруму зграде где је заседао суд и упитао: "Познајеш ли овог човека?" Угледао сам познатог приједорског свештеника Тонду Слишковића који је у време покоља, као католички свештеник, носио пушку и учествовао у убијању Срба. Истина, ја нисам имао прилику да га видим на делу у том масакру, али сам од других чуо какав је био и шта је све радио.

Тих дана је суђењу присуствовао и познати партизански командант Коста Нађ, што је за све у суду било велико и пријатно изненађење. У суд сам улазио само када се судило злочинцима из Приједора и онима који су деловали на територији приједорске општине. У суд су увели неког Ледића, иначе усташу који је харао Саницом, о коме нисам ништа знао нити сам било шта о његовим недељима чуо. И баш када је суд одлучио да га ослободи, у "судницу" је сав зајапурен улетео један партизан и узбуђено се обратио суду: "Другови, молим вас овога препустите мени, то је познати усташки кољач Ледић који је целу породицу мога брата, иначе чувара пруге код Санице (Горње или Доње, тога се више не сећам), на зверски начин побио, при чему је најмлађе дијете, новорођенче, извукао из колијевке и главу му смрскао о пружну шину." Изнео је још низ ужасних детаља, који су само потврђивали да се ради баш о том Ледићу.

Суд је у то време ослободио и једног усашу (!), неког Сарића, кога сам виђао како у усташкој униформи држи стражу испред седишта логорника Кардума и таборника Слишковића у Приједору. Пуштен је само зато што још није био напунио 17 година и што у време покоља није припадао ниједној усташкој формацији. Такође је био ослобођен и позната приједорска "лола" Драго Слишковић, боем, кога политика није интересовала и који је јавно неколико пута критиковао ужасно понашање свога брата - приједорског таборника.

Та моја мора изазвана усташким зверствима, за сваког поштењог човека била би довољан повод за чисти стид. Међутим, та морална загађеност, која као талог трајно остаје у хрватском народу и која и данас призива на нове злочине према српском народу, по мом дубоком уверењу има своја изворишта у дубоким коренима хрватског човека. И ма колико се трудио да се некако оградим од оваквог радикализма и овако оштре оцене, увек ме неки нови провокатив врати на раније стечено уверење! Тако сам пре годину или две, у време када

је у Хрватској била покренута широка акција заташкавања истине о усташким злочинима, не само у време Другог светског рата већ и у време ратних сукоба деведесетих година двадесетог века, имао прилику да се упознам са резултатима а н к е т е спроведене у Хрватској по питању: "ШТА МИСЛИТЕ И ДА ЛИ СЕ СЛАЖЕТЕ СА УСТАШКОМ ПОЛИТИКОМ ПОТПУНЕ ЕЛИМИНАЦИЈА СРПСКОГ ЖИВЉА СА ПРОСТОРА ХРВАТСКЕ?"

Резултати су били поражавајући! У сваком часном човеку такви резултати би изазвали стид и гнушање! Јер, ако 42% анкетираних изрази своју пуну сагласност како са обимом спроведеног егзодуса Срба, тако и са методама и поступцима у реализацији тога недела, онда је то само доказ да је морално срозавање тога народа заиста достигло само дно! Што је још поразније, анкета је показала да се чак 25% високообразованих учесника анкете изјаснило на исти начин.

Таква ментална загађеност и у таквом обиму, што представља неку врсту пандемије, биће трајна претња не само српском живљу него и свима онима који се испрече остваривању мегаломанских амбиција болесних хрватских националиста. Усуђујем се рећи да је такав однос према Србима добрим делом и последица одавно познате болесне зависти и свести о де-фицитарности властите историје!

Фрањо Туђман, као и сва каснија руководећа елита Хрватске, свим силама настоји да прикрије и заташка истину о почињеним злочинима и чини све да светску јавност принуди на заборав. Довољно је прочитати Туђманову "умотворину" "БЕСПУЋА ПОВИЈЕСНЕ ЗБИЉНОСТИ" и схватити сву настраност поремећеног ума. Нажалост, тај "тихи" покушај заборављања није, изгледа, био стран ни најближим Титовим сарадницима, Хрватима, као што су Владимир Бакарић, Савка Дабчевић - Кучар, Ивица Рачан, Мика Трипало и други, који су у том погледу утицали и на Тита. Треба се само присетити чињенице да Тито никада није посетио нити се поклонио сенима стотинама хиљада жртава у јасеновачком логору. Осим тога, како схватити Титову реакцију на приговор неке делегације да треба посветити одговарајућу пажњу и осталим стратиштима на просторима Хрватске, када је Тито, уз приметну нервозу, одговорио: »Па доста је било тих јадиковки (!), треба се окренути економском јачању земље, изградњи истинског социјализма, јачању братства и јединства." Питам се, да ли је и то требало да послужи тежњи за заборавом?!

На крају још једно питање - однос према исламу!

Познато је да је ислам на југословенске просторе дошао заједно са освајањима Турака. Такође је познато да је ислам у бившој Краљевини Југославији био признат као једна од три доминантне верске заједнице и да је број муслимана у Македонији, Космету, Санцаку, Црној Гори и посебно у Босни и Херцеговини био знатан. Такође се зна, и то је историјска чињеница, да је појава ислама на овим просторима била производ присиљавања турских власти да се староседеоци приклоне исламу. То је било нарочито изражено по градовима и у ближој градској околини. Један део Срба је прихватио ислам са жељом да се заштити од даљих невоља и да очува своја имања. И данас се може запазити да су муслимани концентрисани првенствено по градовима и по селима у њиховој ближој околини. Та-ко је било и у случају босанскокрајишких градова Бање Луке, Приједора, Санског Моста, Бос. Новог и других. Потврда таквој групацији су и предратне катастарске књиге, из којих се јасно види да је око 70% укупне територије Босне и Херцеговине било у власништву српског становништва!!

У та предратна времена никоме није падало на памет да на југословенским просторима прогласи некакву муслиманску нацију. Уосталом, за тако нешто није било оправдавајућих елемената. Ако се по теорији зна који се услови морају задовољити да би се некој групацији обезбедио атрибут „н а р о д“, као што су јединствена и компактна територија, економска повезаност и независност, језик, историја, итд., видеће се да ни један од тих елемената није задовољен, па зато никоме и није падало на памет прокламовање некакве муслиманске нације.

Нажалост, изгледа да је Тито пао у искушење, па је као компензацију за укључивање исламског света у покретнесврстаних удовољио жељама да се у оквирима нове Југославије формира муслиманска нација! Тиме је амбиција исламског света, као далекосежни циљ да се на тлу Европе створе услови за евентуалну исламску државу, била задовољена. Не верујем ни у какве друге разлоге, јер да је било "оправдавајућих елемената" за такву одлуку, зашто се чекало двадесет година, зашто се није то решавало одмах по ослобођењу или првих година после рата?

"Пандорина кутија" је отворена, а она уз "ИСЛАМСКУ ДЕКЛА-

РАЦИЈУ" Алије Изетбеговића доноси само нове стрепње српском живљу и крајње неповерење међу некадашњим "братским народима". У ратним сукобима 1991-1995. године порушено је више од седамдесет православних светишта, са сатанском намером да се и на тај начин угуши један народ, да се затру сви трагови! С друге стране, до данас је на просторима БиХ у послератном периоду изграђено више од 700 џамија, што само по себи говори како је далекосежна завера против српског народа, у чему се осећа утицај целог исламског света, који је и финансирао изградњу толиког броја џамија (Саудијска Арабија, Иран, Пакистан, али и САД).

Тако су "наши" муслимани коначно престали да буду "Југословени", "неопредељени", "најчистији Хрвати" или "цвеће хрватског народа", постали су по националности и "МУСЛИМАНИ", а по тежњама "Џихад ратници"1.

На крају желим да истакнем добру намеру нове социјалистичке државе да борбом за братство и јединство југословенских народа превазиђе сва зла која су починили усташки злочинци српском народу, чему се и он повиновао, у уверењу да ће праштањем створити услове за веће поверење и бољу будућност. Та борба за БРАТСТВО и ЈЕДИНСТВО била је и моја опсесија, али ме је у стрепњу повратио нови талас насиља и коначно у мени угасио све трагове било какве илузије о братству и јединству!

Милан Црномарковић

ДОГАЂАЈИ КОЈИ СУ УТИЦАЛИ ДА ХИТЛЕР ОРГАНИЗУЈЕ ЧЕТВРТУ НЕПРИЈАТЕЉСКУ ОФАНЗИВА

Увод

Злочин над српским народом на подручју тадашњег санског среза није, нажалост, окончан великим покољем на Шушњару 1941. године, већ је настављен током цијелог НОР-а, а нарочито много жртава је било током Четврте непријатељске офанзиве. Зато ћу у свом прилогу да изнесем само неке податке о звјерском уништавању људи и имовине.

Успјеси Народноослободилачке војске у другој половини 1942. године били су велики и значајни. Ослобођена је велика територија у Босанској Крајини, Лици, Кордуну, Далмацији и другим дијеловима Југославије.

Непријатељ је почео да трпи велике губитке на источном фронту и у Африци. Нијемци су претрпјели пораз код Стаљинграда, а Ромелове армије у Африци код Ел-Аламеја гдје су се налазиле пред уништењем. Све је ово утицало на војно-политичка збивања у нашој земљи.

У Бихаћу је 26. и 27. новембра 1942. године одржано Прво засједање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ). Тада је образован и Извршни одбор АВНОЈ-а као извршно политичко тијело. Извршни одбор је вршио функцију народне власти и обједињавао и развијао већ постојећу мрежу народноослободилачких одбора широм Југославије. Све је ово утицало на војно-политичка збивања у нашој земљи.

Четврта непријатељска офанзива

Велика њемачка офанзива која је дуго и темељито припремана, названа Четврта непријатељска офанзива, отпочела је 20. јануара 1943. године. Јакe њемачке снаге надирале су од Карловца према Бихаћу, а друге од Приједора и Санског Моста према Кључу.

Стратегијски план њемачке команде и њихових команданата био је: одвојити народ и војску из села, набити их у сњежну и залеђену планину Грмеч, опколити Грмеч са свих страна, а онда тактичким стежањем уништавати по дијеловима. У прилог томе њемачком плану ишли су јака зима и велики снијег.

Злочини непријатеља

У току Четврте непријатељске офанзиве 1943. године, њемачке и усташко-домобранске јединице су у Подгрмечу и на Грмечу извршиле злочине према рањеницима, болесницима и избјеглом становништву. За злочине непријатељски војници су били припремљени. Хитлер је лично захтијевао да се униште ослободилачке снаге у Југославији и народној држави, јер је народ без државе, коју је њемачки фашизам срушио, а народ сам себи створио државу, не може да опстане. Пет њемачких и три италијанске дивизије, усташе и домобрани и четници, укупно 90.000 војника и 50 авиона, добили су наређење и кренули да се на најбруталнији начин обрачунају с партизанским снагама и народом. Непријатељске јединице су биле овлаштене, па и задужене, да воде борбу без милости чак и против мирног и недужног народа, жена и дјеце. Узимали су имовину, одводили у логоре народ из разорених села. Борац Лазар Клепић као тифусар с другим људима изведени је из куће у једну долину у којој су побијени пали на њега и тако је срећа хтјела да остане жив. У Лушци Паланци, заселак Праштали, буквално речено, распорили су двије жене.

У Јелашиновцима Триви Кукољу су ископали очи. У истом селу, заселак Тук Бобија, убили су жену која се тек породила, а новорођенче набили на бајонет на пушци. У Горицама су 16 чланова породице Родић спалили у кући и на њих угљенисане пуцали подврискујући. У појати Пере Дошеновића затворили су 34 дјевојке и жене и једно мушко дијете, да би затим појату запалили. Сјекли су уши, нос, удове и дојке женама и дјевојкама. У тим мукама умро је Вучен Дошеновић који је био сакат. У Милановцу свезали су Пају Срдића жицом за колац и око њега запалили сијено и, замислите, мирно гледали како човјек гори. У Фајтовцима су у појати запалили 150 мушкараца, жена и дјеце. Од 43 стрељаних у пећинама, остао је жив само осмогодишњи Марко Срдић. Њега су у самом паду заклонила тијела

његова три брата. У Јелашиновцима већу групу људи, жена и дјеце Нијемци су побили и спалили у кућама Бојана Поповића, Стеве Шолаје и Пере Станивуковића. Никад се није сазнало који су и колико је људи побијено и спаљено у овим кућама. Нијемци су на неколико мјеста – Пале Милошевића и Николе Срдића на Станића плећинама испод Грмеча код Ђаковог гроба, извршили масовна стријељања похватаног, изнемоглог становништва овог села и многих избјеглица које су се склониле у Грмеч и побили око 900 мушкараца, жена и дјеце са Баније и Кордуна. Од 43 лица која су Нијемци стрјељали код Ђаковог гроба на Станића плећинама испод Грмеча само су остали живи Марко Срдић из Јелашиноваца, Перо Илић из Дабра и Ђорђо Мајкић из Поткалиња.

У Јелашиновцима 12. и 13. Фебруара 1943. године, у појату су под пушкама на готовст утјерали 256 мушкараца, жена и дјеце, а затим појату пуну сијена запалили.

У Дабру, у засеоку Црновода, непријатељ је 12. фебруара 1943. године, из ватреног оружја, пушака и митраљеза, побио 210 људи, жена и дјеце из Дабра, Јелашиноваца, Кљеваца, Чапља и Ђеодоваче који су избјеглу у Црноводу. Од крика и јаука одзвњале су црноводске долине. Због таквог великог броја побијених недужних цивила, на том мјесту, на иницијативу Мјесне организације СУБНОР-а Дабра, подигнуто је спомен обиљежје. По завршетку офанзиве НОО, команда подгрмечког подручја и команда мјеста прикупили су податке о звјерствима и штетама које је непријатељ починио на подручју Подгрмеча, као и о пострадалом народу у Грмечу.

Према тим подацима, на подручју петнаест подгрмечких општина (без бихаћког среза) окупатори и њихове слуге су у Четвртој непријатељској офанзиви убиле: 3.370 људи, жена и дјеце, заробили 1.229 док је нестало 493 лица. У Грмечу је промрзло 1.256 људи, жена и дјеце. Непријатељ је опљачкао: говеда 2.144, коња 1.388, оваца 4.926, коза 328 свиња 1.963, кокошију 10.604 и гусака 519.

Нијемци су изнијели податак да су нашли и уништили 120 барака и магацина, 32 логора у шумама, двије болнице, један млин и електричну централу с пекаром. Из магацина непријатељске јединице су опљачкале или унишtile: 360.302 кг кукуруза, 72.539 кг пшенице, 76.488 кг пасуља, 18.723 кг кромпира, 21.028 кг масти, 2083 кг сувог меса, 48.648 литара ракије и 44.201 кг сточне хране.

Непријатељске јединице у офанзиви на тлу Подгрмеча спалиле су 1.142 куће 1.143 појате и 229 других објеката. Надаље, Нијемци су заплијенили 6 тешких митраљеза, 10 пушкомитраљеза, 286 пушака, 200 бајонета, један онеспособљен противколски топ.

У извјештају Штаба Првог босанског НОУ корпуса од 12. марта 1943. године, каже се да је непријатељ у овој офанзиви, само у борбама против корпуса имао 8.000 избачених из строја. Да је у овим борбама уништено: санитарски авион у Лушци Паланци, 20 тенкова, двоја оклопна кола, 20 камиона, 5 луксузних аутомобила, санитарско возило, 20 мотоцикла, три противоколска топа, четири брдска топа, три противтенковска топа, шест минобацача, 40 тешких митраљеза, 50 пушкомитраљеза, 400 пушака, три радио станице, преко 100.000 метака и другог ратног материјала.

(Подаци су узети из књиге „Времеоплов Грмеча и Подгрмеча“, стр. 281-295)

Напомена:

Негдје 80-тих година, када сам био предсједник Општинског одбора СУБНОР-а Сански Мост, код мене је дошла једна њемачка делегација млађих људи на разговор, јер су наводно чули да је њемачка војска у Другом свјетском рату правила злочине на Балкану над цивилним народом, а посебно у Подгрмечу и на Грмечу. Када сам им испричао ово што сам овдје изнио, они су остали запањени. Њима су стари људи причали како на Балкану живе дивљи људи – дивљаци, који не вјерују у Бога, немају своје обичаје, да су некултурни и да је то нека раса народа коју треба истријебити.

Др Васо Предојевић

ЗЛОЧИН ДО ЗЛОЧИНА – ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДА

Помислимо ли на Козару или изговоримо њено име, на то се одмах надовезује Јасеновац, губилиште Срба с Козаре и из Поткозарја! Кад изговоримо Грмеч, онда нам се одазива Шушњар, губилиште Срба са Грмеча и из Подгрмеча! То су два од небројених мјеста стравичног злочина геноцида над српским народом у Другом свјетском рату. Извршилац је, у оба примјера, Независна Држава Хрватска (НДХ), њена усташка војска.

Слика злочина геноцида постаје цјеловитија тек кад се сучимо са историјском истином да Козару и Грмеч не можемо одвајати и дијелити, као што ни српски народ не дијелимо, не смијемо дијелити и раздвајати, мада смо свједоци и таквих покушаја. Српски народ Козару и Грмеч никада није раздвајао, па им је, као и народне поете, из миља и насушне потребе самоодбране, пјевао и тепао: Мајка Козара и Отац Грмеч ("К'о народ силан, к'о сунце висок" – Бранко Ћопић) и тако чувао своју дједовину, своју колијевку, своју фамилију, своју чељад – свој историјски и духовни простор.

"Подручје Козаре и Грмеча као историјских српских територија, на којима је извршен геноцид над Србима" тада када је НДХ била "одлучила да геноцидом истријеби Србе, тај 'пасји накот' са хрватске земље"⁸⁸ опомињу и вапе за истином и за незаборавом! Док је свијет био прилично обавијештен о злочину геноцида на Козари, посебно у Јасеновцу, дотле су Грмеч и Шушњар остајали некако у тами. Зато се, између осталог, није поновио злочин геноцида над Србима Козаре и Поткозарја, док над Србима Грмеча и Подгрмеча јесте. Поновио се у вријеме насиља над бившом нам заједничком државом, над Југославијом, у вријеме грађанско-вјерског рата (1991-1995), па и у вријеме трајања дејтонског мира, непосредно послје рата (1995), али то није тема овог скупа. Управо злочинем над Србима Грмеча и Подгрмеча бави се овај рад. Нека нас на опасност од заборава опомене стара арапска мудрост: Што се догоди једном, могуће је да се више не понови - међутим, што се догоди два пута, са сигурношћу се догоди и трећи пут!

---

⁸⁸Добрица Ћосић, Српско питање II, »Филип Вишњић«, Београд, 2003

Злочин до злочина – злочин геноцида над Србима Грмеча и Подгрмеча, као чињеница има смисла само ако то узмемо као историјску категорију и истину и смјестимо је у одређено вријеме и у одређени простор. Вријеме смо већ дефинисали, а простор којем посвећујем ове мисли протеже се испод планине Грмеч од Кључа до Крупе (Босанска Крупа) са центром Лушци Паланка, којег неки публицисти називају "Источни Подгрмеч". То је дио општине Сански Мост. (Напомињем то да ова територијална детерминација ни у примисли не би имала призив подвајања наших жртава.) Зато бих подсјетио само на дио података наведених у реферету Јована Мирковића⁸⁹ на Првом округлом столу »Шушњар 1941«. Ако узмемо као релевантан податак о 6.214 жртава рата 1941-1945, онда ћемо уочити и димензије геноцида над Србима општине Сански Мост. Од укупног броја (6.214) жртава на Србе 'отпада' 5.767; 4.545 жртава су мушкарци; 3.423 лица су жртве непосредног терора; највише жртава је било 1941. (1.722) и 1943. године (3.019); непосредно је убијено 4.270 лица, а 1.549 је погинуло у борби; уништавање народа је било усмјерено на рурално становништво, на које се односи 3.127 жртава; по мјесту страдања на Грмеч 'отпада' 2.504 жртве, а ако томе додамо наведене податке и за нека села која су "део Грмеча", онда су то 3.664 жртве... Питамо се гдје су онда и жртве геноцида на Шушњару? То "сабирање", којим се овдје нећу бавити, указује на сву нашу трагедију и на велике димензије геноцида. Циљ је био опустошити традиционалну српску територију, побити, прогнати, покрстити њене људе – народ српски. Друге намјере ја не видим! Зар се то није и потврдило и поновило педесетак година касније?!

Тај дио Подгрмеча, према турским дефтерима, односно пописним листама (пет их је било)⁹⁰ и путописима, био је 1530. "ненасељен, пуст и куће једна од друге веома удаљене", да би већ у периоду 1540-1572. тамо живјели само Срби ("Предојевићи из села Предојевића Главице су старосједиоци") и са малим изузецима само Срби до 1995. година, када је претворен у пепео сав овај крај, осим центра Лушци Паланке. Сва села су остала без живе душе, без крова и димњака. Подгрмеч је тако постао пуст као што је био 1530. године. Уништено је све што су створиле генерације Срба, све што је створила једна цивилизација. То су покушали учинити и чинили у више наврата кроз ис-

---

⁸⁹Зборник »Шушњар 1941«, Оштра Лука, 2008.

⁹⁰Бранко Ј. Бокан, »Сански Мост у НОБ«, I-III, "Борба", 1974

торију гледано, само зато што је то била српска историјска и духовна територија. Злочиначки атаци имали су за циљ заузети тај простор и очистити га од 'пасје накоти', како су Србе касније назвали протагонисти усташког геноцида.

Кад је то почело? Када је Грмеч 1876. године прихватио први збјег Срба из Старог Мајдана, кренула је турска војска да га покори, али неуспјешно. Српски устаници (међу њима и четири брата Предојевића из села Предојевић Главица, један од њих је мој прадед Тодор), које је водио учитељ Дионисије Марковић, супротставили су се турској војсци 7. априла и 13. јула 1876. године на Радановом пољу, поразили је и протјерали према Сани (Сански Мост) уз велике обостране губитке. Не зна се ко и када је на том мјесту битке подигао камене крстове, али са сигурношћу свједочим да је то мјесто ("Код Крстова" смо га звали) за нас било свето, да на њему није кошена ливада и орана земља, нити је благо изгоњено на испашу. Са њега се најљепше видио залазак сунца на Грмечу!

Послије низа година мира, дошла је 1941. и са њом НДХ и њена усташка војница, као уистину највеће пријетње српском народу. Већ 28. маја 1941. усташки стожерник Виктор Гутић у говору у Санском Мосту пријети: "... друмови ће пожељети Србаља, ал' Србаља више бити неће. Издао сам драстичну наредбу... уништавајте их гдје стигнете, а благослов нашега Поглавника и мој неће вам узмањкати...", а градоначелник Хамзо Пашић Решић захвалио му се "на патриотским ријечима и упутама" и дао обећање "да ће се у танчине тих упута држати"¹. Тако је створена злочиначка организација и потврђено јединство у злочину два народа против трећег, а муслимани су постали "перјаница" те организације, односно усташке војнице и најревноснији извршиоци "упута". Слиједио је стравичан злочин геноцида над Србима на Шушњару, са исто тако свирепим злочином у Подгрмечу и на Грмечу. Извела га је злочиначка НДХ, самостално или удружена са њемачким окупационим јединицама, тако што су кренули из три правца – од Сане (Сански Мост), Кључа и Крупе (Босанска Крупа) у периоду од 1941. до закључно марта 1943. године. За њемачке јединице је "методичко рашчишћавање планине Грмеч од највеће важности за продужење операције и сигурност снабдијевања..."⁹¹, а за удружену злочиначку усташку организацију уништење српског народа и његове имовине, односно истребљење Срба са те

⁹¹Ибидем

територије. Поменимо најстравичније од почињених злочина до злочина – злочина геноцида:

У кући Спасоја Родића (село Горица) санске усташе живе спаљују 16 братственика тог братства, а у кући Пере Дошеновића живе спаљују 34 жене, дјевојке, дјевојчице и једно мушко дијете разних братстава. Затим, у засеоцима Орашје и Долови (село Фајтовци) живе спаљују око 150 житеља, да би затим Дабар платио свој данак са 269 својих житеља, а Лушци Паланка и села која је окружују са 1.010 жртава фашистичког – усташког терора, од тога 456 жена. Не сабирам, јер се то не може сабирати!

У Јелашиновцима кључке усташе, у појатама и кућама, живе спаљују 256 чељади овог села, а код Данклова гроба, заједно са Нијемцима, убијају још 43, да би као свједок злочина остао жив под мртвим тијелима мајке и сестара осмогодишњи Мирко Станић.

На Дреновој Главици и у Рудницама крупске усташе су поклале па спалиле 180, односно 427 мушкараца, жена и дјеца, а Српска Јасеница је своје српство платила са 226 жртава фашистичког – устрашког терора.

Велика шанса за коначни обрачун указала се удруженој злочиначкој усташкој ораганизацији за истребљење Срба у вријеме њемачке офанзиве на Грмеч јануара – марта 1943, гдје је избјегао српски народ да нађе спас за голи живот. Спас је нађен уз огромне жртве: 3.370 убијених, 1.256 је нашло бијелу смрт у беспућима Грмеча – у грмечким бијелим ноћима, а за 493 се изгубио сваки траг – нестали су; 2.505 кућа, појата, амбара... нестало је у пламену мржње. Тако је унуштено 5.119 Срба у грмечким беспућима. Још 316 их, партизана и цивила, почива у двије гробнице болнице Корчаница, умрлих пред те стравичне дане. Све то значи: још један Шушњар почива под гуњем Оца Грмеча. Ево само три свједочења о томе :

»Имао сам прилике да видим једну стравичну сцену која ме подсјетила на бројне наше народне пјесме, а ја сам је гледао својим очима. Кад полијеће јато гавранова из оних кањона око ријеке Уне. Тамо су стијене, шума, гавранови се легу. И гледао сам јато од хиљаду гавранова како гракћући лете од ријеке Уне: то је један црни облак, пун грактања, то личи помало на неку грмљавину. И куд лете гавранови? Лете према Грмечу, а у Грмечу пет хиљада лешева људи, жена, дјеце, јер је све то било одступило у Грмеч пред непријатељ-

ском офанзивом и тамо се смрзло. И нема тко сахранити. И негдје око 4-5 сати предноћ то исто јато гавранова. Али, оно се сад ваља споро, просто иде као неки црни облак који ћути. Тај облак гавранова: иду, љуљају се, најели се људског меса и сад иду на конак, назад, према ријечи Уни. Иду у кањон, враћају се"⁹², јадикује наш Бранко Ћопић.

"И нема тко сахранити", а било је и тога, о чему свједочи Стана – Ћана Ћулибрк из Тук Бобије. Када је прошла непријатељска офанзива, када је снијег на Грмечу окопнио, група од 15-20 омладинаца, омладинки и жена кренула је у Грмеч да покопају мртве. Водила их је Ћана. "Закопавали смо мртве на које смо наилазили на сваком кораку. Никад нијесмо у једном дану закопали мање од 30 мртвих. Поред мртваца ископамо плитку раку, јер нијесмо имали снаге а ни могућности да издржимо задах леша. Погинулог само преврнемо и потом затрпамо... У једној долини смо нашли око 30 погинулих жена, дјевојака, дјеце... у једној долиници нашли смо једну жену и петоро дјеце. Један биљац је био прострт под њима а једним су се покрили. Дјеца су била скоро гола док су им руке и ноге биле испреплетене... Наилазили смо на дјецу замотану у чаршафе, у биљац, голе и босе, мртве... Закопавање мртвих у Грмечу био је тада најтежи задатак... Само од Велике Бобије, преко Корчанице до Међугорја радили смо скоро читав мај 1943. године"⁹³, причала је Ћана. То је било само на једном правцу у Грмечу, а до Српске Јасенице било је далеко, далеко и небројено мртвих, смрзнутих, несахрањених... О томе ми је свједочио Вајко Вејновић из Хашана, и сам избјеглица на Грмечу:

"У Грмеч смо ушли 2. или 3. фебруара 1943. код Бенаковца. Изашли смо 13. фебруара код села Тук Бобија. Не знамо куда и како смо све прошли. Знамо само шта смо доживјели и својим очима видјели. Грмеч је био избјегличка гробница у бијелом. Глад, хладноћа, умор, халуцинације – харали су међу избјеглицама. Комшија је у комшији видио усташу или Швабу. Борац у командиру исто тако. И кидисао је на њ. Задње дане и ноћи у Грмеч планини, сада знамо – било је испод Троврха и Јаворњаче, наилазили смо скоро на сваком кораку на стравичне призоре. Мајка са четворо дјеце на пртини. Непомични. Мртви. Најстравичније нам је било кад смо видјели како изгладњели коњ из дјечије колијевке једе сламу и смрзнуто тијело мале бебе. Оно што је остало, затрпали смо у снијег. У бијелу гробницу. И кренули

⁹²Стварање Титове Југославије, »Отокар Кершовани«, Опатија, 1988, стр. 271.

⁹³ Бранко Јокан, »Сански Мост у НОБ«, I-III, "Борба", Београд

даље по пртини".⁹⁴

Све те наше жртве, на Шушњару, у Подгрмечу и на Грмечу, третирају се као жртве фашистичког терора и тако су мјеста њихова страдалништва обиљежена, ако су и која су уопште обиљежена. Ко су фашисти? Свако ће дати одговор: Нијемци! А фашисти су и они други – усташе који су регрутовани из хрватског и муслиманског народа и били су војска НДХ. Према НДХ и усташкој идеологији, "Хрвати и муслимани чине Хрватски народ", а муслимани су "перјаница усташке војнице". "Научно је апсурдно тврдити да постоји геноцидни народ". Геноцид је само – у посебним историјским условима – производ једног политичког покрета, једне владе или војне власти или више личности на власти. Такав вид је он имао код нас: у Другом свјетском рату геноцид није дело хрватског (ни муслиманског, м.п.) народа, него усташког фашистичког покрета. Али као што је случај са нацистима, злочини које су они починили погађају до извјесне мјере и хрватски (и муслимански, м.п.) народ".⁹⁵ Ипак, не спадам међу оне који би умањивали улогу Нијемаца у уништавању српског народа – због њих сам остао ратно сироче, без оца, али они нису чинили таква звјерства, као што су их чиниле усташе. Моја мајка и нас четворо дјеце преживјели смо затворени у цркви, само зато што су је под надзором имали Нијемци, па су нам (нас више стотина) 'дозволили' да се извучемо и побјегнемо из цркве у шуму спаса. Да су нас под надзором имале усташе, били бисмо спаљени. Моје братство је имало 42 жртве, од тога 12 у редовима бораца за слободу и 29 тзв. жртава фашизма, од тога стриц у Јасеновцу. Чему служи напис "жртве фашистичког терора" а не усташког терора? - питам се. Да ли је тиме умањен или прикривен "ужас усташког злочина" и омогућена тиха рехабилитација усташке НДХ, која је у неким елементима васкрсла 1991. и показала своју злочиначку ћуд према српском народу? Тако се догодило, да се хрватски и муслимански народ никада нису суочили са злочинем геноцида над Србима, који су починили њихови сународници у име њих и њихове државе. То је један од разлога да се то могло поновити и поновило се крајем прошлог вијека.

НДХ је, то треба нагласити, њени протагонисти и слједбеници, послије пораза 1945. године "наставила рат другим средствима", да

---

⁹⁴Др Васо Предојевић, »Вријеме суноврата«, »Слово«, Бања Лука, 2002

⁹⁵Др Васо Предојевић, ПУТЕВИМА ПОДГРМЕЧА, »Униграф«, Љубљана, 2004.

се подсјетимо на Клаузевица, невиђеном пропагандом, подметањем бомби у биоскопе, возове, авионе; убијањем амбасадора; убацивањем терористичких група; масовним покретом... себе дефинисала као претечу данашње Ал' каиде. Или да се подсјетимо Брехтових стихова како "наше снаге опадају" а "противник се устолочио" силан и непобједив. "Опадање" је произвело наше слабости, а они су минимизирали наше страдалништво у Јасеновцу (19.432 убијене дјеце нас опомиње)⁹⁶, па се по садашњој поставци и не зна ко је тамо страдао, и на Шушњару, на Козари, на Грмечу. А шта смо ми чинили да не буде тако? Да се не понови? А поновило се! И понавља се у континуитету. Ми једноставно као народ постајемо »коллатерална штета« сулуде политике, политике чекања, незамјерања, бојазни шта ће други рећи, а они говоре ли говоре...

А како се то поновило, споменимо само период од септембра до новембра 1995. Тада су Хамзини насљедници кренули из Кључа и Босанске Крупе и систематски вршећи злочин протјерали српски народ из Подгрмеча и дословно уништити сву његову имовину. Ни у једном селу није остало ни живе душе, ни крова, ни димњака. Наш народ се дао у бјеганију ка Мајци Козари и у избјеглиштву у великој већини се налази и данас, а они који су се и вратили налазе се ван Републике Српске – преживљавају и сахрањују их само захваљујући њој.

Стање тих људи, повратника, подсјећа на причу Кочићевог јунака 'Код Марканова точка' од прије једног вијека: "У једну руку морам бити и тужан. Шта смо ми све некад имали, па до шта смо дошли!... Имали смо своје царство, своје царе и јунаке, - своју снагу и господство, па данас ништа! Данас смо прошјаци, и туђе слуге и измећари... Етоимам кућу, кућиште и нешто сермије, а све ми се чини да немам ништа. Некако ми је несигурно. Шјутра спа'ији да шта падне на ум... Е, мој брате, тешко нами! Ми смо ти једни, што се каже, незаборављени робови: код куће, а без куће; код земље, а без земље; код постојбине, а без постојбине.... Ниоткуд се пјесма не чује, као у прве дане дјетињства мога. Планине моје, што сте ми тако тужне?"⁹⁷ Грмечу мој, што си ми тако тужан? И то треба рећи!

---

⁹⁶Др. Богољуб Кочовић, Наука, национализам и пропаганда, Editions du Titre, Париз, 1999

⁹⁷Петар Кочић, Код Марканова точка, приповијетка

Вукашин М. Давидовић

УЛОГА КАТОЛИЧКОГ КЛЕРА У ЗЛОЧИНИМА НА ШУШЊАРУ 1941. ГОДИНЕ

Злочини Хрвата као припадника усташког покрета почињени према српском народу на Шушњару 1941. године имају своје коријене доласком Аустроугарске монархије на просторе БиХ крајем 19. вијека. Германски интереси на Балкану били су супротстављени интересима Француза и Енглеза. Католичка црква у Босни имала је примат у односу на остале цркве и религије. Уживала је посебне привилегије и Ватикан је имао смишљене планове како ће то искористити. Међутим, завршетком Првог свјетског рата, та улога се мијења и та црква губи стечене предности. Ватикан није радо прихваатио стварање државе Јужних Словена, Краљевине СХС, и све је чинио да код Хрвата подстиче сепаратистичку политику, коју је крунисао стварањем НДХ 10. априла 1941. године. Надбискуп загребачки Алојзије Степинац тог дана благословио је хрватског војсковођу Славка Кватерника, а два дана касније, 12. априла, лично је поздравио усташе и њиховог вођу Анту Павелића, које је Ватикан послао из Италије у Загреб да преузму власт. Папа Пије XII дао је сву могућу помоћ и подршку Хрватима који су се у Италији и Мађарској припремали за тај чин, а православним Србима обећао је зло због одбијања Кнкордата 1937. године. То зло Срби су скупо платили, само у 1941. и 1942. ратној години милионским жртвама. Такве жртве су имали само православни Јермени у Турској у 1915. години. Ова два православна народа, Срби и Јермени, доживјели су највећи геноцид у свјетској историји ратовања, и то Срби од католичких Хрвата, а Јермени од исламских Турака. Интересантно је приметијети са каквом дивљачком страшћу су инфериорни субцивилизацијски народи уништавали супериорне народе и цивилизацију, само ако им историски услови за тренутак то омогуће. Никад не треба изгубити из вида да се то неће и поновити, без икакве гриже савјести. Нажалост, Хрвати су то поновили неколико пута у XX вијеку. Каквом брзином се устоличава усташка „држава“ види се по томе што је та влада само након шест дана, 16. априла 1941. године, положила заклетву пред фратром Вилимом Цецељем као најстаријим усташом,

затим загребачким муфтијом Исметом еф. Муфтићем, јер ће им муслимани требати, те извјесним евангелистичким викаром Мајклом Бекером.

Католички жупници изјављују да је дошло вријеме да за католичку вјеру раде пушком и револвером, као што то чини удбински жупник Мато Могуш, а надбискуп врхбосански др Иван Шарић јавно говори да је усташа и да је то дужан бити сваки син хрватског народа. План затирања српског народа договорили су Павелић и Хитлер 6. јуна 1941. За тај план Павелић је припремио 450.000 наоружаних Хрвата и 750 чланова јерархије католичке цркве, од обичних фрањеваца, језуита, жупника, до бискупа и надбискупа. У усташкој „држави“ није било мјеста за Србе. Затирање православља је био државни циљ. Такву хрватску „ђаволску државу“ створили су хрватски народ и његова католичка црква. Тада је надбискуп загребачки Алојзије Степинац прогласио „усташко свето тројство“ које је поставило паклени принцип:

1. једну трећину Срба побити,
2. једну трећину протјерати у Србију,
3. једну трећину прекрстити у католичку вјеру.

Најревноснији у извршавању тог пакленог плана показали су се наше комшије Хрвати у Санском Мосту, уз помоћ муслиманског олоша из чаршијских махала, и сеоског шљама. Водећу улогу имали су жупник сански фра Анте Шеремет, као носиоц високог усташког одликовања, жупник сасински фра Лука Тешић који је завршио класичну гимназију у фрањевачком сјеменишту у Високом а студије теологије у Сарајеву и жупник Старе Ријеке фра Никола Тојчић, који је заређен прије Првог свјетског рата, као чланови усташког Одбора који је преузео власт у Санском Мосту. Сански клер је знао шта му је чинити, и овакав кадар ће то беспријекорно извршавати.

Католичка црква није никад спасила ни једног Србина. Напротив, она је преко својих јерарха директно или индиректно учествовала у злочину, физичком, вјерском или духовном. Никад није објављен ниједан документ вишег клера са подацима о њиховом милосрђу према српству. Да је тога икад било, то би се понављало безброј пута, преко свих медија и на све могуће начине. Извјесни војни духовник 1 разреда Јосип Вукелић признаје да је био присутан када је око 400 домобрана на Банији, у фебруару 1945. године попалило много села

и убило много народа. „Свој глас нисам дигао против тога, клања и паљења, јер нису дигли ни други, као ни Степинац...“ Интересантно би било сазнати мишљење комунистичких историчара, гдје су тада били банијски и славонски партизани, углавном Срби, када су домобрани могли да чине такве злочине, два мјесеца пред ослобођење. Међутим, зна се гдје су их ЦК хрватских комуниста и Владимир Бакарић послали, јер је требало силне домобране пребацити у НОВ-у, под маском масовне предаје, а да прије тога попију мало српске крви.

О улози католичке цркве у НДХ писали су многи свјетски аутори, али најјаче доказе о злочину католичког клера дао је др Виктор Новак, високи краљев представник у Ватикану, и сам Хрват, који је имао приступ документима. Он је доказао да је надбискуп Алојзије Степинац доказани ратни злочинац против Срба. Његова књига „Магнум кримен“ даје доказе о хиљадугодишњем злочину католичанства према Србима.

Усташки покрет је настао много година прије Другог свјетског рата и у његовом стварању активно је учествовао католички клер. Тај покрет не би могао настати без помоћи клера. Први почеци настанка усташког покрета везани су за загребачку канонску курију на Каптолу број 4, гдје је формиран „Први усташки рој“, затим усташке организације у фрањевачким самостанима у Чантићу, Широком Бријегу, Огулину, Дрнишу и друхгдје. А њихови жупници били су прве заклете усташе. Жупник Вилим Цецеља је био први идејни предводник католичког усташтва. Зато нас не чуди што је велики број католичког клера добио највиша усташка признања и одликовања. Католичка црква била је идејно-идеолошки покретач усташке НДХ и њен заштитник, све вријеме њеног постојења.

Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помагача под бројем 12869/45 веома педантно је навела све припаднике клера који су добили висока усташка одликовања. Само из БиХ је око 30 таквих вјерских службеника католичког клера, од којих њих шест из Сарајева. То су обични фрањевци, фратри, жупници, професори вјерских школа, провинцијали, на челу са надбискупом сарајевским др Иваном Шарићем. Међу њима су двојица Сањана, фра Анте Шеремет, жупник сански који је добио „Ред за заслуге 3 ступња“, и фра Дане Бришевац, жупник из Стратинске, који је добио исти тај ред одликовања. Нас не треба чудити да су се у главном

ушашком одбору у Санском Мосту налазила тројица жупника, на челу са фра Антом Шереметом и то још жупник из Сасине фра Лука Тешић и жупник из Старе Ријеке фра Никола Тојчић. Дакле, католички клер је имао вишеструку и најбитнију улогу у спровођењу државног циља и задатка, а то је уништење српства у тој држави.

Католички клер у НДХ био је присутан у свим сегментима друштвено-политичког живота те „државе“. Земаљска комисија прецизно наводи у чему је све утицај клера био пресудан. Таквих је више од 15 облика живота и рада те њихове „државе“.

1. У формирању ушашке организације

Постоје докази да се ушашка организација у Краљевини Југославији, не би могла ни формирати да католички клер није преузео водећу улогу у томе. То су били школовани људи, обучени за све врсте илегалног рада, са искуством из времена аустроугарског периода у формирању разних школа, сјеменишта и др.

Своју активност развили су после убиства краља Александра у Марсељу. Прије Другог свјетског рата стекли су искуство у организовању протеста, демонстрација против власти, а све то су предводили црквена лица у жупанијама. Жандарима је било забрањено да врше претрес фратара, а они су испод мантија носили забрањени материјал и оружје. У католичким црквама, самостанима и школама формиране су све ушашке организације у Краљевини Југославији.

2. Католичка штампа

За вријеме Краљевине Југославије католичка штампа је вршила највећу пропаганду, отворано подржавајући долазак фашизма

То су: „Хрватска стража“ из Загреба, „Хрватски тједник“ из Сарајева, „Гласило католичке акције“ и „Загребачки католички лист“ из Загреба, „Католичке ријечи“ из Сплита, и лист академског католичког друштва „Домагој“. Та штампа је величала Хитлера, Мусолинија и Франка, застрашивала народ, а нападала Совјетски Савез, осуђивала борце за слободу и било какве напредне акције. Они одобравају италијанску окупацију Абесиније и отворно подржавају прогон Јевреја. У току њемачке окупације и за вријеме трајања НДХ приближно четири године излазило је око 300 разних листова и часописа. Од тога 40 је припадало ушашкој организацији, а око 50 директно католичкој цркви. Католичка штампа се одмах ставила у службу како ушаша тако и окупатора и била је диригована од самог врха црквене власти, и сноси

сву одговорност за злочин према српском народу и другим жртвама гнусног злочина. Ко је обезбиједио толика средства за католику штампу? Наравно, Ватикан!

3. Духовни злочин једног дијела католичког клера за вријеме окупације

Католички клер отворено је организовао усташку власт у својим жупанијама, припремао зборове усташке власти, држао говоре на тим зборовима који су редовно завршавани повицима, намијењеним Србима: “Бјез’те псине преко Дрине”, “Друмови ће пожељет’ Србаља” и другим. Све познате усташке војне функције вршили су припадници клера: логорник, таборник, повјереник, све до највиших војних чиновна. Писали су писма подршке Поглавнику, што је неког италијанског принца дегенерика поставио за хрватског краља. Хрватски крижари и крижарице изражавали су захвалност до смрти Анти Павелићу што им је створио „државу“ коју су тисућу година чекали. То су злочини духа, идеје намјере и психолошке припреме за крвави злочин.

4. Улога католичког клера у прекрштавању Срба и ширењу вјерске мржње

Међу најсрамније странице дјеловања једног дијела католичког клера у историји српско-хрватских односа, спада присилно и масовно превођење православног српског народа у католичку вјеру. У њиховим рукама се налазила идеја и иницијатива за прекрштавање Срба, а усташки терористички апарат им је служио као средство принуде за то. Бискупи су директно наређивали појединим фратрима да морају ићи као „мисионари“ у православна села, те на брзу руку извршити „обуку“ и сам чин преласка у католичку вјеру. У Босанској Дубици утјерали су народ у православно цркву, као на прекрштавање, али су су их ту све поклали и побили. Кога жупник није прекрстио, јер је вршио неки свој избор, усташе би га изводиле и убијале или слали у логор. Неки од тих капелана су облачили су усташка одијела са опасаним пиштољем, па тако вршили обред прекрштавања. У овом значајном документу спомиње се и др Петар Берковић, усташки фратар, пуковник, који у околини Осијека са мјесним жупником врши терористичке припреме ради прекрштавања. А жупник Јосип Церак у Подравској Слатини од Срба наплаћује 20 динара по кући, а за свако лице још по 20 динара. При томе виче: „Ја на вас пљујем и ви сте за мене

гамад. Али то наређује надбискуп Степинац и морам вас прекрстити т.ј. примити.“

5. Судјеловање клера у усташком клању

Не постоји ниједан доказ да је виши или нижи клер дигао свој глас против усташког злочина нити против злочина самих фратора као извршилаца. Највиши клер је подржавао злочин, помагали су усташки злочин и од њега имали неку корист. Комисија за утврђивање злочина сматра да је католички клер било шта предузео против злочина, да ти злочини не би били тако масовни и сурови. Неписмен хрватски сељак, као добар вјерник, не би се усудио да закоље комшију Србина, да испред њега није био фратар.

Међутим, ако му примјер у томе покаже сам фратар, онда се и он показује као звијер гора од њега. Такви су били жупник сарајевски Божидар Брале: „као функционер усташког апарата био непосредни извршилац убистава, хапшења и мучења на Палама и др. крајевима Источне Босне“, како стоји у пресуди. Такви су фра Петар Берковић, жупник из Дрниша, фра Антун Ђурић из Двора на Уни, фра Еуген Гујић из Бусоваче, који лично убија православног свештеника Миладина Минића и са четири муслимана пљачка његову имовину, као и фра Драгутин Камбер из Добоја. Без сумње, најцрњу улогу оставио је дон Илија Томаз, жупник из Клепаца, који је оближње јаме натрпао Србима. У самој БиХ највеће злочине починили су: фра Мијо Чунтић из Дувна, фра Фрањо Удови, жупник из Корићана, фра Божо Симлеша из Ливна, фра Анте Кларић из Шамца, а по тежини су највећи злочини фра др Среће Перића, који наређује да прво закољу његову сесту која је удата за Србина, па онда остале, а да му послуже тога дођу да им опрости гријехе. Какво лицемјерје католичке цркве! Жупник из Приједора фра Јосип Кауриновић прво наређује да се похapse сви православни свештеници и учествује у њиховим убиствима, „а обилази властиту жупу оборужан пушком“. Тако је и погинуо с пушком у руци 16. маја 1942. године, приликом првог напада јединица НОВ-е на Приједор. Међутим, све је надмашио фра Мирослав Филиповић Мајсторовића, каноник из манастира Петрићевац код Бање Луке, који је за православног Божић 1942. године велики злочин учинио у селима Дракулић, Шарговац, Мотике и Рудник Шарговац. Он је прву жртву заколао, и то дијете Ђуре Гламочанина, говорећи: „да он овако у име Бога покрштава ове изроде а ви следите мој пут.“ Тај дан припрости се-

љаци Хрвати у тим селима заклали су 2300 људи, жена и дјеце (Ј. Бабић), својих комшија. Тог монструма Павелић лично одликује високим усташким чином „бојник“. Боже, гдје су извори такве мржње?!

6. Католички клер у апарату усташке власти

Како је католички клер дао огроман допринос формирању и доласку на власт усташких војно-политичких формација, логично је да је велики број самог клера приграбио ту власт која је нудила велике привилегије. Велики број жупника били су таборници, агитатори, шпијуни, логорници, котарски претстојници, капелани и др.

7. Часне сестре у „женској усташкој лози“ и усташким организацијама

У својој изјави Државној комисији за утврђивање злочина, једна часна сестра из Бјеловара је изјавила: “Ми смо изражавале симпатије и задовољство за НДХ, и нисмо одобравале борбу против усташке власти, а полагале смо највећу пажњу усташким рањеницима, и присуствовале смо свим манифестацијама и славама у НДХ.“ Поглавник је лично примио часне сестре „предрагоцјене крви“ из Јајца и часне сестре „милосрднице“ из Ливна, које су се у борби са „одметницима“ особито истакле храброшћу и одлучношћу.

8. Одликовани припадници клера

Државна комисија за утврђивање злочина пописала је све чланове католичког клера који су добили једно од високих усташких одликовања, за посебно истицање у злочиначкој служби усташке и окупаторске власти. Таквих је набројано 134 члана католичког клера, од најобичнијих фратарара, жупника, професора вјерских школа, па до надбискупа, од којих је из БиХ око 30 и то из Сарајева шест вјерских службеника, на челу са надбискупом сарајевским др Иваном Шарићем. Међу њима су и двојица већ споменутих Сањана: фра Анте Шермет, жупник сански и жупник из Стратинске фра Дане Бришевац. Страшан геноцид извршен у Санском Мосту према српском народу био је инициран од ова два католичка фратра и они сnose сву одговорност за тај злочин. Фратри Лука Тешић и Никола Тојчић, нису ни покушали спречити злочин, него напротив, наводили народ на митраљење, а оно што је остало прекрштавали су. Били су чланови усташког одбора у граду, па све и да су хтјели неком помоћи, то нису смјели, јер је такво наређење било од самог врха католичког клера из Загреба.

9. Католички клер и усташка милиција

У организацији усташке милиције нарочито су се истакли фрањевци. Они су организовали ту милицију, наоружавали села, осигуравали усташку власт, а из тих редова регрутовали елитне усташке јединице. Таквих формација клер је организовано у више од 20 градова у БиХ, као што су: Котор Варош, Ливно, Дивно, Брод, Мостар, Травник и др. У Санском Мосту усташа из Здене Грга Маричић управо је имао задатак - „обезбеђење усташког одбора“.

10. Високи клер у служби усташке „државе“

Католички клер на челу са Алојзијем Степинцем просто се такмичио у изражавању вјерности и оданости усташкој „држави“ и Анти Павелићу. Сликовити китњасти изрази који показују полтронство и подаништво стрни су здравом разуму, као на примјер: „Док вас од срца поздрављамо, као поглавара НДХ молимо оца звијезда...“ Или, бискупија у Ђакову пише Павелићу: „Нека божији благослов прати нашег дичног хероја и мудрог поглавника А.Павелића...“ Надбискуп врхбосански др Иван Шарић, пун надахнућа пише „Оду Поглавнику“, а др Драгутин Камбер објашњава: „Зашто желим побједу Њемаца и њихових савезника“. Врхунац лицемјерја је када врховни католички надбискуп Степинац одаје пуно признање Уговору Павелић - Мусолини којим се дијелови Далмације дају Италији. Молим поштене Хрвате да оцијене искреност сопствене цркве и њеног вође.

11. Католички клер у оружаним формацијама НДХ

Припадници клера редовно прате све војне формације на њиховим походима, како усташке тако и домобранске и милиције. Они их вјерно прате, на положајима, подржавају их и бодре у акцијама пљачке и крвавих злочина, у чему им некад служе као примјер како то треба чинити. Није познат ни један јавни протест од војних свештеника и њиховог викаријата, којим се осуђују такви поступци јединица, па чак ни кад такво дјело учини војни свештеник. Када се попуњавају војне формације клером, онда је број пријављених много већи, а војни „душобрижници“ постајали су само прекаљени усташки добровољци. Поменуто наша Државна комисија за утврђивање злочина набраја више од 30 католичких свештеника који су благосиљали усташко оружје, били на положајима заповједника усташке милиције и носили високе војне чинове. Један од таквих је усташки сатник „ду-

ховник“ Звонимир Брекало који је одликован за заслуге у борбама: на Козари, Љубији, Санском Мосту, Каменграду и Грмечу. „Врлог“ Херцеговца покушава престићи приједорски жупник Јосип Кауриновић који је посмртно одликован: „великом сребрном колајном поглавника“ када је с пушком у руци погинуо, као храбри бранилац НДХ у прољеће 1942. године. Таквих примјера има више.

12. Учешће католичког клера у шпијунажи

Неспорно је да је католички клер помагао окупатора свим средствима, да у земљи оствари своје војно-политичке циљеве. Шпијунске послове обављали су за усташку, па и окупаторску власт. Денунцирали су родољубе, борце, симпатизере покрета отпора, сараднике, а често и лично хапсили људе, које би затим опљачкали и одводили до јама, па убијали.

Надбискуп врхбосански др Иван Шарић стари је фашистички агент, др Драгутин Камбер, усташки повјереник из Добоја њемачки агент. Фра Петар Главаш италијански шпијун који је прикупљао податке о покретима јединица НОВ-е, лично саслушавао и мучио заробљене партизане. Фра Иван Никшић, жупник из Слуња, денунцирао је властима и своје претпостављене. У једном свом извјештају он пише: „Генерал Томашевић, зракопловни пуковник Глума и бојник Чудина се крећу са женама које сурађују са партизанима.“ Презиме овог жупника много говори. Једна група од осам фратара пише поглавнику о: „жалосним плодовима комунистичке дјелатности, које води српска управа, на нашим хрватским католичким просторима“. „Лондонски и московски круговални извјештаји се слушају а да се томе неможе стати у крај“. Шпијунска и доушничка работа једног дијела католичког клера проводила се све вријеме окупације и на самом Каптолу. Каноници, професори теологије и други активно су радили за усташку обавјештајну службу. Шеф обавјештајне службе војног редарства НДХ Бранко Фигурић то отворено признаје: „и сазнам на Каптолу како који дише...“ А свакако да је агент Гестапоа Вилхелм Хегер „имао врло уске везе са Степинцем, који је уживао његово велико повјерење“.

13. Католички клер и „одгојно-културни“ рад

Католички клер био је добро организован у просвјетно-васпитно-образовном раду и утицају на омладину. То је рађено преко „Великог крижарског братства и сестринства“ као централне профашистичке и проусташке организације у Краљевини Југославији.

Главна управа се налазила у Загребу, у Палмотићевој улици. Издавали су шест часописа и то: „Крижарска стража“, „Недјеља“, „Католик“ и др. Били су организовани по секцијама, као на примјер, „Заједница сељачке омладине“, „Заједница радничке омладине“, „Заједница ђачке омладине“ и друге заједнице. Таквих је прије рата формирано 540 крижарских друштава, а под називом „Сестринство“ имали су 452 друштва. Висока црквена хијерархија, на челу са надбискупом Степинцем, руководила је радом ових друштава. Иза овакве организације стајао је Ватикан, како са великим организаторским искуством тако и материјално. Шта је могла жандармерија са полуписменим саставом против овакве организације, чије главни штит је била католичка мантија.

14. Вјерске школе и одгајалишта

У средњим и високим католичким школама свештенички подмладак католичког клера васпитаван је у духу усташких начела и фашистичке доктрине о расној и вјерској нетрпељивости. Тако је већ 30. априла 1941. године збор духовне младежи, загребачког, надбискупског, богословског сјеменишта посјетио Анту Павелића, кога су поздравили усташким поздравом: „За дом спремни“. Богослови загребачког надбискупског сјеменишта приликом сваке посјете поглавнику изражавају фанатичну приврженост и дивљење за његово дјело стварање усташке „државе“. Након масовног покоља, принудног прекрштавања, одвођења у логоре и др. усташких злочина, загребачки богослови са управом сјеменишта одлазе у посјету поглавнику, одушевљени своји дјелом, заклињући се да су за свог идола спремни и живот дати. Све те посјете одобравао је и режирао искључиво надбискуп Степинац. Највјерније слуге усташком апарату били су још у ђаковачком богословском сјеменишту, сарајевском сјеменишту, затим богослови француске гимназије у Широком Бријегу, Вараждину, Сињу и „гојенице“ часних сестара милосрдница у Загребу.

15. Састав усташких одбора

Према релевантним подацима, не постоји усташки одбор који је преузео власт, у коме се нису налазили представници католичке цркве. Већину чланова чине Хрвати, а мањи дио су муслимани, као њихово „цвијеће“. У Санском Мосту предсједник одбора је адвокат, двојица чланова су правници, двојица трговци, један учитељ, два гостионичара, један пекар и један обућар, и само један земљорадник.

Међутим, три члана одбора су жупници из навећих жупа са хрватским становништвом - Санска жупа, Стара ријека и Сасина. Ове три жупе дале су највећи број усташког кадра, па самим тим и злочинаца. Грга Маричић је земљорадник из Здене, са задатком обезбјеђења одбора, као његов 15-и члан. Дакле, 11 Хрвата и 4 муслимана, све писмени људи, рачунајући да су и два сељка писмени. За оно вријеме сматра се да је то висок степен писмености за један босански градић. Близина Загреба и Приједора омогућавала је брзи долазак информација, упутстава, као и свих видова помоћи у град. Злочини су учињени над околним српским становништвом санског среза, а последице су жртве довођене из срезова Кључ и Босански Петровац. Ми Сањани се питамо, зашто је наш град изабран за такав злочин? Вјероватно су мислили да ће због географског положаја злочин остати што дуже вријеме сакривен. Међутим, одбор је знао за ново усташко свето тројство, јер је тројици жупника надбискуп Степинац то морао саопштити својим везама. И поред тога, стожерник Виктор Гутић то је лично потврдио одбору 28. маја 1941. године. План је био да се у Санском Мосту изврши највећи геноцид и подручје Грмеча очисти од српског живља. Због краткоће времена, домаћи усташки кадар био је недовољан, па је одбор позвао у помоћ хрцеговачке усташе из Чапљине, Метковића, Имотског, Груда и других градова, а вјероватно је домаћима био потребан стимуланс у храбрости и моралу. Нису они заборавили да се овдје пуца и убија од почетка маја 1941. године, када је и њемачка војска помагала домаћем кадру. Када нису могли више ниједног Србина довести ни одавде из Дабра и Бошњака и када је 31. јула 1941. усташка станица полиције заузета, од српских устаника у Лушци Паланци, одбор је наредио: кољи, убиј уништи! За два дана на хиљаде Срба и сви Јевреји су побијени. Тачан број се неће никад сазнати.

16. Преваре и обмане

Српски народ има богато искуство шта је то власт. Око 400 година је био слуга примитивне диктаторске власти оријенталног дивљег народа, друге, потпуно непознате вјере. Средњовјковни феудални спахија би је власник њега и његове земље. Свако неизвршавање воље спахије најстрожије је кажњавано. За обично неплаћање пореза кажњавано је набијањем на колац. Са влашћу се није играти. Колико власти је промијенио и ниједна није била наклоњена

сељаку. Први метод обмане нова власт је показала када су одмах у мају 1941. године позвали све кнезове „по нове упуте“, па их вратили кућама. На кобни други позив одазвали су се тешка срца, јер су знали шта их чека. Међутим, утицаји жена и притисак села, као „вратили су вас“ па ће вас вратити опет, кнезови су знали да је то почетак сјече кнезова. Други метод позива народа је превара. У то су били толико сигурни, да су слали два-три наоружана Хрвата који би довели читаво село одраслих мушкараца у затворе или директно на клање. Из нашег Подлуга су двојица усташа одвели око стотину Срба које су стријељали или заклали, да се само понеко спасио стицајем некаквих чудних околности. Али та двојица су дошла код кнеза и рекли му да нова власт наређује да да се народ јави у општину код начелника да их упозна с новим упутствима, како ће се даље владати. А ко смије против власти? Млађи људи би покушали да се побуне, која то власт нас веже ако јој требамо, међутим старији би их укорили, носећи у себи генетску покорност властима. Ако се будете бунили, побиће нас. Тројица жупника, чланова одбора, то су добро знала. Трећи метод је објава преко општинског добошара, да се становници морају јавити у општину ради пописа, ко се не јави биће стријељан. Четврти метод је усташки упад у село и оптужбе људи да су четници-побуњеници и да су пуцали на њемачке војнике. Пети је био слање позива у којима је писало да ће се дијелити кафа, со, и шећер. Шести начин је мобилисање људи на кулук из турских времена, када се изводе радови, поправке путева и друго како би држали људе под контролом. Са једног таквог кулука све су одвели на Шушњар и побили. Седма обмана да се јаве у општину и понесу храну, јер ће бити упућени на рад у Њемачку или Србију, била је успјешна. Народ, обезглављен без државе, војске и жандара, без народних вођа, кнезова и угледних људи, лутао је као мува без главе, сам се јављао властима, изгубивши инстинкт за одржање живота, скакао у воду и давио се, јер није имао никакав осјећај за опасност. Оно што је преостало од српског народа у Санском Мосту, преузели су католички фратри и прекрстили у католичку вјеру. Фра Никола Тојчић, жупник из Старе Ријеке, усхићено говори преосталом народу: “За ове што смо оставили живе, преблаг створитељ поручује да се и ми смилујемо, да их примимо у нашу католичку вјеру.” У свом опису злочина у Старом Мајдану и у овом прекрштавању, пуковник Милан Инђић описује како фратар не дозво-

љава мјесним усташама да убијају Србе на путу до цркве и они га морају слушати. Такву моћ над њима је имао фра Никола Тојчић. То значи да их је могао све спасити или не дозволити убијање или смањити број, или спријечити убијање невине дјеце, али ништа није учи- нио. Клер је имао велики ауторитет код усташа и ови се нису смјели клеру замјерати.

То је доказ о смишљеном злочину католичког клера у 1941. го- дини.

17. Завршне операције ЈА-е 1945 године

Огромна већина католичког клера повлачила се пред нашом војском заједно са Нијемцима, усташама и другим пораженим сна- гама, ношени страхом од одговорности за своје злочиначко дјело, кога су постали свјесни. Пацовски канали су прорадили у Загребу које ор- ганизује клер, својим старим везама. Међутим, неки још нису свјесни стварности и њих 50-60 богослова се окупљају у Загребу, које врх клера мобилише у „Просвјетну бојну“ и они, распоређени по усташким јединицама, треба да врате пољуљани морал усташко-домобранским остацима, који су штитили повлачење, боље рећи, бјежанију према аустријској граници. Није забиљежено да се било ко од њих предао нашим снагама, свјестан кривице, да затржи милост, да искаже при- знање и затржи опрост гријеха, јер му виши од њих нису могли опро- стити. Напротив, велик број није хтио прихватити пораз, него су убијали партизане, као у Широком Бријегу, гдје је њих 29 фанатика у мантији погинуло са пушком у руци. Данашњи исламски вјерски фа- натици свјесно гину са идејом да ће наставити живот на оном свијету, па се поставља питање у шта су ти усташки фанатици вјеровали. За вријеме Другог засједања ЗАВНОБиХ-а у Санском Мосту, као некакав гост засједања, дјеловао је усташки шпијун ра Мирослав Бузук из Ку- тине, који је имао своју групу, у којој су били један фратар из Приједора и четири Хрвата из Сасине и двојица из Кркојеваца. Какав је то фанатизам да из ослобођеног града у коме се одржава тако важан скуп, покушају помоћу голубова писмоноша звати њемачке авионе да бомбардују зграду са вјећницима, најбоље показује овај примјер.

Литература:

Јожа Хорват, Зденко Штамбук: „ДОКУМЕНТИ о протународном раду и злочинима једног дијела КАТОЛИЧКОГ КЛЕРА“, „Мета-принт“, Бања Лука, 2006.

Бранко Ј. Бокан: „Сански Мост“, II дио, НИГРО „Борба“, Београд, 1974.

Јован Бабић: „Спомен храм у Дракулићу“, 2005.

Марко Аурелије: „Надбискуп геноцида“ и „Бог је с нама“ (Аутор је италијански историчар, специјализован за Ватикан)

Учесници округлог стола

СЈЕЋАЊА – СВЈЕДОЧЕЊА

Стојанка Ерцег Мијатовић

СТРАДАЊЕ И ОТПОР ПОРОДИЦЕ МИЈАТОВИЋ

У пространој Санској долини налази се Сански Мост, град са прекрасном околином и још лепшим селима која га окружују. Прелепа река Сана дели га на два дела. Био је град музике, ђаци су свирали гитаре, певали староградске песме девојкама, нарочито ноћу. Наше детињство било је време романтике које више, нажалост, нема.

На углу каљавог сокака Кључке улице налазила се велика зграда „Трговине“ окружена великим плотом. Ова кућа припадала је велетрговцу Миљатовићу, ожењеном Словенком Марицом која је при венчању прихватила превославље. Имали су троје деце (српске).

Славка је била познати комуниста приједорске Гимназије, па је због тога морала побећи у Београд да би се заштитила од усташа, али су је брзо ухватили и одвели у логор Бањицу. Млађа сестра Стојанка, ученица гимназије, са 16 година била је скојевка. Њихова кућа била је обележена и под сталном присмотром усташа, агената фашизма. Оцу је било наређено од усташке власти да у јутарњим часовима доводи ћерку у затвор, гдје остаје до увече, кад је враћа кући. Другог дана долазе усташе, вежу оца, воде га у затвор жандармеријске касарне. Ту не остаје дуго, јер га полицајац Словенац спашава и омогућава му да се врати кући. Сутрадан долази познати зликовац звани Кљако, води га на Шушњар где га на свиреп начин убија. Хапсе кћерку Стојанку и воде је у затвор старе основне школе у центру града, гдје се налази са свим интелектуацима Санског Моста. Било је лето, високе температуре, отворени прозори, па су се из затвора чули крици и јауци као последица удараца и психичког и физичког малтретирања.

Освануо је 2. август - Свети Илија. Стојанка као малолетна девојчица пуштена је кући, а мушка популација у колони одведена под усташком стражом на леву обалу Сана, где су поубијани и затрпани у јаме. Њена мајка одведена је у затвор где је доживила невиђено мучење, затим су је транспортовали у мешовитој колони у Бању Луку, у познати затвор „Црну кућу“.

Девојчице Мирослава и Борислава, препознале су је на станици при чему је она завикала: „Организујте храну преко пријатеља и

донесите у Црну кућу, јер смо гладни.“ То је трајало око месец дана. Мушкарце су транспортовали у логоре Нова Градишка и Јасеновац, а моја мајка је пуштена и једва је дошла до Санског Моста, измучена, изубијана.

Католички свештеник Шеремет позвао нас је да пређемо на католичку веру и грубо нас дочекао, рекавши мени и мајци да нас неће примити у католичанство јер је мајка удата за Србина и издала католичанство. Нагрди нас, а мајка истом мером му узврати, удари себе руком по позадини, па рече: „И да нас и примате, ми нећемо јер смо поносне што смо православне вере.“ Ја, моја мајка и брат вратили смо се кући срећни што смо се спасили понижења.

СТИГОШЕ У ГРАД ИТАЛИЈАНИ, „БЕРСЕЉЕРИ“, КРАЉЕВСКА ВОЈСКА КОЈА СЕ СА НАМА БРЗО СПРИЈАТЕЉИЛА. Када су нас боље упознали и стекли поверње, давали су нам поверљиве податке и пропуснице да се у случају невоље склонимо. Највише података сам добила преко Наталије Праће, јер је у њиховој кући становао Ђолонело Витали из Фиренце. Носила сам свакодневно податке: о броју бункера и војника, усташа, Србима устаницима у Брајића Таван, Скуцани Вакуф, породици Богдановић где сам највише боравила.

Одласком Италијана морала сам напустити Сански Мост. Италијани су ми даровали много муниције, бомби, пиштоља што су са мном носили генерал Мирко Вранић, Хазим Грбо, многи поштени муслиман, као породица Хашимовић и други. То су били коректни људи, али нису имали моћ да заштите српски живаљ, јер фашизам је био немилосрдан и тежио је потпуном уништењу Срба. Истина, неке породице су кришом скривале Србе по шталама, оборима и бурадима, док се већина Срба свесно жртвовала због својих породица којима је претио логор.

Тако је дошао врхунац српске голготе, када је побијено око 5.500 Срба и Јевреја, о чему говоре огромне гробнице Шушњар и лева обала Сана. Можемо с правом рећи да је то био геноцид над Србима и Јеврејима у Санском Мосту. Остала је само женска популација у дубокој жалости. Морали смо све опростити, али никада нисмо могли заборавити.

Јудита Албахари – Кривокућа

МОНСТРУОЗНО ИСТРЕБЉЕЊЕ НАРОДА

Дубоко у срцу и души сјећамо се некад дивног, питомог и драгог Санског Моста! Као и оних тужних ратних година, од 1941. до 1945., и у црно завијене и беспомоћне Сане.

Некад тај дивни босански градић, на обалама питоме ријеке Сане, мјесто мога рођења, још у мом раном дјетињству, као кроз сан и маглу, остао ми је у сјећању. Становали смо на почетку Кључке улице, са лијеве стране, на првом спрату, а у приземљу је била трговина. Кућа је била изнајмљена, имена власника се не сјећам.

Негдје 1928. године, иако сам била веома мала, врло добро се сјећам кад је ријека Сана поплавила приобалне дијелове града. Народ је безглаво довикивао: „Поводањ, поводањ...“ и безглаво излијетао из кућа. Санским улицама, натоварене малом дјецом и неким пртљагом, кретале су се до тада само за ужитак предвиђене лагане саонице. Отац и двије старије сестре газиле су воду, а мене је носио у наручју. Дошли смо код стрица Јакоба Албахарија, који је тада станао на високом чардаку.

У оно вријеме, између 1920. и 1930. године, цурице су носиле бијеле гаћице са клапном, причвршћеном са два дугмета позади. Један комшија, стари чича, увијек је сједио на клупи, испред своје куће. Волио је задијевати пролазнике, на свој мало заједљив и хумористички начин. Када бисмо ми мале цурице поред њега наишле, зграбио би нас и оба дугмета откопчао. Ми бисмо плакале и држећи гаћице у рукама трчале кући, док би се он весело смијао. За ту његову безазлену шалу никад га родитељи нису опомињали, знајући да жели само да нас расплаче.

Већ 1928. године напуштамо Сански Мост и селимо се у Лушци Паланку, сеоце, под планином Грмеч. То се онда говорило: „трбухом за крухом“. И тај за мене веома мистичан пут остао ми је дубоко уклесан у души. У саму зору, натоварени са нешто кућних ствари, Давид и Луна, отац и мати, са три кћерке, Флором, Рахелом и Јудитом, коњским колима кренули смо ка Лушци Паланци. У Сану би све до 1941. године силазили за великих јеврејских празника, ради светковине.

Тада би уз поштовање тих празника и велику радост одсједали код тетке Рене. По њиховом одсељењу из Санског Моста, те свечане дане празновали бисмо код скромне, али веома цијењене фамилије покојног Аврама Атијаса. Са тетком Мазалтом и њена четири кршна сина и најстаријом сестром, у Сани познатом љепотицом Швестом, празновали смо слободно уз све познате манифестације тих великих празника. Иако смо у току рата Краљевину Југославију називали „нережимском државом“, слободно су се прослављали празници свих вјера и нација. Све је то било тако слободно, без трунке нелагодности, снисходљивости и ма какве бојазни све до те фамозне 1941. године. По причи санских Јевреја, јер ми смо 1937. године напустили Лушци Паланку и одселили се у Дрвар, пред сам рат, почеле се појављивати веома изражене националистичке идеје скоро свих конфесија, то је било изразито у породицама трговца Милинковића и адвоката чијег се презимена не сјећам, прва у виду српског Љотићевог шовинизма, а друга у виду усташког фашизма.

Априла 1941. године нападом фашистичке Њемачке на нашу земљу и врло брзом капитулацијом Краљевине Југославије, у крајњој агонији људског бића, почињу се јављати родољубиве манифестације великих маса нашег народа, са веома импресивним паролама, у самом народу скованим: „Боље рат него пакт!“, „Боље роб него гроб!“ Муњевити упад њемачких јединица, са, за нас застрашујућим тенковима и модерно опремљеним наоружањем, ледило је наше ојађене душе.

Живот се потпуно стрмоглавио, сви дотадашњи закони падају у понор, а Хитлер и Павелић кроје судбину нашем народу. Србе, Јевреје и Роме, у свему недужне, стављају у крајње понижавајући положај. Отпуштају их са посла, одузимају радње, пљачкају, воде у логоре и убијају на кућном прагу. Посебно велики терет на својој души и несхватљиве репресалије вршили су над јеврејским народом, док их на крају нису побили или одвели у логоре смрти широм Европе. Иста замисао тих злотвора планирана је и према српском живљу. То врло сликовито говори банални и крајње расистички злогласни стихови које су усташе пјевале:

Неста крста од три прста,
И вјере што г..... пере!

То су пјевале загорске усташе, приликом нашег одвођења у логор. Тад их је мој отац упитао: „Како то пјевате, а муслимане наоружавате?“ Одговор је био бахат и јасан. „Требају нам док не побијемо Србе, а онда ће они доћи на ред!“ Ето, таква је била та злогласна, расистичка идеологија Независне Државе Хрватске.

И те фамозне 1941. године, када моја фамилија бјежећи из транспорта за Јасеновац, скривена од јавности, потајно долази у Сански Мост, осјећамо се не само као робље, него и као маса безвриједног људског тијела, коју по њима што прије треба уништити.

Сана је мрачна, пуста, глува и нијема. У њој се, од оног дана кад је око 6.000 Срба и Јевреја, за само два дана, мртвих и полумртвих бачено у плитке раке, не чује ни једна изговорена ријеч. Сусреће се, из нужде изашла на улицу, само по нека у дубокој црнини ојађена мајка, жена, сестра. Колико сурови, у крви огрезли, дотадашње комшије, донедавно звани пријатељи, сада су у црним усташким униформама, са великим „У“ на глави. Сада, по свом нахођењу чине најмонструознија злодјела. За то нису кажњавани, него од Павелића и усташких власти високо награђивани.

Први од монструозних чиновних тих са дна покупљених усташа, био је већ дуго незапамћени покољ богате трговкиње – Јеврејке Хасон Џоје (Džoje), на мосту ријеке Сане. Удова тетка Џоја, како смо је сви звали, ни слутити није могла да ће бити, у цијелом том Округу, прва жртва злочинаца. Дјеце није имала, те је радо и често помагала сиротињу, не осврћући се на нацију. Увијек смо ми, мала дјеца, кад се пожелимо слаткиша, долазили тетке Џоји на врата, стали и чекали! Позлаћене чоколадне дукатиће, лилихип, сребренастих бомбона и по неку стакленасту куглицу увијек бисмо добили. А у трговини низале су се тапије и тапије дужника, које је она поријетко потраживала. Ипак, прва жртва, грубо извучена из куће, била је тетка Џоја. На сред моста, уз присуство пијаних усташа, сјекиром је измасакрирана и бачена у ријеку Сану. То је заиста био први сигнал да и даље слиједе убијања. Али невини српски народ ни слутити није могао да слиједе још жешћи масовни покољи народа. Иако су већ увелико дјеловале герилске, партизанске формације и на територији Босне и Херцеговине, у свијести широких народних маса није се у потпуности осјетила нужда за одлазак у шуме и узимање „пушке у руке“.

Још гнуснији, такође крволочан чин, починили су ти, у усташку

униформу одјевени Сањани. Лијепа, прелијепа учитељица Шемса, као и њен супруг, богати трговац - православац Зурунић, вјенчали су се, да би преостали дио живота проживјели у љубави, срећно и задовољно. По тадашњим вјерским законима, Шемса је прешла у православну вјеру. У срећном браку дошао је на свијет њихов вољени синчић. Фанатични и вјерски негативно острашћени муслимани, већ првих дана окупације и успостављања усташког, шовинистичког режима, тражили су начина да Шемси нанесу најтежу освету.

У злим главама санских усташа изродила се зликовачка мисао да јој се живот одузме на најсвирепији начин, можда у историји овог вијека и незапамћен. Уз страшно ноћно лупање на кућна врата, баналне псовке, грубо је извучена из куће. Од куће Зурунића преко моста на ријеци Сани, дуж дуге, цијеле Кључке улице, тучена, поцијепана и готово гола, одведена је до жељезничког моста на ријеци Сани. У већ ископану четвртасту раку (мислим жива), бачена је, да се, у клечећем положају, као да се АЛАХУ клања за почињени гријех, угуши. Иако су се и у том времену дешавала вјенчања супружника разних вјероисповијеси, за тај дио острашћеног муслиманског живља, ово је био повод да своју злу крв гнусно задовоље. Млади, несрећни супруг, са тек рођеним сином и цијелом, у санском срезу познатом и признатом породицом, напустио је своју родну Босанску Крајуну!

По Хитлеровом кројењу граница у окупираној Европи, Босна и Херцеговина припала је Независној Држави Хрватској, уз организацију и апсолутно одобрење сулудог Хитлера и Павелића, било је дозвољено и још награђивано монструозно масовно убијање српског, јеврејског и ромског народа. На тај начин било је замишљено да опстане само народ римокатоличке вјероисповијести!! То је, наравно, било могуће изводити, уз постојање великог броја необразованих, ниских, морбидних душа.

Због масовног стријељања Срба и Јевреја у љето 1941. године на Шушњару, недалеко од Санског Моста, сељаци свих ближих и даљих села, још и не знајући за организацију устанка народа Босне и Херцеговине, правили су „бусије“ иза којих су чували своја села. Позната и добро организована била је бусија на високом планинском превоју Виторог, према Лушци Паланци. И кроз збјегове у опјеваној спаситељици Грмеч планини нејач и немоћни људи, налазили су спас!

И тачно на вријеме, ДОК ЈОШ СРПСКОГ ЖИВЉА ИМА, 27.

ЈУЛА 1941. године, под вођством легендарног, вољеног, опјеваног СЛАВКА РОДИЋА, отпочео је устанак народа Босанске Крајине.

Судбина овог, као и осталог дијела српског народа на територији Независне Државе Хрватске, недужно кланих и убијаних, остаће вјечно уклесана у душама њихових потомака, као и кроз ове и многе друге ЗВАНИЧНЕ ЗАПИСЕ!!

Љубан Мијатовић

СЈЕЋАЊЕ НА ПОКОЉ СРБА У САНСКОМ МОСТУ, НА ШУШЊАРУ И СЕЛУ КЉЕВЦИ

Као седмогодишњи дјечак, са осталима из села, на два до три дана пред светог Илију, потјерали смо стоку у Челиће на пашу. Дочекале су нас усташе код кљевачког језера и све вратли кућама. Рекли су нам да су Градина, Мријежница и Челић Коса пуне четника и да ће убрзо тући њемачки топови. Затим су кренули од куће до куће и рекли нам да селимо за Србију и да понесемо ко шта може и упутили нас на жељезничку станицу на Врхпоље. Кад смо дошли у Карановиће, ту је било 33 Карановића и Змијањаца. Дошла су двојица усташа, комшије, Миле Јуришић и Миле Тадић. Јован Карановић, подворник у школи, рекао је своме стрицу Митру: „Не идемо у Србију, они ће нас све побити“, а стриц га је упитао: „Која то држава убија цивиле?“ Јован му је опет рекао да њих 33 могу отети пушке њима двојици усташа и да бјеже у шуму. Нико га није послушао, па смо кренули на Врхпоље. Дошли смо на Бару кроз коју је протицала рјечица Глибаја, гдје је била и пруга. Ту су нас опколили с вилама и рогљама у рукама и викали: „Ево четника!“ Зашле су усташе између народа и одвајале на једну страну жене и дјецу, на другу мушкарце. Кад су дошли и до Николе Карановића, Миле Јуришић и Миле Тадић су га питали зашто он не иде са осталим људима, да се одвоји, Никола је скочио на усташу Милу Јуришића, оборио га и отео му пушку, а Миле Тадић, усташа, пуцао је Николи у леђа и убио га. Николина мајка Боја пала је по мртвом сину, а усташе Тадић и Јуришић су је тукли чизмама и пушкама.

Тада је отпочела туча и убијање. Народ је почео и да бјежи, а усташе су пуцале на све, тако да је доста побијено, а ријетки су успјели да побјегну. Сјећам се да је Петар Змијањац побјегао испод вагона на другу страну и препливао ријеке Саницу и Сану иако није био пливач. Побјегао је у Трамошињу и тако је остао жив. Сјећам се, ту на Врхпољу је убијена и моја тетка Даница Савић, а њу је мртву сисало мушко дијете које су усташе живо бацили у раку заједно са њом. Убили су ми и тетку Драгицу и њу су мртву расјекли и извадили мушко дијете.

Гојкан Карановић је бјежао, а за њим је трчао т.зв. Иван Паничић и убио га из пиштоља. За Даном Мијатовић трчао је усташа Петар Павичић звани Петрић, стигао га код Мијића гаја и убио га. У томе је стигао и воз из Санског Моста и убијање је престало. Нас преживјеле стрпали су у затворене и отворене вагоне и одвезли за Сански Мост. Кад смо стигли, излазили смо из вагона, а једно дијете је било мртво. Усташе су га дале Ђуји Карановић да га носи. Кад смо дошли до моста на Сани, пришао је усташа и рекао јој: „Баци га у Сану“ и она је морала да га баци.

Тако смо дотјерани до магацина од којег су направили затвор и наредили нам да баца ко шта има уза се. На вратима је стајао усташа и одвајао жене и дјецу на таван, а мушку дјецу старију од 12 година и мушкарце у приземље. Мене је отац узео за руку и није ме дао одвојити од себе. Ту смо били три дана без хране и без воде. Често су се отварала врата и један усташа је сваки пут пуцао преко нас да не бисмо смјели устајати. Изводили су људе и одводили на Шушњар гдје су их мучили и убијали. Кад су дошли до мене, двојица усташа су питала: „Шта ћемо од овог дјетета“? други је рекао „На таван са женама“. Тада ме је отац пољубио за сав мој живот. Посљедњи пут. А имао сам само седам година.

Трећи дан италијански авиони бацали су летке на којима је писало да се прекине са убијањем и да се народ пусти. Усташе су пустиле жене и дјецу, мушкарце и дјецу старију од 12 година су побили. Убијен је 361 становник Кљеваца – сви Срби и сви цивили.

Кренули смо кућама ми који смо преживјели, а кад смо пролазили кроз град, било је становника који су нам давали хљеба. Кад смо ишли преко Кркојевачког поља, надлијетао нас је авион, а народ је бјежао и сакривао се у кукурузе и густиш, бојали смо се да ће нас побити. Морали смо ићи и поред пруге, па смо и туда бјежали и трчали, јер смо се бојали да ће нас побити из воза. Кад смо дошли кућама, биле су отворене, празне и опљачкане. Све је било однесено и стока отјерана.

Гонили су нас у њихову (католичку) вјеру, морали смо у католичку цркву и морали смо светити њихове свеце, а радити кад је наш.

Др Недељко - Шуле Миличевић

СЈЕЋАЊА НА РАТНЕ ДАНЕ 1941. ГОДИНЕ

У данима ишчекивања догађаја, који су требали уследити након 27. марта, навршио сам 16 година (4.4.1941) Било је то вријеме када сам закорачио у младићко доба, а нисам слутио да ћу тако брзо, преко ноћи, сазрети много више него што су то биле слутиле моје године.

А ево како се то десило, односно како је то остало у мом сјећању после толико година.

Јутро, 6. април 1941 године, недеља. "Београд бомбардован! Немачка објавила рат Југославији." Вест се ширила од уста до уста, од куће до куће, брзо, иако је тада у Санском Мосту било само неколико радио апарата. Сећам се, преко пута општине била је кафана неког муслимана Хаџе, који је имао радио и навијао га тако гласно да се надалеко чуло. Људи су се узнемирили, али нису слутили шта ће их снаћи. Десет дана живело се привидно мирно, повучено од тих догађаја.

У то доба је у Санском Мосту био пристав извесни Хрват Сиеон. Кад је 10. априла Славко Кватерник прогласио Независну Државу Хрватску, Југословенска војска је повлачећи се прошла делом кроз Сански Мост; састојала се од моторизованих јединица и пилота.

Немци су дошли 12/13. априла, и то најпре два СС официра, а затим друге моторизоване јединице са тенковима, митраљезима и другим наоружањем, а војници све млади, добро ухрањени, пуни себе.

Организован је Одбор за дочек, на чијем челу је био адвокат Церијан. Био је састављен углавном од Хрвата и муслимана, а мислим да је у њему био један или два Србина, чијих се имена не сећам. На дочек је изашла маса света, највише Хрвата и муслимана, који су одушевљено аплаудирали дивећи се сили. Био сам ту и ја. Још пре рата у Санском Мосту су биле две породице Фолксдојчера. При пролазу немачких јединица поред мене, стајала је једна од тих Немица. Као и многи други, дивила се речима: "Ја силе, ко се може с њом носити?!" Ја се њој окренем па кажем: "Лако је са Југославијом, ви-

дећемо кроз пола године шта ће бити!" Са друге моје стране стајао је Никола Марјановић звани Далматинац, који ми се обратио речима: "Ћути, дете, не говори ништа!"

Сутрадан, 14. априла, ухапшени смо Милош Тодоровић-Басара, син Илије Басаре, Рафајло Атијас и ја. Рекоше нам да смо таоци и да ћемо бити стрељани ако ако се неком Немцу нешто деси. Време у затвору смо проводили углавном ћутећи, једино би нас Рафајло покушавао забавити неком досетком или вицом. Сећам се и данас једне судске анегдоте, коју су већ и моја деца научила напамет. Поводом једног убиства на свадби позван је Циго да сведочи, а он ће овако: "Молићу Бога и чудеснога суда. Био је пир и био је пихлав. Сахани су ходали: ђа сахан на синију, ђа сахан са синије, ђа сахан на синију, ђа сахан са синије... Истер се њешто сасоваше. Нож сину, њеко крвкнуту - хаман Хусо!" Врло карактеристично за таквог сведока.

Из затвора су нас пустили 20. априла, на Хитлеров рођендан, тако смо и то сазнали.

Петог маја убијен је Стојановић. Осмог маја прочула се вест да је рањен неки Немац. Одмах су затворени сви Срби од 16 до 60 година из града и околине. Затворени смо били у Основној школи, у подруму и дворишту, а чували су нас немачки војници са упереним митраљезима у нас. Са мном је био затворен и мој отац. Постројили су нас и рекли да ће бити стрељан сваки десети. Да ли су бројали или не, не знам, знам да је стрељано 27 Срба, од којих 7 браће Видовића из Томине. Накнадно су те лешеве обесили о дрвеће испред парка, да их свет гледа. Сећам се да су још поред браће Видовић стрељани и жандарм Везмар и још један жандарм чијег се имена не сећам. Међу ухапшенима био је и Милан Гвозден, али је он одмах пуштен, вероватно на нечију интервенцију.

Нас су пустили следећег дана. После тога сам одмах отишао у село код Котор Вароша, где ми је сестра Сека била учитељица, а био сам неколико дана и код Вељка Миљевића, брата Неђе Миљевића. Тамо сам упознао и попа Кајицу и био и код њега. Када сам се вратио, сазнао сам да је за време мог избивања вршено покрштавање, па сам макар то избегао. У то време у Сански Мост су стигли Италијани. Они нису били милитантни, важни су им били вино и жене.

Тако је било све у реду до 22. јуна, кад је Хитлер напао СССР. Била је недеља, на тргу је италијански свештеник одржао мису (војни

свештеник). Сутрадан затворили су нас више омладинаца, који смо као бајаги важили за "напредне". Ко је све био, не сећам се (има слика у књизи „Сански Мост 1941-45“), али знам да је било и муслимана и један Хрват, Ивица Сарих, који је пуштен након 2-3 сата. Знали смо да је провокатор, што се касније потврдило, јер је био усташа. У затвору смо били од 23. до 29. јуна и под стражом смо копали ровове. Истовремено су били затворени и неки старији људи, међу њима и мој отац, али су задржани свега 2-3 дана. У то време у граду је боравило десетак оружаника из Загреба, на челу са неким Хорватом. Са њима је била и домаћа полиција - Ибро Налић, Салко Ферхатовић и Јово звани Полиција. Шеф оружнихтства (жандармерије) био је неки Дураковић (уместо убијеног Везмара).

Негде између Петровца и Дрвара 26. јула убијен је неки војник. Ухапшен сам поново 27. јула (мислим да је била недеља).

Наредних дана све до петка затварани су Срби из града и околине. Било је претежно мушкараца, али и по која жена и дете. За три дана школа и магазина су се испунили људима. Ја сам са оцем био у школи. Дошао је један муслиман у домобранској униформи и затражио да изађу солунци. Знам да су били Перо Гвозден, Лазар (мислим да се презивао Радовић) и колико се сећам отац Ђурђе Ђурђевића. Знам да их је било шест. Почео је да их туче и да им прети, а затим је захтевао да они једни друге ударају, шамарају и плују. Они су то овлаш чинили, а онда је он рекавши "не тако, овако", ударио једнога тако да га је оборио на земљу.

У петак после подне дошле су усташе. Била је то четврта усташка "Штука" сатнија. Били су то Љубушаци Хрвати и муслимани. Тадашњи пристав Мацан обратио нам се речима: "Грађани, ја вам гарантиран да никоме неће фалити влас са главе!"

Међутим, већ у школи је почело малтретирање и туча. Тјерали су нас да прескачемо ватру (провјерити да ли пише ватру или катедру), па ко год није могао ударили би га кундаком или бајонетом, као што су Бранку Лазиху засјекли лист на поткољеници. Код нас у школи главни је био извесни Антун Кратофил, "црни крвник", како је сам себе назвао. Рекли су нам да ћемо ићи истоварати вреће брашна и тај црни крвник је почео да бира људе претходно питајући шта је ко по занимању. Сећам се учитеља Борковића који је седео бос и хтеде обути сандале, али му усташа не дозволи.

Како је школа била препуна, тако су неки кроз поткровље могли извирити и видели су да изведене људе воде двоје уздигнутих руку везаних двоје по двоје. Када се обратио мени питајући ме шта сам ја, на мој одговор да сам ђак, извео ме је напоље и рекао ми да станем уза зид где је био учитељев стан и да ће он мене спасити. Ни случајно нисам могао поверовати, стојећи уза зид мислио сам да ће ме ту стрељати, а ако почнем бежати, опет би ме сустигао. Био сам страшно преплашен и стајао као укопан. После извесног времена дошао је и повео ме у просторију која је служила као затвор, закључао ме и рекао да се жив не јављам никоме. Нешто касније је довео Слободана Тонтића и Свилу Лазића, вероватно са истим обећањем. Сва тројица смо чучнули уза зид и реч нисмо проговорли цео дан и ноћ, док се извана чула пуцњава. То је било масовно стрељање које је обављено 2. и 3. августа, када је побијено више од пет хиљада Срба и око 50 Јевреја. У једном моменту док је пуцњава још трајала тај исти Антун Кратофил дошао је у нашу ћелију, ми смо скочили на ноге, а он позва: "Хајде ти!" Како је био јако разрок, ја сам мислио да гледа у мене и искорачио, а онда је он показао на Свилу Лазића, који је био крупнији а ваљда и старији од нас и изведе га напоље. Каква судбина, умјесто да га спаси, десило се то да како су везивали по двојицу, један је остао непар и њему је придружио Свила. Тако је и Свиле погинуо.

Кад је стрељање завршено, дошао је по мене и Тонтића и одвео нас код магазе. Наиме, једна група је стрељана на Шушњару, друга код магазе, на месту које смо звали "јандура". Тамо је било ужасно. Магаза пуна смрада, свих врста излучина, крвљу натопљених сељачких кожуха. Ту смо стали испред магазе и показао нам је слику која је лежала на поду. Била је то фотографија Лазе Милинковића за кога нам је рекао да га је намртво испребијао и кад га је на крају питао за последњу жељу, цитирам дословно, "а он будала умјесто да ме је молио да га пустим, он је затражио да се помоли Богу". Затим га је убио и наставио је да нам прича да то њему дође тако, да некога ослободи. Рекао нам је да је вероватно 10.000 Срба убио, али је можда и 1000 спасио, јер му то тако дође или некад скроз закаже и слично. "Ето, и вас сам ослободио." Затим нас је одвео код логорника који нам је честитао са надом да ћемо сада бити добри Хрвати. Онда је мене одвео кући, где је моја јадна мајка, поред жалости за убијеним мојим оцем, морала да му захваљује и да га части.

Знам да не ваља ругати се телесним недостацима, али морам рећи да је његова психа била сигурно поремећена и делом због његовог изгледа - мален, ружан, кривих ногу, јако разрок, разбарушене косе, ужасан.

Кад је сва та несрећа завршена, тражили су добровољце за рад у Немачкој. Још увек несигурни шта се сваки дан поново може десити, пријавио сам се рекавши да ми је 18 година. У Берлину сам био 2 месеца, посматрао величанствене слике бомбардовања, а требао сам радити на рашчишћавању рушевина, где сам се лепо забављао ровећи и тражећи књиге, док ме нису преместили на прављење банкина. Како је контрола била слаба, ја бих ујутру примио комад хлеба и мармеладе, и са нешто бонова које смо примали једанпут недељно, отишао бих у град и грејао се у једној робној кући. Видео сам први пут ескалаторе. Иначе, сем краставаца и сланих сушених харинги, није било ништа да се купи. После два месеца добио сам инфилтрат на плућима и пустили су ме кући. Са мном су у Берлину били Весо Башић (носилац Споменице), Бране Црнобрња и његов брат који се толико бојао да је на крају полудео. По доласку на Сану лечио сам се у болници и код куће, а затим отишао у Бању Луку да наставим гимназију. И за време школовања често сам био у Сани, дружећи се са омладином која је била антифашистички расположена. Сански Мост је ослобођен 20. октобра 1943. а ја сам 23. октобра отишао у партизане пошто сам претходно матурирао. Са мном су отишли Брацо, Драгојло и још неки муслимани у Другу артиљеријску дивизију Петог корпуса. Пре одласка у партизане долазила је Стојанка Мијатовић и нудила да останем омладински руководилац на Сани, али ја нисам хтео да ми неко приговори.

Читаво време у партизанима био сам обичан борац, зато што сам био непокоран. Први дан комесар ми је дао да цепам дрва и ја сам одбио. Гледао сам како се неки додворавају својом сервилношћу комесару и команданту и све ми се смучило.

Учествовао сам у нападу на Бању Луку и ту срео Мирка Вранића који ме је упознао са Петром Мећавом и они су ме позвали да пређем у њихову јединицу. Међутим, у томе нас нападну Немци и стигну до Шехера, те смо се ми разбежали којекуда и на крају опет су стигнем своју јединицу, а изгубим Мирка. Уопште је било позанато да смо јако организовано нападали, али при повлачењу бежали смо гла-

вом без обзира, па су се јединице једва састављале.

Једном приликом по цичи зими држао сам стражу код штаба. Смркло се, прст пред оком се не види. Видим из штаба (једна приземна појата или сл.) назире се светло. Примакнем се прозору и видим на огњишту гори ватра, а неки штаблија са болничарком се "ваља". А ја онако смрзнут опсујем у себи и опалим у ваздух. Скочише из штаба, а ја кажем да се нешто тамо чуло, није се нико хтео одазвати, па сам зато пуцао.

Ту се могло видети какви су људи, а потврдило се и после ослобођења када је, примера ради, син Химзе Решића, који је у најгоре време био градоначелник Сане, примљен убрзо у КП. Таквих је случајева било на претек, али зато је моја сестра Сека дуго учитељевала по селима, а сестра Кова након повратка из избјеглиштва у Србији једва добила запослење, иако јој је муж страдао у Матхаузену, а она проглашена великосрпкињом (што је у ствари, на њену част, и била - Милкина примедба).

Антун Кратофил, Црни Крвник, родом из Иванић Града, у Мославини, погинуо је, како смо чули, 1942. године, пратећи воз са заробљеним Србима у Немачку.

(Ја, Милка Миличевић, његова супруга, желим још нешто да додам. Био је јако честит и паметан, са широким општим и медицинским образовањем. Био је, међутим, немиран дух. Као студента пред крај студија позвали су га да сарађује са УДБ-ом. Одбио је, не трепнувши. Био је још покоји честити Србин који је преживео 1941, или га је знао по причању, па нису могли баш да га због тогас смакну, иако га је та „мрља“ пратила читав радни век.

Од кад се разболео 14. јула 1981. стално је пребирао по прошлости и више пута би ми рекао: "Милка, мене је Бог казнио што се нисам сетио да тог усташу молим да ми спаси и оца. Али, Милка, ја сам имао само 16 година, ја сам био преплашен, није ми пало на памет." То га је често, јадника, прогањало и сва моја настојања да му докажем да Бог тако не кажњава, била су узалудна.

Причајући ми током последње године живота, говорио ми је: "ПИШИ, МИЛКА, НЕКА СЕ ПАМТИ.")

(Забилежила супруга Милка Миличевић)

Ђуро Карановић

СТРАДАЊЕ ЖИТЕЉА ЗАСЕОКА КАРАНОВИЋИ У СЕЛУ КЉЕВЦИ

Моје име је Ђуро Карановић. Рођен сам у селу Кљевци, заселак Карановићи, 16. априла 1927. године, по записима у црквеним књигама, а по документима добијеним након Другог светског рата, 1926. године.

Село Кљевци налази се на 7-8 км узводно од Санског Моста, на левој обали реке Сане. Са источне стране ограничено је реком Саном, са јужне масивом планина Челић коса, Мирковац и Плана, са запада реком Дабар и делом села Дабар, а са југоистока селом Рустово и селом Коријеново. Најнижи предео села је на надморској висини од 150 м, а највиши на надморској висини од 400 до 500 м. Површина села је приближно 7x7 км. Формирају га засеоци насељени углавном по родбинској и националној припадности. Засеоци лоцирани ближе реци Сани били су насељени муслиманским становништвом. Хрватски живаљ је био насељен на југоисточној страни, као и у централном делу, где је био измешан са засеоцима насељеним српским становништвом. Заселак Карановићи био је насељен српским живљем.

Године 1941. структуру становништва села су чинили 75-80% Срби и 20-25% Хрвати и муслимани.

Пре рата није било међунационалних сукоба, али су се међусобно више дружили Хрвати и Срби, него Хрвати, Срби и муслимани.

Капитулацијом Краљевине Југославије, већ у другој половини априла 1941, појавило се одвајање хрватског и муслиманског становништва од Срба, као и патролирање првих усташких, хрватско-муслиманских група. Међу њима сам запамтио усташе Милу Тадића и Милу Јуришића, чији је заселак био смештен непосредно уз српски заселак Змијањци (који је са друге стране био везан за наш заселак Карановића).

Почетком маја 1941. године учестало је усташко патролирање кроз српске засеоке, уз истовремене претње српском народу и забране удаљавања из њихових заселака.

Половином маја усташе су одводиле млађе и виђеније до-

мађине на тродневни присилни рад – кулук. Крајем маја угледни Срби, позвани на кулук, више се нису враћали својим домовима. Из мог засеока први су били одведени Раде, Душан и Живко Карановић и никада се нису вратили. Претпоставка је да су крајем јула били убијени.

У другој половини јула усташе су почеле ширити пропаганду како ће простор села ускоро бити захваћен ратним дејствима између Немаца са истока (правац Бања Лука) и Енглеза са запада (из правца Сплита), као и да сељани морају бити спремни за напуштање тог простора, али не без непосредног наређења.

Дана 27. јула, усташе су из својих заселака покренуле део становништва и населили их у села Рустово и суседно Врхпоље, како би показали да су приче о доласку Енглеза тачне.

У оваквој ситуацији Срби су се осећали напето и несигурно, а посебно због наведеног наређења о ненапуштању села.

Дана 2. августа 1941. године, био је велики православни празник, Свети Илија, и, поштујући га, нико од становника српских заселака није изашао у поље на рад, а и извођење стоке је померено за касније. Ову ситуацију су искористиле усташке власти. Рано ујутро у засеоку Змијањци појавила су се тројица наоружаних усташа и, уз наредбу о хитној евакуацији села, прикупили сељане које су у колони спровели до нашег засеока. Ту су наставили истеривање становништва из кућа и формирање колоне.

Куће породица Ђурђа, Милана и Митра Карановића, чији сам и ја члан био, налазиле су се на крају нашег засеока. И нама је наређено да хитно и без задржавања напустимо куће, јер је енглеска војска кренула у ратну акцију. Како ништа велико нисмо могли понети, већ само оно што нам је било под руком, куће су остале пуне, а стока затворена у оборима.

Међу онима који нису желели да напусте куће био је и мој брат од стрица Никола. У тренутку када су сви становници били истерани из кућа, Никола је усташама рекао да своју кућу неће напуштати и да ће радије испред ње погинути. На ово је један од усташа уперео у њега пушку, спреман да пуца. Николина мајка, жена и сестра су закукале и замолиле га да пристане и напусти кућу. Никола је попустио.

Након овог инцидента усташе су нас организовале у колону и упутиле у правцу школе.

Нисмо знали где је крај нашег пута.

Када смо стигли до школе наредили су нам да идемо даље ка селима Рустово и Врхпоље.

У току преподнева стигли смо на зараван Баре око железничке станице уског колосека, Врхпоље. Ту је већ била окупљена велика маса народа из околних села. То су били Срби из дела села Саница, Врхпоље и Рустово. Испред нас је била река Сана, а иза нас брда.

Колона становника заселака Карановићи и Змијањци заустављена је најближе железничкој станици. После извесног времена појавила су се тројица усташа и потражила и пришла Николи Карановићу (уз кога сам и ја стајао). Један од њих је рекао: „То је тај Србин, ј... му мајку, који се супротставља хрватској власти!“, а друга двојица су кундацима својих пушака почели ударати Николу у груди. Иако је Никола био крупан и висок око 2 м, посрнуо је на леђа, али се одбио од осталих чланова наше породице, који су стајали збијени иза њега, и задржао се на ногама. Након тога су га сва тројица усташа поново напала кундацима. Никола је почео измициати кроз масу народа ка огради баште шефа железничке станице, али су усташе наставиле са својим ударцима. Када је дошао до плота баште, усправио се, окренуо лицем и зграбио једног усташу за шлем, а другог за пушку и савио их ка земљи. На то је трећи почео да пуца у њега. Након трећег метка који га је погодио, Никола је испустио усташе из руку и пао на земљу. Један од оборених усташа, онај кога је Никола ухватио за пушку, усправио се и испалио још два метка у њега.

Одмах затим је са свих околних брда почела паљба из митраљеза и пушака у масу окупљеног српског народа.

Народ није могао бежати ка реци, па је кренуо да бежи ка селима Врхпоље, Рустово и нашем селу Кљевцима, али их је и одатле дочекала пуцњава.

Већина чланова моје породице потражила је заклон у сточним вагонима воза пристиглог из Санског Моста. Композиција је имала два отворена и два затворена вагона. Како су нама Карановићима били ближи затворени вагони, трчали смо ка њима. Мој брат Милан је на вратима вагона погођен дум-дум метком у ногу и пао испред њих. Наш брат од стрица Јован, по уласку у вагон погођен је метком у пределу рамена. С обзиром на то да му је крв истицала у млазевима, разливала се по околним члановима породице и погођеном Милану, кога смо мој седамнаестогодишњи брат Марко и ја покушавали без-

успешно подићи.

Када се паљба утишала, наишао је усташа у цивилу, Петар Павичић, који је пре рата био чест гост код Милана. Угледавши га, Милан га је позвао и рекао: „Брате Петре, помози да ме дигну у вагон.“ Петар је на то рекао: „Ј... ти мајку српску! Откуда сам ја теби брат?“ и неколико пута га шутнуо цокулом и отишао. Неко из народа је пришао и помогао Марку да Милана убацимо у већ претрпан вагон.

Гојкан Карановић је покушао да пронађе спас у кампу Хрвата који су се раније повукли из нашег села Кљевци. Уместо спаса нашао је смрт – заклали су га.

Пуцњава је престала. Сви вагони су били препуни живих, рањених и мртвих Срба. У нашем вагону је било 9 рањених и мртвих.

Око 14 сати воз је кренуо ка Санском Мосту и у град смо стигли око 15 сати.

На станици су нас држали у затвореним вагонима још најмање 2 сата. Људи су се почели гушити. Ја сам имао срећу да сам због Милана остао код врата, па сам успевао доћи до ваздуха код њиховог споја са зидом. Борећи се за ваздух Сава Змијањац је почео ударати по зиду вагона псујући усташама мајку и тражећи да се врата отворе. „Отворите и убијајте!“ биле су његове речи. Између 17 и 18 сати врата су отворена и народ је похрлио напоље. Прво смо мој брат Марко, брат од стрица Лаза и ја изнели Милана.

Сав народ је задржан на платоу испред станице око један сат. У том времену из авиона су избачени леци, које су усташе читале и рекле нам да је Поглавник наредио „да више нема убијања“.

Постројили су нас и кренули смо кроз Сански Мост не знајући куда.

Марко и ја смо између себе носили Милана, који је крварио и ослањао се на једну ногу. Ускоро нисам више имао снаге, па ме је заменила Миланова жена, Тонка. Када смо пришли мосту на Сани моме најмлађем, деветогодишњем брату Гојку, пукао је учкур на доњем вешу, па сам га држао и помагао му у кретању све до затвора, јер ми је било јасно да би био убијен уколико не би следио колону. На мосту је Милан рекао Марку и Тонки да више нема снаге да иде и да га пусте да ту остане, што су они и учинили. Усташа који је био у пратњи одмах му је пришао, ударио га цокулом и наредио да устане. Како Милан није могао устати, усташа је наредио Бранку Карановићу (брату од

стрица) и Сави Змијањцу да га баце у Сану. С обзиром на претње, то су морали и учинити.

Напокон смо стигли пред једну дугачку приземну зграду са поткровљем, која је на средини имала већа улазна врата. Касније сам сазнао да је то био градски магацин за резерве хране.

При уласку су нас раздвојили у две групе. Жене и деца до 12 година су упућивани лево од врата, а мушкарци старији од 12 година десно.

Како цео дан нисмо имали могућности да дођемо до воде, били смо жедни. Почели смо молити за воду. Усташа који је био на вратима као стражар, наредио је некоме да се донесе канта воде. Убрзо се појавио усташа у цивилу са малом посудом (око 1 л) воде и пружио је Лази Карановићу који је био први до улаза. Када је Лаза воду прихватио, стражар га је ударио кундаком по кичми. Лаза се срушио, а стражар је преосталу воду полио по нама затвореницима.

Сагледавши све што се догодило закључио сам да се мушкарцима спрема нешто горе него женама.

Када је почео да пада сутон, женама и деци је наређено да се попну у поткровље.

Предложио сам Марку да побегнемо међу жене. Одговорио је да се не усуђује. Исто сам предложио брату од стрица Миланку, као и другу из школе Љубану Змијањцу, али су ме и они одбили. Када сам видео да се усташа који нас чува окренуо леђима и стао на степеник улаза, одлучио сам се и у три корака убацио међу жене које су се пењале у поткровље. Једна од наших даљих суседа је уплашено повикала: „Где ћеш ти? Ти имаш више од 12 година!“ У страху да је усташа не чује повукао сам је за сукњу, те се она затетурала, а ја сам поред ње устрчао горе.

У поткровљу се једва видело. Имао сам срећу и налетео на моју сестру Анђу. Приметио сам да у рукама држи неку робу. То су биле плахте које је понела са собом рачунајући да увек могу добро доћи и које су у вагонима служиле као помоћ рањенима. Узео сам јој плахте из руку, сместио се у ћошак под кровом и заклонио згужваним и крвавим плахтама.

До поноћи су три усташке контроле долазиле и под светлом батерија проверавале има ли мушкарац старијих од 12 година у поткровљу. У првом и трећем изласку осветлили су и плахте испод којих

сам се и ја налазио. Био сам у великом страху да ногом не ударе по њима. Изгледа да их је крв на плахтама задржала.

У поноћ је почела тортура над мушкарцима у приземљу. Чули су се ударци, јауци, крици, стројеви кораци, узвици – „Живео Анте Павелић“ и „Живео Краљ Петар“. У оба случаја узвици су били праћени ударцима.

У периоду пре зоре у два маха чули су се и пуцњи са обале Сане. Касније сам чуо да су усташе изводиле немоћне мушкарце везане за здраве, пуцали у неке од њих, и повезане мртве, рањене и живе заједно бацали у Сану.

Настало је затишје.

У зору сам чуо рафале са веће даљине. Касније сам чуо да су то били пуцњи на Шушњару.

Почео сам да размишљам како побећи до јутра. Кровни надзидак је имао плитке прозоре, затворене уплетеном жицом. Дошао сам до једног од њих. Покушао сам жицу расплести и направити отвор кроз који бих се провукао, али сам једино успео да раскрварим прсте. Видевши да прозор није пут којим ћу побећи, замолио сам сестру од стрица Митра, Соку, да ми да нешто од женске одеће (сукњу и мараму), да се покушам прерушити у женско, што је она одмах и учинила. Обукао сам њену одећу, вратио се под плахте и тако дочекао јутро и време када су жене и деца пуштени кућама.

Изашао сам држећи Соку под десну руку, пошто је усташа био са њене леве стране. Захваљујући њеном изузетном изгледу, висини и лепоти, уз коментар „Види, види лепу Српкињу“, усташа није ни обратио пажњу на мене.

По изласку из магацина – затвора у двориште, чекало се наређење шта даље. Жене су биле занемеле и окамењене од бола.

Искористио сам то време да приђем огради баште, прескочим је и легнем у леје пасуља „тркљанца“ (пузавца). Један од усташа је нешто приметио и рекао „Побеже једна!“ Ја се нисам померао. Други усташа који се налазио ближе мени је рекао: „Није нико, видим ја одавде и нема ко да побегне.“

После извесног времена, трудећи се да не померам стабљике пасуља, полако сам отпузао до насада кукуруза, одакле сам изашао на део око пута Сански Мост - Приједор, где су муслимани напасали краве. Пошто је био пазарни дан, пут је био прометан и усташе су пат-

ролирале чезама. Набрао сам нарамак кукуруза и траве и, претварајући се да чувам стоку, прешао на другу страну пута у кукуруз. Прошао сам кроз усеве између Санског Моста и Здене, затим између села Кркојевци и Брајића Таван и изашао на реку Дабар. Спустио сам се низ реку, прешао мост и стигао у своје село.

У селу ме је дочекало мукање и блејање затворене, жедне и гладне стоке, отворене и опљачкане куће. Отворио сам све торове, свињце и кокошињце да стока и перад може изаћи и потражити воду и храну.

Убрзо су стигле и жене са децом. Видевши шта их је дочекало, почео је лелек, плач и јецај. За њима су стигле и усташе и наредиле да лелеци престану уз претњу да ће на први глас сви бити пострелјани.

Крио сам се у воћњацима и шумарцима два дана, а онда сам се јавио стрини Боји, затим мојој снаји Тонки и осталој родбини. Видевши ме, опет је почео плач који је брзо морао престати с обзиром на присутност усташа у горњем делу села. Још седам дана провео сам по шумарцима. Увече бих долазио кући код Тонке да нешто поједем. Како се нико није усудио спавати у кући, ноћивали смо у воћњаку који је даље од куће.

После десет дана усташе су саопшtile у селу да се више нико не сме убити и позвали све који су избегли да се врате и слободно живе. Од тада сам се до краја августа придруживао мојима у раду на пољу, али сам и даље спавао по шумарцима. Комшије, усташе, Миле Тадић и Миле Јуришић, који су често навраћали у кућу стрина Боје, сазнали су да сам ја жив и поручили да се слободно вратим. Нисам им веровао и до половине септембра сам наставио боравити ван куће.

Сазнао сам да су се неки мушкарци из села (Дамјановићи, Мудринићи, Утјешановићи, Боровњаци и Савановићи), који су се спасили бегом у шуму, вратили.

Септембра месеца усташе су припремале покрштавње Срба из Књеваца, па су делили католичке молитвенике и наређивали присуство на богослужењу. Тако сам и ја два пута присуствовао католичкој служби.

У другој половини септембра чуо сам да се у шуми у северозападном делу села окупљају „четници“, тј. герилци, па сам почео раз-

мишљати да им се придружим.

Како су у то време усташе организовале одбрану села од устаника, дефинитивно сам одлучио да ми је место са устаницима. Дана 25. септембра лила је киша, па сам у рано јутро неопажено прошао поред усташке страже и побегао из села. После два дана сам пронашао групу устаника у простору Папрића куће и пећине Јејовача.

Када сам стигао до кухиње устаника, поред куvara је стајао један, по изгледу, интелектуалац и упитао: „Мали, одакле си ти, шта ћеш овде и ко те је послао?“ Одговорио сам да сам сам дошао и да нећу да живим у страху од усташа који су ми све мушкарце из породице страрије од 12 година поубијали. Сутрадан сам сазнао да сам причао са Пером Морачом, комесаром Дрварске чете, који се сложио да останем у тој устаничкој групи.

Након завршетка рата сазнао сам да је у страдању на Врхпољу 1941. године убијено око 170 мушкараца, жена и деце. Побийенима је после рата подигнут споменик који, како сам чуо, није преживео рат из 90-тих.

Из породице Карановић убијено је, на Врхпољу и Шушњару, 27 мушкараца старијих од 12 година, 7 жена и троје деце; укупно 37 особа. Најстарији од убијених мушких Карановића био је мој стриц Ђурађ са 65 година, а најстарији преживели мушкарац старији од 12 година био сам ја са 14,5 година.

Фебруара 1942. године село Кљевци је спаљено до темеља и побијено је још неколико стотина мушкараца, жена и деце. У Четвртој офанзиви, 1943. године, убијен је већи део од оних малобројних који су успели да избегну претходно страдања, а међу њима моја стрина Боја и снаја Тонка. Сведок њихове смрти, са још девет жена и деце, у запаљеној кући у селу на Грмечу, где су избегли, била је моја тада четворогодишња братичина Мара, сакривена иза стога сена.

Имена дела убијених Карановића, по моме сећању, су следећа:

Обрад, Дамјан, Мићо, Никола, Владо, Душан, Гојко, Мирко, Стале, Лазо, Зорка, Давид, Ђурађ, Бранко, Раде, Лазо, Јованка, Живко, Милица, Марко, Стеван, Ђуран, Лазо, Стеванија, Ђуја, Митар, Никола, Јован, Милан, Марко (сви убијени 1941), Миланко (1942), Младен (1943).

Слава им!

Зорка Делић Скиба

СТРАХОТЕ КОНЦЕНТРАЦИОНОГ ЛОГОРА ЈАСТРЕБАРСКО

Оснивањем фашистичке квислиншке Независне Државе Хрватске 10. априла 1942. право на живот добили су само Хрвати, римокатоличке и мухамеданске вјере, али не и најбројнији српски народ. Почео је прогон Срба под паролом „Србе у јаме“, са благословом Римокатоличке цркве и њеног центра у Ватикану.

Широм НДХ невини српски народ бацан је у непобројене јаме, убијан најчешће ножем и маљем. Још до данас није познат тачан број тих јама, али се зна да их је више од 380. Непознати су и број жртава и њихова имена - стотине хиљада невиних и незнатих, а најжалост остала су непозната и имена њихових злочинаца. То је строго чувана тајна, како се Хрватска не би осудила за почињени геноцид и морала обештетити потомке тих жртава. И данас Загреб и Сарајево пружају отпор да се дозна потпуна истина о геноциду над српским народом под плаштом НДХ.

Највећа јама у НДХ је Шаранова јама у Лици, у којој је у јуну 1941. године бачено више од 40. 000 Срба, од планираних 200 000. У Шушњару, у западној Босни, код Санског Моста, на Илиндан 2. августа 1941. године муслиманско-хрватски зликовци поклали су и побацали у ископане јаме 5.000 Срба. Били су то углавном сељаци, а међу њима и мој отац Драго Делић, стриц Душан и моја мајка Драгица. Они су до тада живјели у Крухарима у заједничком домаћинству, а убијени су само зато што су били Срби православне вјере. Иза њих осталио је нас деветоро сирочади.

У априлу 1942. године нас петоро српске сирочади - троје дјеце стрица Душана: Драшко (14), Славка (9) и Рада (3) и нас двоје од оца Даге: мој брат Миле (8) и ја, дјевојчица од 6 година, били смо прогањани и хватани од хрватско-муслиманских усташа као што шинтери хватају псе луталице. Убацили су нас у сточне вагоне на жељезничкој станици у Санском Мосту, у којима је већ било много дјеце из Бихаћа. Њихове родитеље побиле су усташе на Гаравицама код Бихаћа, такође великом страстишту српског народа. Путовали смо три дана и три

ноћи без хране, воде, једва дишући у мало простора. Кад су усташе отвориле вагонска врата, заударали смо на измет и мокраћу. Дјецу која су током путовања у вагонима испустила своју малену душу побацили су у ријеку Саву. Смјестили су нас на неку пољану окружену мочварама, где смо спавали на отвореном више дана. Недалеко од нас био је неки простор ограђен бодљикавом жицом са доста дрвених барака. Тај простор чувале су усташе, а изнад улаза вијорила се хрватска застава са шаховницом и натпис на црном платну писан бијелим латичним словима: „Ово је клаоница Срба, Жидова и Цигана“. Ово нам је прочитао Драшко. Тада нисам знала да се налазимо у концентрационом логору Јасеновац, оном злогласном, где је за четири године постојања страдало не мање од 700.000 Срба, 80.000 Рома и 30.000 Јевреја, како тврди проф. др Србољуб Живановић, чувени антрополог.

У Јасеновцу били смо препуштени сами себи, воду смо пили из мочвара у којима су се налазили људски лешеве у распадању, а хранили смо се травом на којој смо сједили и спавали. Након седам дана истим вагонима за стоку кренули смо у Јастребарско, које се налази 30 км од Загреба. Тај простор је такође био окружен бодљикавом жицом и у њему су се налазила само дјеца. По изласку из вагона дочекала нас је управница логора, часна сестра Ана Барта Пулхерија. Она је била родом из Јастребарског и свастика усташкох министра за образовање и вјеру Миле Будака. Друга часна сестра „милосрдница“ Грациоза одвојила је Драшка и Милу који су смјештени у неке дрвене бараке. Ту су били смјештени дјечаци у усташким униформама звани усташки јањичари. Славку, Раду и мене Грациоза је ошишала на ћелаво и око врата нам ставила бројеве. Мој број је био 97, Радин 98 а Славкин 48. Смјестила нас је у полумрачан и мемљив подрум неког старог и напуштеног дворца који је некада припадао мађарском грофу Ердедију. Тамо смо лежали на влажној земљи на којој је било нешто сламе и неколико коњских ћебади. Будући да у подруму нисмо имали клозет, ми мања деца њужду смо виршили испод себе и почели смо се разболијевати од разних болести, а највише од дизентерије и тифуса.

Сваким даном подрум се све више пунио дјецом из свих крајева НДХ. У јулу 1942. године то су била српска дјеца са Козаре, чији су родитељи убијени у Јасеновцу. Та дјеца су већ била тешко болесна

због боравака у јасеновачком логору. Управница логора забранила је да им се дају храна и лијекови, тако да су била осуђена на брзо умирање. У дневнику гробара Фрање Иловара записао је да је дневно умирало по стотину деце. Највише их је умрло у јулу и августу 1942. године, што је у свом дневнику записала и Аустријанка Дијана Будисављевић. Она је у дневнику тешко оптужила многе који су знали за умирање деце у логору Јастребарско, а да нису ништа учинили да им помогну. Највише оптужује Међународни црвени крст у Женеви, Хрватску православну цркву у Загребу, Комунистичку партију Хрватске, као и загребачког надбискупа Алојзија Стапинца. У близини Јастребарског Степинац је држао фарму од 110 крава и дневно добијао преко 1000 литара млијека, а да никада није дао ни литар за болесну и гладну дјецу.

Око 30 жена из Јастребарског, које су нам кришом доносиле храну, усташа су стрељале након што их је открио провокатор Иван Месић. Стрељали су и три медицинске сестре ухваћене да нам дају лијекове. То су биле жене Хрватице, које су на позив надбискупа Алојзија Степинца 1942. године пристале да нам буду куме кад нас је прекрштавао из православне у римокатоличку вјеру у цркви Светог Петра и Павла у Јастребарском. Нису ни слутиле да ће бити убијене због помагања својој кумчади да не умру од глади!

Умјесто хране и лијекова, сваки дан смо добијали батине, бацили су нас још живе у јаме са мртвом дјецом, клали нас како би се што прије ослободили бандитске дјеце, како нас је називала управница логора. Она је 1945. године оптужена у Загребу за смрт 3.200 дјеце у Јастребарском логору, али јој се никада није судило, пошто је успјела да побјегне из земље. Умрла је у Аустрији у дубокој старости...

Ја се и данас сећам батина часне сестре Грациозе, задужене за физичко кажњавање дјеце. Казне је уписивала у свој дневник, који се данас чува у Музеју геноцида у Београду. Грациоза ме је ударала глоговом шибом натопљеном у сланој води, само зато што сам ноћу мокрила по слами. Након 50 удараца, мислећи да сам мртва, наредила је гробару Фрањи Иловару да ме убаци у запрежна кола и заједно са мртвом дјецом баци у јаму, која се налазила недалеко од католичког гробља у Јастребарском. Изашла сам из јаме захваљујући гробару који се препао када је видио да сам жива и побјегао. Ухватио

ме је чувар логора Славко Дасовић уз помоћ свог вучјака званог Рекс и предао у логору управници уз коментар: “Ова мала је хтјела да побјегне, нисам дао да је мој пас растргне, него сам је довео вама да јој ви судите“.

Ожиљак који и данас носим у предјелу гркљана подсјећа ме на Јастребарско и дане када је требало да ме закоље усташа Петар Ловрин.

Ко зна колико би још нас деце убиле уташе и часне сестре да нису 26. августа 1942. године српски партизани Четврте кордунашке бригаде, на иницијативу њиховог команданта Миле Тркуље, ослободили из дрвених барака готово сву мушку дјецу, међу којима су били Драшко и Миле. Тада су убили часну сестру Мерцедес, за коју су дознали од дјечака Миленка Ђурића да је крампом претходног дана убила шестогодишњег дјечака из његове бараке, Николу Вујновића родом са Кордуна. Његов леш она је бацила у септичку јаму, а једини му је био гријех што је покушао да побјегне из концентрационог логора.

У страху да се партизани не врате и не ослободе и нас дјевојчице, а остале часне сестре побију као и Мерцедес, управница логора наредила је свом особљу да воде више рачуна о нашем здрављу и храни.

Кад смо се мало опоравили, морали смо свако јутро у пет сати ићи у католичку цркву на јутарњу мису и вјеронауку. Дјеца која би заспала у току мисе била би строго кажњавана. Казну звану „крампус“ одредио би усташа Петар Ловрин.

У архиви Музеја револуције у Београду, између осталих, чува се фотографија из јастребарског логора, снимљена 1942. године, на којој се види усташа Петар Ловрин, а насупрот њега четири дјевојчице; прва лијево је Славка, до ње Рада, до Раде сам ја и на крају је Даринка Поп Ђурђев из Срема, чије родитеље су убиле усташе заједно са Фолксдојчерима, након што је и Срем ушао у састав НДХ. И Даринкини родитељи су страдали само зато што су били Срби.

Највјероватније је да смо биле заспале у цркви за вријеме мисе. Грациоза би нас након одређене казне одводила у подрум, у неку тамну просторију и за нама закључавала врата. У тој просторији било је још дјевојчица. Одједном изнад димњака се појавила маскирана глава ђавола (крампуса) обасјана ручном батеријском лампом.

У другој руци крампус је држао метални ланац и тукао нас по главама. Када би нам Грациоза откључала врата, сва дјеца су била избезумљена, плакала су и дозивала мајке. Једна девојчица из Петриње била је сва крвава и у руци је држала своје око, које је излетјело из очне дупље након крампусовог ударца ланцем. Грациоза јој је убрзо донијела чај и ракла: „Овај ће те чај умирити за сва времена“. Убрзо је та нестепњена девојчица пала мртва.

У страху да српски партизани Четврте кордунашке бригаде не дођу поново и не ослободе и осталу дјецу, на иницијативу надбискупа Алојзија Степинца, хуманитарна организација „Каритас“ Загребачке надбискупије организовала је акцију одвођења српске деце из логора Јастребарско, уз њихово обавезно прекрштавање из православне у римокатоличку вјеру и промјену идентитета.

Из логора је на тај начин изашло више од 500 дјеце.

Истог дан у прољеће 1944. године Раду и мене одводе у Загреб. Раду одводи њемачки официр Рикард Вирт, који је учествовао у офанзиви на Козари 1942. године, када је са Козаре одведено у Јасеновац више од 75.000 Срба, а мене усташки сатник Славко Дасовић из Загреба, тада домобрански часник и чувар логора. У Загребу сам у цркви Светог Петра прекрштена и добила крштеницу са лажним идентитетом. Моје ново име било је Зорица Марија Дасовић (рођена у Забребу 10. травња 1937. године, Хрватица римокатоличке вјере) док је Рада добила име Радана Вирт. Радином посвојитељу Нијемцу Рикарду Вирту није никад суђено за пљачку и паљење српских кућа на Козари 1942. године и протјеривање готово читавог српског народа са Козаре у концентрациони логор Јасеновац. Никад није суђено ниједној часној сестри које су у јастребарском логору убијале дјецу. Мој посвојитељ Славко Дасовић ухапшен је 1945. године у Загребу и оптужен за ратне злочине у Приједору, гдје је убијено 6.000 Срба и у Санском Мосту 10.000 Срба. У то вријеме он је са својом усташком сатњином био стациониран у Приједору. Због наводних недостатака доказа убрзо је пуштен на слободу и хвалио се да му је помогао Јосип Броз Тито, његов ратни друг из Првог свјетског рата, гдје су на страни Аустроугарске ратовали против Срба и Петар Ловрин који је на суду признао да је у Јастребарском убијао дјецу, али и њихове родитеље бацао у јаме 1941. године. Признао је да је то морао радити јер је од њега тражила римокатоличка црква, односно њен жупник у хрватском

селу Мичије код Босанске Градишке, где је он рођен. Све је извршавано по плану поглавника НДХ Анте Павелића да једна трећина Срба у НДХ буде убијена и да заврши у јамама. План се није остварио у цјелости, пошто су Италијани већ у августу 1941. године забранили усташама да бацају Србе у јаме. Тада се на брзину отворило у Хрватској 78 концентрационих логора за Србе, Роме и Јевреје, међу којима је највећи био Јасеновац где се пуних четири године наставило несметано убијање невиног српског народа, као и Рома и Јевреја.

Моја сестра стричевка Славка напустила је Јастребарско 1946. године и кренула пјешнице, готово гола и боса, на пут дуг 160 км, како би се вратила у своје родно село Крухаре. Њена сестра Рада, професор енглеског језика у пензији и данас живи у Загребу под лажним индентитетом вјерујући да је њен прави отац Рикард Вирт.

Ја сам 1956. године након завршене гимназије у Загребу због удаје одселила у Мостар, у браку са Влајком изродила сам сина и ћерку и данас имам петоро унучади, што представља моју највећу побједу у животу.

Мостар сам морала напустити у прољеће 1992. године. Обавијештена сам од мојих ученица, којима је у католичкој цркви вјеронауку предавала часна сестра Грациоза, иста она која ме је 1942. године физички кажњавала у јастребарском логору, да јој је, како оне кажу, жао што ме већ тада није убила да нема живих свједока њених злочина над српском дјецом.

Као удовица одлучила сам да се 1994. године вратим свом народу у Републику Српску. Данас живим у селу Копривна, општина Оштра Лука, 10 км удаљена од свог родног села Крухара, које је након задњег грађанског рата припало Федерацији БиХ.

Настојим да ово мало живота што ми је остало искористим у ширењу истине о страдању српске дјеце у НДХ, о чему је готово 60 година било забрањено говорити. Зато сам написала и три књиге: „Спасиле ме умиљате очи“, „Злочин под плаштом милосрђа“ и „Били смо деца логораши“. У томе су ми помогли многи јастребарски логораши, а посебно Славка Рашљић из Санског Моста, Јованка Бојанић из Турјака и Миленко Ђурић из Новог Града, као и донатори који су заслужни што су моје књиге одштапане. Посебно се захваљујем градоначелнику Приједора господину Марку Павићу и начелници општине Оштра Лука госпођи Дрени Курица.

Ми преживјела дјеца логораши Јастребарског дугујемо захвалност Аустријанки Дијани Будисављевић, која се борила да се дјеци у логорима не мијења идентитет и која је због ширења истине о страдању српске дјеце у логорима прогањана од стране хрватских усташа, а и после рата од хрватских комуниста. Жељела бих, а у томе нисам усамљена, да нека школа или дјечија установа у Републици Српској носи њено име.

И на крају захваљујем се проф. др Владимиру Лукићу, који је заслужан што је 2008. године изашла из штампе књига „Шушњар 1941.“, помоћу које је отргнуто из заборава страдање српског и јеврејског народа у Санском Мосту, односно отргнут из заборава геноцид вршен од стране хрватско-муслиманских зликоваца. На овај начин сачувана је истина, као опомена да се слични злочини никада, нигде и никоме не понове.

Вукашин М. Давидовић

ИСТИНА НЕ СМИЈЕ ПАСТИ У ЗАБОРАВ

(Над сјећањима Милке Делић, Милана Вукића, Славка Шобота и Душана Мијатовића)

Смишљени злочин који је извршила злочиначка власт квислиншке НДХ према српском народу 1941. години, нема примјера за поређење у Другом свјетском рату. Циљеви злочина на Шушњару, као и на осталим подручјима тек створене усташке државе, у БиХ имали су карактер геноцида. Званична одлука да ће једну трећину Срба побити, једну протјерати, а једну покатоличити, јесте проглашени геноцид једне владе, који је спровођен у току рата. Такав план је могао смислити само поремећени људски мозак.

Највећа трагедија људског ума јесте то што је план геноцида те квази државе подржао католички клер од врха до дна. Контролу трагедије злочина на Шушњару вршила су три католичка фратра из три највеће католичке жупе у Санском Мосту: фра Анте Шеремет, фра Лука Тешић и фра Никола Тојчић. Они су били и чланови усташког одбора, дакле органа новоуспостављене власти. Стравичан злочин над Србима, својим комшијама, могли су спријечити да су хтјели. Или бар умањити његове посљедице и спријечити убијање дјеце. Нису учинили ниједан хуман гест спасавања било кога. То у Санском Мосту, па и шире, није до тада запамћено нити забиљежено. Један скромни пољар, Омер Хедер, спасио је мајку и дијете из јаме. Католички фратри, као Божији претставници на земљи, нису имали толико хуманости да учине племенит гест и спасу неко дијете, што би остало запамћено у народу. Напротив, они су злочин подстицали и тиме нанијели огромну бруку и срамоту хрватском народу. Та срамота никад није спрана са лица поштених Хрвата и остала је за вјечност. Хрвати ће једног дана морати клекнути, дићи руке к небу и покајати се, са великом молитвом за опрост греха. Дошла су времена и прилике за то. У својој социјалистичкој републици су крили истину и умањивали злочин. Двадесет и први вијек ће донијети нека нова схватања и промјене. Ватикан се мијења под ударом сопственог кадра.

У откривању и писању истине о Шушњару шпрошло је пола вијека у ућуткивању и одвраћању од те намјере, јер је у ваздуху лебдио страх од истине. Прави злочин је назван неким другим именом.

Није било признања да је то усташки злочин, него је окарактерисан као фашистички, дат му је општији карактер, да се „браћа“ не осјете погођеним. Помријеше многи свјedoци, па данас не можемо наћи ни тадашњу дјецу, која би могла оставити ваљано свједочење о злочину. Покојни патријарх српски Герман на отварању споменика у Јасеновцу, замоли Бога да им опрости, јер нису знали шта чине. Знали су они шта чине, поштовани господине. И те како су знали. Српски народ нема право на заборав, и вјечно ће сачувати спомен на невине жртве и страшан злочин, почињен од стране наше славјанске „браће“. Скок мајке са дјететом у наручју у јаму смрти, биће наша инспирација за незаборав.

Сјећања и докази о злочину на Шушњару Милке Делић, Милана Вукића, Славка Шобота и Душана Мијатовића слике су паклених времена и мали прилози истини о најтежим данима у историји српског народа. Не поновило се.

Милка Делић, удата Дошенић

(записано у Приједору 8. 12. 2009)

ЉУДСКИ МОЗАК ЗА СВИЊЕ

Моја сјећања на Шушњар и 1941. годину су туга, бол и жалост, празнина у души и срцу, а у овим мојим годинама и болест коју носим у себи и са којом ћу и умријети. Остала сам као мало дијете без оца, мајке, браће и сестара и без 20 мојих драгих Делића. Рођена сам 1940. године и нисам имала ни пуну годину, када се та трагедија мојих Делића и осталих Срба догађала, ту испод наших кућа.

Једног дана пред нашу кућу бануше усташе из Пољака, са њима усташе Бановићи из Брдара и Анте Тунић из Здене. Рекли су да нико не иде од куће. „Кога нађемо код куће биће заштићен, а кога нађемо у курузима или у граху биће убијен“, говорили су. Мој отац Мирко то је чуо и остао код куће. Усташе су покупили мајку и нас петоро дјеце, брата Јовицу, сестру Дрену и друге, а мене је мајка као најмању носила у наручју. Дјеца су се држала за мајку, за њену кикљу, а тетка Дрена и Драгица су пошле са нама. Одвели су нас испод наших кућа на 50 метара, гдје су биле ископане двије велике јама, гробнице на нашој земљи. Одмах су нас натјерели да скачемо у ту гробницу. Мајка је са мношћом скочила и пала на људска тијела, која су била мекана и кркљала, само преклална, па су се мицала и покретала дијелове руку и ногу. Остала дјеца су се тако грчевито држала за мајчину кикљу, да је сва била поцијепана и остала у њиховим рукама, а на мајци је остао само „повишњак“ (поруб од кикље) и бијела подсукња. Код тих усташа који су клали и убијали људе свим и свачим, налазио се и пољар за наше село Круваре, који се звао Омер Хедер. Он је пришао тим усташама и нешто им рекао, на што су они застали са убијањем, пружили мајци неку лопату и тако нас извукли из јаме. Мајка је купила сву дјецу и одвела кући. Када смо дошли кући, нашли смо тату мртвог и са њим убијеног брата од стриц Остоју Делића. Њих су побили ти Хрвати, из сусједног села Пољака, са којима су се моји Делићи добро познавали. Међу тим Хрватима био је неки муслиман малог раста, готово кретен, кога су звали Омерица, који је отворио свињац и истјерао свиње. Мом оцу су усташе сјекиром разбили главу, тако да се мозак

просуо и свиње су га јеле.

Ту су биле двије гробнице, које су отац и Остоја ископали. Мајка је у једну сахранила тату и Остоју, а једна је остала празна. Затим нас је покупила, сву сјecu, и отишла у српско село Козицу, гдје је нашла мир и спасење. Након извјесног времена мајка се вратила у село, гдје је нашла све спаљено, и кућу и све помоћне објекте. Смјестила нас је у кућу Николе Делића која је одмах ту испод гробница и у чије чатрњу се сливала крвава вода, из гробница. Знам да вода из те чатрње никад није кориштена, односно да је одмах затрпана. Стриц Никола је био паметан човјек и он је одмах на почетку рата побјегао са сином У Београд и остао жив, а Остоја је убијен, јер је остао са мојим татом. Мој брат Јовица је одлазио на татин гроб и рукама копао земљу. На мамино питање, шта то ради, рекао је: „Зовем тату да дође, а он неће да се одазове.“ Убрзо послјије тога разболио се и умро. Мајка се такође разболјела и ишла код њемачког доктора који се тада налазио у Санском Мосту, а који је рекао “да јој је срце искочило од страха“. Убрзо је и мајка умрла. Мене и старију сестру Дрену преузела је тетка Драгица, која је остала жива и која је нас двије подигла уз помоћ комшија.

За вријеме догађања ове драме моје породице, усташе сакупљају остале моје Делиће и комшије, које затварају у штале Драге и Душана Делића. Штале су биле пуне жена, дјеце и старијег народа заједно са стоком. Мојих Делића било је 18 ту затворено. То су полили бензином и запалили. Јауци жена и дјеце, те рикање стоке чули су се до неба. Замисли да је једна крава успјела да искочи из тог пакла, и да је теле испало из ње, а она јадна, онако излудјела, побјегла у шуму и никад није пронађена, нити је ико икад чуо за њу. У дворишту Драге и Душана Делић сахрањени су остаци тог народа и 18 мојих Делића. Тај злочин је учинио и главну кривицу за то сноси тај Омерица, коме не знам презиме, који је све утјерао у шталу, закључао је, полио бензином и запалио шталу и није дозволио ником да се спаси из тог пакла.

Моја сестра од стрица Невенка Делић, кћер Душана и Драгице, све то гледала је из кукуруза и она ми је све то испричала. Она је имала 16, 17 година, па је отишла у Козицу гдје су герилци дигли устанак. Касније је у партизанима срела Милу Лукића за кога се удала и обоје су носиоци Партизанске споменице 1941 године. Обоје су пре-

живјели и овај задњи рат у Босни, избјегли су из Санског Моста и сахрањени у Приједору.

Ово је истинита прича и увијек се сјећам сестре Невенке и њених уздаха: „Ех, моја дјецо, како сте ви остали живи и шта сте све преживјели!“

(Забилјежио Вукашин М. Давидовић)

Милан Вукић Бугар

(рођен 1926, казује 21. новембра 2008)

СТРАДАЊЕ ПОДЛУЖАНА

Прво хапшење догодило се априла 1941. године, када је затворено око 20 мојих комшија, домаћина, међу којима кнез Миле Чучак и предсједник општине у граду Свиле Чорокало, који је код градоначелника представљао наше село. То су били „таоци“, како су их звали. Мислим да је ово хапшење било посљедица догађаја у Томини, када је побијено, па онда повјешано на стабла у праку 27 Срба, од којих 10 из породице Видовић.

Знам да су усташе натјерале Милу Курјака и Милана Раковића да својом коњском запрегом превезу у парк у Санском Мосту тијела побијених изнад Машинског моста, узводно у Махали. Крајем маја они су пуштени кућама и живот се тобоже нормално наставио. Као, добили сте упутства за рад и да се власт мора слушати. Нису ни слутили да је то стара варка: ухапси па га пусти, да помисли да то није ништа страшно.

Главна хапшења и стријељања мојих Подлужана извршена су 3. августа у 10 сати ујутро. Двојица херцеговачких усташа прешли су из Трнове Сану чамцем и упали у Подлуг, те са пушкама у руци започели хапшења. Превезао их је трговац Хасан Бешић. Они су једноставно истјеривали људе из кућа виком и галамом да их зове власт. Људи су излазили из кућа и улазили у колону по два. Тако су спроведени у град, пред Зурнића магацин. Било је појединачних покушаја млађих људи да се побуне и разбјеже, али су старији то спречили, говорећи да се власт мора поштовати. Исти дан су побијени и затрпани у јаме ниже магацина. Укупно је тог дана побијено 97 људи, ја имам списак. Спасили су се: Војин Чучак, који је побјегао са јаме, Миле Радујко, Јово Чорокало је дао опанке неком усташу и тако остао жив, Столе Кнежевић, Саван Адамовић, Милан Којић Црни и Тодор Драгичевић.

Послије тога, католичка црква преузима посао и нас преживјеле прекрштава. У нашем селу није било Хрвата, па су убацили двојицу, који су нас подучавали католичким молитвама. Једног дана

су нас спровели у колонама пред католичку цркву у граду. Једне су подучавали како да клекуну, док је предња група улазила унутра. Гурали су им кашику неке течности у уста, и неки округли колач да поједу. Чекајући тако пред црквом, ја сам успио са неког Хрвата отргнути неки беџ, као торобојка, и окренуо сам се и отишао кући. Оцијенио сам повољну прилику, тако да ме нико није примијетио.

Мене су усташе ухапсиле у јесен 1941. године и са још десетак заровљених Срба затворили у подрум Гимназије. Затим су нас пребацили у полицију, па у Соколски дом. Одатле ме је извео Алија Камбер, провео кроз стражу и упутио у Здену. Ту сам имао тетку Милеву Јанковић, која ми је показала мјесто прелаза ријеке, коју сам прегазио и дочепао се шуме и слободе.

Рат сам завршио као припадник I вода I чете I батаљона Санске бригаде.

Мој Подлуг је остао пуст, без Срба, а насељен је муслиманима из Каменграда, Фајтоваца, Напреља и других горњих села, јер им је речено да је то сада њихово.

У прољеће 1943. године народ се почео враћати кућама.

(Забилежио Вукашин М. Давидовић)

Славко Шобот

(рођен 1931, причао 17. новембра 2008. у Приједору)

УБИЈЕНЕ ВЈЕШАЛИ У ПАРКУ

Мој отац Душан и стриц Микајло су ухапшени крајем априла 1941. године, са још једном групом мојих Подлужана. Нису знали зашто. Ја сам имао 10 година и носио сам им храну. Најчешће ту храну нису ни добијали, изузев кад на стражи буде неко од муслимана, њихових комшија или познаника. Знам да су били затворени у школи, а кад су били побијени Срби из Томине, њих 27, међу којима и 10 браће Видовића, моји су их вјешали, уствари, тако мртве пењали на те липе у парку. Стриц Микајло је био лаганији, па би се попео на дрво, вукао конопац горе, а отац Душан би подизао мртваца. Тај посао су радили заробљени Срби, којих је била пуна школа, са око 300 људи доведених из околних села. Поред мојих, тај посао су још радили: Сава Кузмановић, Перо Чучак и други. Знам да је Видовиће довезао у парк Алија Камбер из Побријежја, својим запрежним колима. Међутим, крајем маја они су пуштени кућама.

Хапшење мојих Подлужана за коначан обрачун и илинданско клање, почело је крајем јула 1941. Нисам сигуран да ли су они и преноћили, можда једну ноћ. Хапсили су их Латиф Хасић, Мујо Хасић и Славко Комљен из Санског Моста, дакле из самог града, Сулејман Јакуповић из Побријежја, Тофил Комљен из Трновске Ријеке, Хасан Трожић и неки Шабановић из Трнове. Знамо да овај задњи није отац др Ениза Шабановића, кога познајемо. Ови из Трнове су се пребацивали чамцем Смајила Садића преко Сане, директно у Подлуг. Сви ухапшени побијени су на Илиндан и закопани одмах ту иза Зурнића магацина, на лијевој обали Сане. По мом бројању, убијено је 124 мојих комшија, које сам лично познавао. Спасили су се бјежањем: Војин Чучак, Столе Кнежевић, Јово Чорокало, Гојко Кузмановић, Милан Којић Црни и Саван Адамовић. Знам да је Владо Чорокало убијен у том магацину на необичан начин. Он је био веома снажан и јак човјек. Покидао је конопце којима је био везан, па да га не би поново везали лакше им је било убити га. Убијање је вршено изнад јаме стијељањем, пошто су извођени по групама из магацина.

Ја сам ишао у основну школу, па ме је Милорад – Брацо Пргомеља уписао у Соколско друштво и носили смо врло лијепе униформе. Славко Дошен ме је тада врбовао да се упишем у усташку младеж, што сам одбио.

Била су то тешка времена за нас Србе. Послије убијања наших старих, остале су само жене, дјеца и нешто старијих људи, који се у тренутку хапшења нису задесили код куће. То су Миле Чорокало, мој стриц Микајло Шобот, Шпиро Веселиновић и Милосав Миљевић. У Подлугу су господарили усташе: Тофил Комљен из Трнавске Ријеке, Јурица Бановић из Брдара и Боне Шарчевић из Крувара, као чували су неку стражу. Они су нас учили католичким молитвама и у августу 1941. године одвели у град у католичку цркву, гдје смо покатоличени, примивши кашику неке црвене тачности и неки округли колач. Тада су нам дали неке књижице и заповиједили да их морамо научити напамет.

(Забилежио Вукашин М. Давидовић)

Душан Мијатовић

(рођен 1928, причао 23. новембра 2008)

НАЗДРАВЉАЛИ ОДСЈЕЧЕНОЈ ГЛАВИ

Познати су ми догађаји из тих тешких дана за Србе из Здене и из околине Санског Моста. Тадашњи герилци из Грмечког одреда, моја старија браћа Милан и Стево, долазили су у Здену код тетке Боје Давидовић, по разним задацима, па су донијели вијест о страдању Срба у Санском Мосту. У наше село Тук Бобију, усташе нису смјеле залазити. Покушали су преко Дабра и Миљеваца, али су одбијени. Села су имала нешто оружја које су мјештани сачували, а нешто пушка су буквално отели од муслимана. Муслимани су се учлањивали у усташки покрет и добијали пушке. Усташе из Санског Моста су на превару ухватиле кнеза села Јелашиновци Симу Бркића, одсјеклу му главу и држали је на кафанском столу у „Дабарској гостиони“, којој су наздрављали, приликом испијања ракије. То је било у мају 1941. године. Попа Ђуру Марјановића су такође ухватили на препад и негдје га протјерали. Причало се у Арад, у познати логор за Србе из I свјетског рата.

Усташе су држале Србе под контролом, на присилном раду, као у турска времена на кулуку. Ти радови су извођени у врућим љетним мјесецима, и обично на поправци путева, а како су храну носили од куће, мучили су их жеђу.

Познат ми је случај да је генерал Ђурин Предојевић обичним коцем убио једног усташу и тако дошао до пушке. Он је сишао доље у Кисак, гдје су усташе биле комотније, и иза плота сачекао усташу у тренутку када је он звижукао неку мелодију.

У мом селу је у кући Триве Милошевића становао лугар кога смо ми звали Мартин Крпан, који је имао пушку. Био је Хрват, јер су они могли добити посао. Са том пушком Стево Каракаш се јавио у одред герилцима.

Дакле, читаво подручје Лушци Паланке било је заштићено од усташког клања, јер је планина Грмеч ту, а они су се бојали шуме, па чак и кад су били наоружани. Храбре вође устанка, официри, учитељи

и жандарми, схватили су шта их чека и 27. јула су први кренули на „оружничку постају“ коју је народ звао „касарна“, и устанак је почео.

(Забилежио Вукашин М. Давидовић)

Томо Ђурђевић

ВУНЕНИ БИЉАЦ

За све је крив проклети биљац.

Наиме, своје сјећање на дане трагедије на Шушњару посебно везујем за догађаје када сам због једног вуненог биљца умало неколико пута изгубио главу. Било је то негдје крајем јула 1941. године. Тога дана, изјутра, мој отац Милан ме је као најстаријег сина (тада тринаестогодишњака) послао да однесем скупоцјени вунени биљац до куће, односно гостионице нашег пријатеља Ђуре Новаковића. Тај биљац или како га наш народ још назива биљ, Ђуро је већ раније сакрио у нашој кући у Здени, да га сачува, јер су у то вријеме већ почеле отимачине и пљачке по граду. Ја сам тако биљац натоварио на себе и кренуо према граду, ни не слутећи шта ће се касније све издешавати.

Кад сам стигао до куће Новаковића, у чијем приземљу је била гостионица, много сам се изненадио видјевши да су велика дворишна капија, као и сама гостионица биле затворене. Стао сам испред капије у нади да ће наићи неко од домаћина. Но, умјесто Ђуре, ускоро се испред мене појавио неки непознати човјек у униформи. Био је то један од оних злогласних херцеговачких усташа, који су, по причању, у Сански Мост дошли из Загреба и заједно са домаћим олошем починили страшни масакр над српским живљем. Од тог момента за мене настаје страх и ужас. Усташа ме је одмах упитао ко ми је отац и чији то биљац носим. У својој дјечијој искрености, ја сам му рекао све како јесте, ни не слутећи какве податке откривам и шта ће ми то даље донијети. Тада нисам знао да су неких сат раније усташе почеле са хапшењем и убијањем санских Срба и да ми је отац, скочивши преко балкона наше куће, побјегао у шуму и тако се спасио од сигурне смрти, а да је власник биљца, гостионичар Ђуро, завршио у импровизованом затвору у Основној школи. У тој школи, у којој сам и ја завршио своје основно образовање, Нијемци и усташе су већ раније затварали угледне Србе, таоце, како су их називали, а међу њима су једно вријеме држали и мог оца Милана. То је било за вријеме оних кобних дана у мају, када су пале прве жртве у Санском Мосту. Наиме, тада су усташе покупиле око тридесет Срба, стрељали их код Жељез-

ничког моста и затим мртве повјешали у градском парку. Колико се сјећам, тако су их држали три дана, од суботе до понедјељка, то јест до пазарног дана у Санском Мосту, како би застрашили што више домаћегстановништва.

Дакле, од момента када је усташа сазнао ко сам и чији сам, за мене је настао прави пакао. Знајући да ми је отац управо био побјегао испред његових зликоваца, усташки војник је почео да ме удара гдје је прије стигао, рукама по лицу, ногама по тијелу. При томе је урлао на мене, покушавајући извући информације о оцу, гдје је био прошле ноћи, гдје се крије и слично. И да сам хтио, нисам му могао одговорити, јер о свему томе заправо нисам ништа ни знао. Видјевши да неће ништа сазнати, усташа је поново на мене натоварио онај проклети биљац, који ми се тада учинио тежак како планина и тукући ме потјерао кроз град према нашој кући. Нажалост, пролазећи кроз Мухића махалу доживио сам нова понижења. Неколико мојих вршњака су ми добавивали погрдне ријечи, неки су бацали и камење. Та су ме дјеца иначе добро познавала, јер сам крај њихових кућа пролазио сваки дан на путу у школу. На крају ме усташа вратио из Мухића према граду и дотјерао до затвора талаца у Основној школи. Ту ме је суочио са Ђуром Новаковићем, да провјери истинитост мојих ријечи. Када се увјерио чији је биљац, наредио је неком непознатом човјеку да га узме од мене и некуд однесе. Ваљда се усташа биљац свидио, па је одлучио да га присвоји као „сувенир“.

Затим смо се још неко вријеме задржали испред школе и зграде Конака (тако смо тада називали зграду, која је касније постала Скупштина општине). Ту сам видио страхоте које су ми се чврсто уре-зале у сјећање. Ту сам задњи пут видио и покојног стрица Душана. Стрица, инвалида са грбом на леђима, усташе су вјероватно купиле у пољу, од оваца, и довели га у затвор гдје су га мучили и касније погубили. Када сам га угледао и препознао, лице му је било све криво, нису се видјеле ни уши ни нос. Посљедње што сам видио јесте да су га отјерали у подрум Конака, гдје су у релативно малим просторијама, набијени једни на друге, лежали и остали затвореници.

Даље ме усташа потјерао кроз парк, па преко трга. На тргу сам видио како неки људи са пушкама, у цивилном одијелу, тјерају колону људи према жандамеријској касарни. Заробљеници су ишли у реду два по два, медусобно изнад лактова повезани жицом. Касније сам

сазнао да је та колона, као и многе друге, отјерана на стрељање у Шушњар. Потом смо прешли мост и зауставили се испред зграде усташке команде, у тадашњој пошти. Ту ме је мој „добročинитељ" ударио још неколико пута, а затим се ухватио за пиштољ. Ваљда му нисам више био интересантан, па да ме се ријеша. На моју велику срећу, десило се право чудо - у футроли није било пиштоља. Тада се један од усташа који су стајали ту и који се мени тринаестогодишњем дјечаку учинио као див, понудио мом чувару да он заврши са мном. Касније сам сазнао да је тај грдосија био један муслиман из Старог Мајдана.

Док сам тако чекао да ова двојица одлуче о мојој судбини, пред командом се изненада појавила моја мајка Милица и остало четворо дјеце. Плачући, мати ме одмах загрлила, пресрећна што ме нашла. Сигурно није ни слутила шта се у међувремену десило и зашто се нисам вратио кући. Током времена ту су се скупиле још неке жене са дјецом. Ни до данас нисам сазнао како су те жене заједно са мојом мајком доспјеле пред касарну, да ли их је неко дотјерао или су саме дошле. Али оно што сигурно знам јесте да је њихов долазак за мене значио спас. Онај исти усташа само се извикао на све те жене и потјерао их одатле, а и мене заједно с њима.

Но, тиме наша мука није била готова. Мати је покупила нас дјецу и испуњени страхом кренули смо према нашој кући. Да не би поново пролазио кроз Мухиће, с обзиром на оно шта сам раније ту доживио, пошли смо околним путем, Зденском улицом. Кад смо дошли до куће наше родице Драгице Марјановић, склонили смо се у њену башту. У кућу нисмо смјели. Драгица нас је примијетила и плачући молила да одемо, у страху да ће усташе доћи и све побити због нас. Наставили смо даље, према нашој кући на Храсту, нешто путем, а нешто преко поља. Кад смо дошли близу куће комшије Јасима Церића, на једном путељку смо наишли на два наоружана човјека у цивилном одијелу. Пред нама ови су убили двојицу људи, а затим су уперили пушке у нас. На нашу велику срећу комшија Јасмин је све то видио и са прозора своје једноспратне куће из свег гласа повикао: „Не убијајте ми комшије!" Не знам да ли су ова двојица познавали Јасима, али чим су га чули, спустили су пушке и удаљили се од нас. Тако смо, иако ужасно испрепадани, ипак некако успјели стићи кући.

Морам додати да је тај исти Јасин Церић нешто касније спасио

главу и нашем оцу Милану. Наиме, кад је отац побјегао испред усташа, након што се осам дана скривао по ниским шумицама код Подлуга, одлучио је да се врати кући и провјери шта је са нама. Из опреза није отишао право нашој кући, већ се ноћу пришуљао код комшије Церића. Знајући гдје Јасим спава, бацио је каменчић на прозор собе на спрату, Јасим се пробудио, отворио прозор и поред куће препознао свог комшију Милана. Са спрата му је бацио комад круха и умирио га ријечима да су му жена и дјеца сви живи. А онда га је упозорио да нипошто не иде кући, јег га тамо чекају наоружане усташе, спремне да га убију чим се појави. Отац је Јасмину вјеровао и послушавши га, умјесто кући, отишао право у Дабар, гдје је већ био организован устанички покрет.

А око наше куће у то вријеме су се заиста налазили наоружани људи, који нам нису дали да игдје излазимо. Били су то тешки дани, о оцу нисмо знали ништа, ни да ли је жив, а понестајало нам је и хране и воде. Имали смо само мало брашна и мекиња у наћвама, које је мати мијешала с водом и нама дјеци давала на кашичицу, да некако заварамо сталну глад. Ако би неко од нас покушао да излети у двориште и убере нешто воћа из нашег воћњака, ти људи са пушкама би одмах запуцали, не обазирјући се на наше године.

У том страху, глади и неизвјесности, стално смо слушали пуцњаву из правца Шушњара. Тада нисмо ни знали ко то и зашто пуца. Тек касније, када сам чуо за масовни покољ на Шушњару, на Илиндан 1941. године, схватио сам да су они јадници које сам видио у затвору и у колони на тргу, били једни од хиљада жртава те велике трагедије. Моју жалост за тим несрећним људима појачавала је и чињеница да сам ја вјероватно један од посљедњих Срба који их је видио живе. Сјетио сам се и свог стрица Душана, кога сам тог кобног дана видио испред затвора и коме ме у онако ужасном стању сигурно није ни препознао. Сјетио сам се и како смо се моји родитељи, браћа и ја неколико пута успјели спасити од смрти.

Све то ме је у каснијим годинама подстакло да што више сазнам о покољу на Шушњару, а са свим страхотама које су се ту дешавале детаљно сам се упознао кроз Одбор за прикупљање средстава за обиљежавање и дизање споменика жртвама Шушњара у Санском Мосту.

Божо Раковић

СТРАДАЊЕ ПОДЛУЖАНА И СПАСАВАЊЕ ПРЕЖИВЈЕЛИХ

Подлуг је равничарско село са око 70 домаћинстава у непосредној близини Санског Моста. Село је било насељено искључиво српским становништвом. Пољопривреда је била основно занимање и углавном се живјело од пољопривредних производа. Породице су биле различитог имовног стања, у зависности од расположиве обрадиве земље и броја чланова домаћинства. Приноси су, с обзиром на ниво агротехнике, били релативно задовољавајући. Живјело се скромно и морало се рационално располагати имовином у сваком погледу.

Мој отац Миле, поред обраде земље, био је и сплавар на ријеци Сани (када је био одговарајући водостај) у фирми „ШИПАД“. То је олакшавло издржавање породице која је 1941. године бројала 11 чланова. Моја мајка Стана због тога је често била главни стуб домаћинства, иницијатор и носилац свих послова. Нико од нас дјеце није био без посла, и то како је ко стасао, тако је и имао задужења.

Ми мушки, како смо расли, тако смо полазили у основну школу. Као најстарији син, послѣ основне школе, наставио сам да похађам Грађанску школу (нижа гимназија) и 1941. године завршио сам трећи разред. Није било лако мојим родитељима, али су уз велике напоре и рад мени омогућили да успјешно извршавам све ђачке обавезе. Млађа браћа, како је ко растао, полазио је у основну школу у Санском Мосту.

Живјело се онако како је ко могао, али се може рећи да нико није гладовао. Солидарност је била карактеристична у свим приликама. Мобе су биле готово свакодневна појава, а пјесме су се ориле, нарочито увече, при повратку са њива. Чини ми се да ми и сада одзвањају складне мелодије дјевојака и момака.

И поред свих тегоба и невоља које су биле попутна појава, могло би се рећи да смо до 1941. године живјели доста добро. Што је најважније, ми млађи о Првом свјетском рату слушали смо од наших родитеља и других старијих људи о догодовштинама у причама, што није ни изблиза одговарало страхотама рата које смо касније упо-

знали. Све је изгледало као лијепа прича, а посебно доживљаји приликом служења војног рока у старој југословенској војсци.

Па ипак, моја радозналост да слушам многе доживљаје од оца и бројних комшија, помогла ми је да брже и озбиљније схватим све погубне посљедице избијања Другог свјетског рата у нашој земљи. Још док смо похађали наставу, ми ђаци почели смо се опредјељивати за и против неких земаља које су започеле са окупацијом других држава. Интересантно је да је само један мој школски друг, поријеклом Нијемац, био за хитлеровску Њемачку, говорећи да ће побиједити читав свијет. Сви остали су били против њемачке и италијанске агресије и брзог освајања и поробљавања бројних европских држава.

Ето, тако смо као дјеца упловили, иако површно, у политичке воде. А, што се мене тиче, помогло ми је да сва сазнања о страхотама брже схватим, ако не узроке, а оно бар погубне посљедице окупације наше земље 1941. године.

Мој први опипљив доживљај и сазнање о томе шта значи окупација имао сам у Санском Мосту. Окупаторска њемачка војска, добро опремљена и са луксузним животом у Санском Мосту, надмено и с презиром се односила према становништву. Био сам присутан када је један њемачки стражар на мосту ударио кундаком пушке једног старијег муслимана, и то само зато што га овај није разумио да не иде плочником моста. Од јачине ударца у слабине, човјек је пао на лице и био сав обливен крвљу. Ето, тако сам практично доживио и на свој начин схватио шта су страни окупатор и окупација.

Па ипак, све је то блиједа сјенка свега онога што је дошло касније. Формирањем квислиншке усташке власти у Санском Мосту и регрутовањем у усташку организацију припадника најнижег слоја друштва, махом нерадника и пропалица, настаје прави пакао за Србе, Јевреје и све оне који нису прихватили тзв. Независну Државу Хрватску.

Дјеловање усташке власти било је веома организовано и муњевито. Одмах је почело разоружавање Срба у свим мјестима и малтретирање на разне начине.

Србима и Јеврејима одузете су све трговинске радње и друга имовина и постављени су такозвани комесари који су умјесто власника располагали имовином у складу са налозима усташке власти. Усташка власт је предузела све мјере да Србе стави под свакодневну контролу, нарочито највиталнији дио мушке популације. Одвођени су

на тзв. корисне радове, као што је поправка путева, и тако били под сталном контролом.

Почела су прва малтретирања и хапшења Срба почетком маја 1941. Понедељак - пазарни дан, био је кобан за неке Србе који су дошли да нешто продају или купе. О томе је већ писано, а ја сам имао ружан доживљај долазећи у Сански Мост са намјером да продам неке млијечне прозводе. Један усташа ме је упитао како се зovem. На мој одговор реаговао је врло љутито и бучно уз псовке и пријетње, да се више никада не смијем појавити. Тог тренутка осјетио сам велику мржњу и бијес тог усташе, схватајући да смо изложени великој опасности по живот. То сам саопштио и мојим родитељима, па више нисам одлазио у град.

Овом приликом не бих се освртао на неке догађаје којих се и сада живо сјећам, као што је спонтани отпор Срба усташама, па и Нјемцима, због злочиначког скрнављења крсне славе Ђурђевдана, растурања славских столова и хапшења угледних и невиних сељака из Кијева, Трамошње, Козице, Лужана и других села.

Тада је стријељано 27 Срба-талаца у Санском Мосту, чија су мртва тијела била објешена на дрвећу у градском парку пуна три дана. То је била одмазда због отпора усташкој и окупаторској власти, али и застрашивање осталог српског становништва. Био сам живи свједок свих тих тужних дешавања и крволочних злочина, јер је и мој отац Миле био неколико дана заточен, са осталим угледним Србима, као талац у згради основне школе у Санском Мосту. Таоци су пуштени када је дошла италијанска окупациона јединица. За кратко вријеме, до 22. јуна 1941. године, било је сношљивије и владао је релативни мир док су Италијани боравили у Санском Мосту. Нису никога дирали и узнемиравали, нити су било шта отимали. Што им је било потребно то су куповали. Чак су били расположени за разговор. Мој отац је једном приликом с њима разговарао на италијанском језику који је научио за вријеме заробљеништва у Италији током Првог свјетског рата. Но, то је релативно и сношљиво затишје кратко трајало.

Послије одласка италијанске војске, опет је у нашем крају настао прави пакао. Усташка власт у Санском Мосту почела је да спроводи налоге стожерника Виктора Гутића које је овај објелоданио на збору одржаном 28. маја у Санском Мосту. Присуствовао сам том збору и чак и данас ми одзвањају његове пријетње, поред осталог, да

ће за Србе увијек бити довољно куршума и конопаца.

Убрзо је настављено терорисање Срба у јулу, затварање и ликвидација солунских добровољаца и других угледних Срба. Села су горјела на све стране, што је дјеловало застрашујуће, нарочито ноћу. Но, ми у Подлугу нисмо знали шта се стварно догађа. Како се то сада каже, владала је потпуна информативна блокада. Људи се нису кретали нити је било каквог контакта са осталим селима. Једноставно, били смо у окружењу, без контакта са другим мјестима и података шта се стварно догађа. Али, једно је било сигурно, чула су се пушкарања, села су горјела на све стране, тако да смо у Подлугу чекали када ће и на нас доћи ред.

Људи су били узнемирени и забринуте, не само за своје животе, већ прије свега за животе својих породица. Ово тим прије што су усташе, нарочито ноћу, из Побрежја и Трнове испаливали понеки рафал из митраљеза. Није се имало куда бјежати, а у нашем равничарском Подлугу није се имало гдје склонити, иако је наслућивана смртна опасност. Зато су одрасли и способни људи неколико ноћи крајем јула ишли на положај према Побрежју и Трнови. Но није било никаквих упада од стране усташа, јер су били сигурни да се нико нигдје не помјера.

Задњих дана јула 1941. године људи су, сем најнужнијег, већ престали да раде. Често су се окупљали и пред кућом наше породице, под високим бором са добром хладовином и свјежом питком водом из чатрње. Њихов разговор сводио се углавном на једно – како остати жив и сачувати породице. Све су наде полагане у вјеру да је свака власт од Бога дата, те да, ако већ нису низашта криви, треба вјеровати властима и не чинити ништа што би изазвало сумње власти. То је било резонување, нарочито старијих људи, чија се ријеч поштовала.

У тим јулским данима, обично ујутру, мене би слали тобоже ради куповине дувана у Побрежје. Сваки мој повратак из Побрежја значио је да смо још колико толико остављени на миру, изузев ноћних рафала.

Ипак, психоза је била веома напета. Све што се дешавало у ближој и даљој околини, одрасле је све више забрињавало. Тешко је било повјеровати да ће усташе све около да пале и жаре, а да ће народ у Подлугу оставити на миру.

Многи су гласно размишљали у тим разговорима, као да им се

већ ближи крај, да пријети смртна опасност, бринући притом највише о породицама и својим најближим. Мој отац Миле овако је то дословно изразио: „Није ми толико жао што ћу погинути, али ми је најжалије што не знам како ће се све ово завршити.“ Дакле, једно потпуно незнање и брига за своје породице и комшије.

И тако, дошао је тај судњи дан – недјеља, трећи август 1941. године. Пред нашом породичном кућом, још од јутра, почели су да долазе комшије и родбина, углавном мушкарци, обрвани тешком бригом шта и како даље, јер су се злослутни пуцњи усташког кољачког оргијања све гласније чули у нашој ближој околини, а и паљевина кућа у српским селима улијевала је још већу бригу и страх за властиту судбину.

И тога дана су од мене тражили да одем у Побрежје, да извидим каква је ситуација, као што сам то чинио и неколико претходних дана. Вјероватно под утицајем свега што се могло чути и видјети, одбио сам захтјев и оца и осталих комшија. Наслућивао сам оно најгоре, што ће се на нашу велику несрећу тог трећег августа и десити. Нико ми није замјерио због тога.

За кратко вријеме, док су људи гласно размишљали шта би требало даље чинити, неке су комшије из доњег дијела села (Брлог) дошли да јаве да су тројица усташа стигла у Подлуг из Трнове, предвођени Хусеином Бешићем, захтијевајући да се сви мушкарци из Подлуга изнад 15 година старости пријаве властима у Санском Мосту. При том нису чинили никакво насиље, представљајући се добронамјернима, те да се никоме ништа неће десити ако извршава своју грађанску дужност. Поступајући благо према људима, успјели су да на лукав начин, готово сто одсто остваре своје намјере. Колона мушкараца свих старосних доба приближавала се нашој кући, гдје је већ било 20 – 30 људи.

Људи су у тој временској стисци расправљали о томе шта да раде, шта им је чинити. Неколико млађих, а међу њима и мој кум Ратко Чучак, отпуштени жандарм, предлагао је да побију усташе и да дигну устанак, јер ће ионако сви изгинути. На тај приједлог бурно су реаговали старији људи, а посебно мој први комшија Перо Чучак (стари) који је дословно рекао: „Не, балавче један, побиће нам све породице!“ Мој кум није више инсистирао на свом приједлогу, али је рекао да ће сви изгинути и да он сам неће да бјежи, јер су сви остали

присутни, углавном ћутке пратили овај дијалог. Била је веома мучна ситуација, јер су усташе, водећи остале Подлужане, били веома близу наше куће. Дакле, није било времена за било какву причу о томе шта даље. Прилазећи нама, усташе су на врло благ начин позвале људе да се иду пријавити властима и да ће се одмах вратити својим кућама.

У тој временској стисци мој отац Миле, слутећи најгоре, замијенио је празничну одјећу и обућу, облачећи ону свакодневну. При том се изљубио са свим члановима породице и прикључио се осталим комшијама који су већ полако пошли према Побрежју. Слутећи и ја оно најгоре, гласно сам заплакао, што је усташе изненадило и наљутило, јер им је до тада све ишло глатко и по плану, да на превару воде људе на губилиште. Посебно један усташа се наљутио и мене повукао за руку да и ја морам да идем. Одмах је муњевито прискочила моја мајка Стана и повукла ме за другу руку и истргла ме из усташке руке. Ова епизода ми је остала у трајном сјећању, а показало се да усташе још нису смјеле да тероришу, чувајући властите животе.

Међутим, када су са колоном Подлужана стигли у Побрежје, већ су почели да се строже односе према људима. Нису дозвољавали куповину цигарета, испољавајући пријетећу строгаћу када је ријеч о кретању колоне, а нарочито када су већ дошли у Сански Мост.

Од мог тетка Војина Чучка, који је успио да побјегне рањен са мјеста стријељања, сазнали смо да су усташе тукле људе све немилосрдније како су се приближавали граду. Мили Радујку је позлило од батина. Оставили су га у двориште куће Анте Кнежевића, власника трговинске радње. Међутим, чим се освијестио и дошао себи, побјегао је у Подлуг кријући се док је год трајала опасност. Када је запажено да га нема са осталим Подлужанима, усташа Латиф Хасић (Ађулов) долазио је тог истог дана у Подлуг да га тражи, али га није нашао.

Недјеља трећег августа остаће ми у сјећању као најдужи и најтежи дан у животу. И поред свих страхова и стријепњи, сви смо гајили зрачак надања да ће нам се наши најмилији вратити. То је све трајало до пред вече, док се није вратио мој први комшија Јово Чоркало, иначе инвалид у ногу. Њега је пустио један усташа и никада није одгонетнуто због чега га је пустио и спријечио да га друге усташе убију. Он је све видио и доживио језиве сцене мучења на разне начине свих Подлужана који су на крају стријељани и покопани у колективну гробницу, у једну јаругу код старе сточне пијаце. Њихове кости и сада тамо

почивају. Мој комшија Јово, штитећи нас од још већих траума, никада није детаљније причао о појединостима, поготово није наводио имена мученика нити начин на који су скончали свој живот.

Тако је наш Подлуг у једном дану завијен у црно. Посебно, сва женска чељад била је у црним марамама, а кукњава, плач и лелек су се могли чути и на стотине метара. То је трајало данима и ноћима и чинило се као да не вриједи више ни живјети. Многе породице су остале без мушких потомака.

Па ипак, како је вријеме одмицало, нашло се неколико млађих и предузимљивих жена које су тражиле заштиту преосталог становништва, нарочито од усташа из Побрежја.

Тако су се јавили као наши „заштитници“ усташе Хрвати из Трнове, успостављајући сталну стражу и патролирање. Та „заштита“ је имала и своје друго лице, а то је захтјев да се сви покрстимо и одмах пређемо у католичку вјеру. Тај процес покрштавања трајао је цијело вријеме док смо боравили у Подлугу, а сваки одрсли вјерник морао је да научи најмање двије молитве и редовно да иде у католичку цркву у Санском Мосту. То наше покрштавање помогло је да нас муслиманске усташе оставе на миру, а усташе Хрвати били су увјерени да смо стварно већ постали католици и према Подлугу се односили са повјерењем и покровитељски.

Све нам је то омогућило да, иако обезглављени, уз много веће напоре и међусобну помоћ, обавимо све пољске радове од жетву, бербу и јесењу сјетву, до потпуне припреме зимнице и свега што уз то иде. Тако је стигла и зима са обилним сњежним падавинама. Живот је колико толико нормализован и није се оскудијевало ни у чему. Била је то једна од најроднијих година.

Преко родбинских веза неких комшија сазнали смо да је у Подгрмечу подигнут устанак и да су формиране устаничке војне јединице које држе положаје око Санског Моста, бранећи српска села од усташких напада. Убрзо смо успоставили контакт са устаницима, тако што су ноћу потајно долазили у Подлуг са циљем да нам помогну, јер се дошло до закључка да би наш даљи останак у селу под окупацијом био, најблаже речено, неизвјестан и ризичан. Знали смо да наше насилно покатоличавање није никаква трајна сигурност и последице свега што се десило у покољу наших најмилијих, нисмо могли замислити даљи опстанак и живот у Подлугу. За нас је стварање слободне тери-

торије било зрачак наде да се домогнемо слободe, ма колико је и та алтернатива носила у себи неизвјесност и ризик.

Иако је у Подлугу била стална усташка стража, успијевали смо да, након контакта са устаничким снагама, изнесемо понешто одјеће, обуће и других потрепштина за потребе партизана, како су нам објаснили назив устаничких снага.

Пошто је био велики снијег, а све јаче партизанске јединице успјеле су да потпуно пресијеку везу и покрете усташких и домобранских снага на потезу Сански Мост – Приједор, то је практично била слободна територија која је била спојена са Подгрмечом.

Уз све те околности и могућност да се домогнемо слободe, у Подлугу уз највећу конспирацију је, с обзиром на присутне усташке страже, договорено да се сви становници колективно иселе на слободну територију, прије свега у Копривну. Потпуна сагласност је постигнута договарањем „од уха до уха“, дакле без икаквог конферисања. Тако смо у зиму, почетком 1942. године, под заштитом мрака и уз највећу тишину, успјели да најприје извеземо најнужније за живот. То се углавном састојало од прехрамбених производа, зимнице, постелјине, одјеће, посуђа и других неопходних ствари. То се чинило у неколико тура пријеким путем, преко поља (Бара) и дубоког снијега, кориштењем коњске вуче саоница. То је омогућило готово нечујно кретање, што је помогло да неопажено извеземо све неопходне ствари и на крају да се докопамо слободне територије. Усташка стража нија имала појма ни о чему, сем да констатују да су се сви Подлужани одселили, осим једне умно заостале жене, за коју смо убрзо сазнали да је убијена.

Породице у Копривни су нас примиле као најрођеније, дијељећи простор и све остало према датим могућностима. Све је то трајало до првог већег топљења снијега, почетком прољећа. Одмах послије тога услиједила је јака усташка офанзива из Приједора и Санског Моста, палећи и убијајући гдје су год стигли. Морало се повлачити према Подгрмечу и то веома брзо. Офанзива је била тако муњевита да су неке комшије и остали изгинули од усташа пошто им је одступница била пресјечена.

Ја и моја породица, нас десеторо, спасавајући се у одступању из Копривне преко Брдара стигли смо у Подгрмеч. Смјестили смо се код породица мојих школских другова из грађанске школе, Душана,

Данета и Милана Богдановића у Скуцаном Вакуфу.

Није ни потребно посебно наглашавати колико је то све било болно и тешко, напустити свој родни крај, спасавајући голе животе. Показало се, на крају, да је то био једини прави излаз да би се опстало.

С обзиром на то да сам био врло близак са мојим школским друговима, њихове породице су нас примиле под свој кров и дијелили са нама све што су имале. Захваљујући таквом лијепом односу према свима нама, опстали смо и олакшан је избјеглички живот, све до повратка у родни крај.

Судбина осталих становника Подлуга била је слична. Свако је негдје био смјештен у осталим мјестима Подгрмеча, све до повратка својим кућама.

На крају, упркос великом броју настрадалих (106) највиталнијег дијела мушке популације, у антифашистичкој Народноослободилачкој борби учествовала су 53 Подлужана, а за слободу је свој живот дало 14 мјештана. Од моје породице у НОБ је учествовало нас петоро – три брата и двије сестре.

Бранко Мајкић

(рођен 1928. године у Круварима, данас живи у Новом Саду)

УЖАС ЗАВЛАДАО СЕЛОМ

Сјећам се добро, био је први август. Топао сунчан дан. Ми смо били управо ручали кад зачусмо неку грају по селу. Низ брдо према нашој кући ишла су двојица наоружаних усташа. Отац је брже-боље побјегао у шталу, надајући се да ће усташе проћи поред наше куће кад виде да га нема у дворишту. Они су то примијетили и одмах се запутили према штали. Отуд су га истјерали и пред очима нас дјеце почели да га туку ногама и кундацима пушака. Моја мајка је држала у наручју најмлађу сестру која је имала неколико мјесеци. Када је видјела да усташе туку оца, пришла је да му помогне. Један усташа је репетирао пушку према њој. Нека жена која се ту задесила зајаукала је: „Зар ћеш пуцати у жену са малом дјецом?“ Усташа је спустио пушку. Мог оца и његове стричевиће: Илију, Лазара, Вељка, Нику, Милу и Ђуру отјерали су према Делића брду, а потом према граду и затворили у Житни магацин.

Моја мајка је сутрадан спремила храну и послала ме да је однесем. Оца и велику групу затвореника нашао сам на брду Шушњар гдје копају јаму. Замолио сам једног затвореника да да оцу храну. Однио је, не знам да ли му је дао. Видио сам тада посљедњи пут оца. На Илиндан са Шушњара се зачула пуцњава. Глас се пронио кроз село: Стријељају затворенике! Жене су јаукале, дјеца плакала. Ужас је завладао у селу. Нико није смио данима да изађе из куће.

Славко Брајић

У КРВИ И ПЕПЕЛУ

Рођен сам 1935. године у селу Дабар, заселак Брајића таван, општина Сански Мост. Основну школу завршио сам у Санском Мосту, а индустриску у Сарајеву. Радио сам у Вогошћи у „Претису“ три и у Новом Саду седам година. Остали радни вијек провео сам у Њемачкој. У међувремену саградио сам кућу у Трну код Бање Луке.

Што се тиче ратног периода, од 1941. године, нерадо се сијећам тих дана, али стално ми је пред очима слика једног прољећног јутра 1942. када су ме пробудиле мајчине ријечи: „Устајте! Бјежимо, ево иду усташе!“ Како смо поскакали из кревета и којом брзином и сада се тога сјећам. Бјежали смо према Дабарском врелу и Пећини. Одатле смо бјежали према Вртлацу и Мријежници, а из Мријежнице пут нас је водио у Јелашновце, гдје је била мајчина родбина. Усташе су све пред собом уништавале и палиле. Имали смо велику срећу што смо успјели побјећи. На Брајића тавану тада су живјели Лукићи, Брајићи, Маљугићи, Кнежевићи, Галешаићи, Старчевићи. Када нам је Никола Лукић јавио да су усташе отишле у град, ми смо се почели враћати у опљачкано и спаљено село. Моја је кућа била зидана од камена, па је нису могли спалити. Стриц је одмах наткрио једну стреху тако да смо се ту могли скупити и склонити. Усташе нису често долазиле у Брајића таван зато што је он био стјециште партизана. На овом подручју је пукла и прва устаничка пушка...

Моја мајка је из Јелашноваца, из засеока Отиш-Његовани. Кад год је било опасно на Брајића тавану, бјежали смо у Јелашиновце. Дабар је дуг и било је потешко најмање два сата преко њега до Јелашиноваца, па онда још најмање сат преко Грдановаца, тако да нам је било потребно најмање три до четири сата до Јелашиноваца. Његовани су под Отишом, а ако се иде преко Миљевића брда онда је још даље.

У прољеће 1943. из Лушци Паланке усташе су кренуле у Јелашиновце. Мајка ме обукла у женску одјећу да би ме спасила. Тако обучен, трчкаро сам око куће. Видио сам да су усташе дошле јелашновачкој школи код Бојишта, један крак се раздвојио према Његованима,

а један према Бобији. Главни је ишао пут Јелашноваца. Кад сам видио да су дошли у Кукоље под Отиш, они су први до Раковића, куће су већ планули. Гори све и чују су пуцњи. Дошли су у Војводиће, између Кукоља и Његована, и ту гори све, одјекују пуцњи. Викнуо сам мајци да бјежим и побјегао сам изнад куће, крај зградице, преко камењара. Куд ћу и шта ћу? Онда сам преко Радиновића плећине изаш'о на сокак. Горе, нешто више, има дубока долина, која је већ била препуна народа. И колико сам онда био свјестан, не знам ни сада. Јер, ако ме виде куда идем, кренуће за мном и побиће народ. Успут сусретнем комшију са Брајића тавана Милу Маљугића. Кад ми је пришао ближе, упита ме: „Славко, јесили то ти?“ „Јесам“, одговорих. „Видим те у женској одјећи, па сам помислио да је моја Драга.“ „Она је остала са мајком. Била је пошла за мном, па се вратула“, кажем му. И он пође кући. „Миле, гдје ћеш?“ упитих га. „Кући“, вели он. „Миле, јеси ли ти паметан, видиш да куће горе“, велим ја. „Бјежмо у шуму, а када они оду, онда ћемо се вратити.“ Тако је и било, послушо ме, иако сам био дијете. Предвече, када су усташе отишле, ми смо се вратили у спаљено село.

Наишли смо на моју мртву мајку. На грудима су јој лежала два синчића, близнаци Милош и Урош. Послије таквих тешких и трагичних призора, питам се како човјек може остати нормалан? Да, гледати мајку и два брата близнаца у загрљају смрти коју је донио злочинац... И жену и кћерку Драгу Миле Маљугића убили су. Моја баба, мајчина мајка, убијена је док је бијезала кроз неку живицу. Мој стриц Милан Брајић имао је седморо дјеце и жену које нисмо могли тада пронаћи. Трећи дан смо у једној међи пронашли убијену супругу Стану мог стрица Милана, ћерке Босилку, Цвијету, Нену, сина Давида, чак и у колјевци је убијено најмање Миланово дијете чије име нисам запамтио. Сина Мирка није пронашао да га сахрани и до смрти је говорио да му је то највећа рана. Тако је мом срицу Милану од седморо дјеце остао само најстарији син Гојко. Такође је пронађена поубијана породица Николе Његована. Лазо Његован је слабо чуо, па је често дизао руке да гледа према сунцу. Тако га је једном у подигнуту руку погодила кугла тачно у длан. Живио је послје тога неколико дана.

Онда су усташе отишле према Бркићима, гдје је живио чувени Љубо Бркић, кум мога дједа. И ту су починили злочин. И на Миљевића брду такође су убијали и палили. Код Градине исти злочини. А шта се

догодило у самим Јелашновцима, да о томе и не говорим. Чуо сам да су све што су похватили живо, стрпали у јелашиновачку цркву или појату и запалили. Видио нисам, али сам запамтио када се то десило и о томе причало.

Брзо су се усташе повукле. Нису смјели ићи на Међеђе Брдо, према Саници. Дошли су само до Јелашноваца. То је била као освета Миланчићу Миљевићу, како се причало! Јер, што год нађете до Јелашноваца, спалите и побијте – гласила је команда. Одатле су се вратили у Паланку. Тако је то било у Јелашиновцима.

Љубан Мијатовић

УГАШЕНА ОГЊИШТА

У Кљевцима 1941. године, кад је био велики покољ Срба, угашена су 23 огњишта и славске свијеће. То су: Карановићи; Владе, Обрада, Николе и Ђурана од Змијањаца; Лазара и Јовише, Мијатовића Вида, Мијата и Вида Поповића, Глишана и Стеве Бабића, Тривуна Савановића, Раде Миљатовића, Вида и Вице Атеља, Боже Мандића, Јове и Дане Омчигуза, Паје Стојковића, Миле и Столе Малбашића. У њих је све мушко побијено.

У Тривуна Бабића убили су жену код Бајића језера и кроз стомак је коцем приковали за земљу. Она је била Далматинка – Хрватица, убили су јој два сина.

И кад је 1943. била швапска офанзива, Кљевчани су убијани у Црноводи под Растиком, на Врхпољу, у Чапљу, на Кривој цести, на Шушњару, у граду код Житног магацина гдје смо били у затвору.

Сјећам се, моја мајка ми је причала кад је била у Санском Мосту 1941. пред покољ на десет дана да је видјела у парку објешених деветоро браће Видовића из Томине. Тада је држао говор усташки стожерник, неки Ивезић и рекао је да ће нестати Петровића и Карађорђевића и свих Срба и Јевреја у санској општини. Сјећам се кад је била 1943. године њемачка офанзива да је моја мајка Анђа пошла у Црноводу да види је ли њена мајка жива, била је у бјекству. Кад је наишла крај куће Вида Змијањца чула је дијете како плаче и извадила га је испод мртвих. То је био четворогодишњи Перо Ђуке Змијањца, био је рањен у леђа и уста. Довела га код стрица Петра, ту су га жене лијечиле неким мелемима. Моја мајка је други дан нашла своју 80-годишњу мајку мртву у Црноводи. Ту је било 35 мртвих.

У рату 1995. године, када смо бјежали из Санског Моста, нестало је осам чланова за чије кости се ни данас не зна гдје леже. То су: жена Савановић Миле Љуба, жена Протић Симеуна Сока, Ступар Слободан, Веселиновић Душан, Гламочанин Милица, Ерак Мара која је била нијема и глува. Сјећам се кад је била партизанска куварица 1943. у воћњаку Свете Бајића под Растиком, кувар је био Петар Чамбер звани Роде из Кркојеваца, с њим два младића из Кљеваца, Перо

Миљатовић и Светко Стојиновић. Петар Змијањац је био одборник и одредио је моју мајку Анђу да ради код кухиње и једног дана су наишле усташе и заробиле Светка и Перу, а Роде је побјегао, моју мајку ранили су у десну руку. Она се лијечила у Корчаници. Светка и Перу су пустили. Имали смо четири дјевојке у партизанима. Пали борац је Савић Миле Љубица, затим су ту Демир Илије Анђа, борац са Су-тјеске, Змијањац Лазара Миља и Веселиновић Илије Даница.

Душко Радић

КОЉАЧЕ НИЈЕ СТИГЛА ЗАСЛУЖЕНА КАЗНА

На брду изнад Радића живјело је девет породица Радујко, Љепојевић и Каурин. Њих је у вријеме стријељања Радића и осталих српских породица из Шеховаца, на Илиндан на Шушњару, штитио Анте Бановић. Када је пуцњава у Санском Мосту утихнула, он је те породице вратио кућама.

Брат усташе Асима Чекића, Хусе, заједно са Николом Гргићем и још неколико усташа из Пољака, дошао је у Бранковиће, похапсио све мушкарце и одвео их на Шљакину. Ту су их стријељали. Двојица тешко рањених, Драго и Васиљ, успјели су побјећи и довући се до својих кућа. Ракари су дошли на мјесто злочина и видјели да нема двојице стријељаних. О томе су обавјестили усташе. Хусе Чекић и Никола Гргић су их пронашли, одвели на Шљакину и убили их.

Хусе Чекић је био друг Хазима Билајбега, предратног коцкара, који се током рата приклонио партизанима. Хусе и Хазим су се прије рата дружили и коцкали. Своје дружење наставили су и после рата. Није им сметало што је Хусе био усташа, а Хазим тобожњи партизан. Хазим је заштитио Хусу после рата. И не само то, већ га је предложио за одборника. Хусе је чак успио да регулише и статус борца. Био је управник Циглане. Умро је, а казна га за злочине није стигла. Жене поубијаних Бранковића су покушале да укажу на његове злочине, но било је узалуд. Хусе је имао добру заштиту у коцакру Хазиму.

Његов брат Асим Чекић био је усташки обавјештајац до 1945. године. Након ослобађања Сплита прешао је у партизанске редове. Три године касније, 1948, добио је чин партизанског поручника. Ухапшен је и доведен у Црну кућу у Бању Луку. После краћег времена,веденог у затвору, пуштен је. Нико не зна како. Рафо Егреција из Сасине, оптужен као усташки јатак 1947. године, испричао је да је у затвор дошао неки човјек по имену Асим Чекић. Повјерио је затвореницима да је убио Радиће и починио велики злочин у Шеховцима код Санског Моста. После осам дана у затвор је стигао Хазим Билајбег, звани Грбо. Питао је Асима шта ће ту. Он му је рекао да је оптужен за убиство Радића и да, тобоже, није крив. Асим је сутрадан пуштен из

затвора. Послије десет година сазнали смо да живи у Београду, гдје је умро природном смрћу.

Хазим Билајбег је спасио обојицу браће Чекића, усташа, од заслужене казне.

Петар Родић

МОНСТРУОЗАН ЗЛОЧИН У ГОРИЦАМА

Село Горице смештено је на источној падини Горичке главице, око 700 до 800 метара ваздушне линије од цесте Сански Мост - Лушци Паланка, више од 20 км удаљено од Санског Моста. Становници су били муслимани, око 70 домаћинстава, а у засеоку Родићи било је шест или седам домаћинстава Срба. Пре избијања рата Срби и муслимани су живели у релативно добрим односима, изузимајући свађе око штете на усевима коју су чинила и српска и муслиманска стока. Рат је драматично погоршао међунационалне односе, пошто су муслимани постали "цвијеће НДХ", а Срби осуђени на уништење. Одмах 1941. године тројица Родића су отишли у партизане, један се звао Драго који је преживео рат, али као тежак инвалид, другом не знам име али знам да је са још једним човеком некако умакао са Шушњара. Они су први донели Србима вест о томе шта се стварно догађа на Шушњару. Трећем не знам ни име ни судбину. Српски живаљ из долине Сане одмах је 1941. године масовно бежао према српским селима која су гравитирала Грмечу - Ђедовачи, Дабру, Умцима, Еминовцима (Босански Милановац), Грдановцима, Бошњацима, Миљевцима, Јелашиновцима, Тук Бобији, Лушци Паланци и даље. Како се око четрдесет ових несрећника нашло у Родићима у Горицама није познато, поготову кад су три или четири фамилије Родића, који су имали било какве неспоразуме са комшијама муслиманима, избегле у Грдановце.

У пролеће 1942. године, још је било снега, комшије Родића муслимани из Горица, све су затворили у појату у којој је било нешто сена и запалили. Какав је то ужас био, какви су то били монструми, који су игнорисали позиве несрећника по имену, са молбама: "...брате, узми ми дијете и убиј га пушком, да не гори живо...", људски разум то не може да схвати. Такав истинит догађај, мајстор режије Хичкок не би могао да схвати. То је био ужасан крај за 72 Србина, а међу лобањама нађено је и 35 до 40 дечјих.

Пошто добро памтим послератне догађаје, за овај злочин није нико одговарао. Чини се да су у праву они који кажу: "Злочин је заборавити злочин."

Петар Родић

СЕДАМ ДОМАЋИНСТАВА – СЕДАМ ЖРТАВА У РОДИЋИМА

Заселак Родићи смештен је у централном делу села Бошњаци, на североисточној страни Родића главице. Била су то, углавном, бројна сељачка домаћинства. Свега четири младића са око петнаест до седамнаест година имала су завршену четвороразредну основну школу. Сва домаћинства су била у блиским или мање блиским рођачким односима. Међусобни односи били су хармонични, а свађе су избијале, скоро редовно, кад стока направи "зијан" (штету). Економски положај ових домаћинстава био је на ниском нивоу, изузимајући Стеву, који је имао више од петнаест хектара земље и за оне прилике много стоке. Политичке оријентације није било и нико није био члан ни једне политичке странке. Родољубље је било веома изражено, стечено предањем и причама о борбама Срба из прошлости, али и слушањем српских јуначких народних песама које су у време прела читали - певали даровити ђаци основне школе. Те и такве Родиће је затекла бурна 1941. година.

Брзо су схватили да Независна Држава Хрватска има приоритетан циљ уништавање Срба, што је јавно, на збору у Сани, рекао усташки главешина Гутић.

Ништа тако ефикасно не уједини људе као заједничка опасност.

И Родићи су свим срцем похитали у одбрану голих живота.

У лето 1941.године Срби су створили неку врсту "фронта" од Дабра, Ђедоваче, Босанског Милановца (Еминоваца), Бошњака и Миљеваца према селима у којима су били муслимани. Углавном су стражарили и дању и ноћу на путевим који воде ка муслиманским селима! Једног јулског дана на источној страни Декића главице стражу су држали Млађен Родић (син Миле) и Микан Декић (син Стеве). Били су "наоружани" рогуљама. Нико није видео како, али ту су их заробили усташе и спровели их у житни магацин на Железничкој станици у Сани. Млађенова мајка Боја и Миканова мајка (заборавио сам јој име), уз помоћ једног муслимана из Напреља, посетиле су заробљене

синове. О овоме сам писао у мом роману С ОНЕ СТРАНЕ РАЗУМА, али сем виђења и предаје поклоне из сељачке торбе ништа више нису могле урадити за своје синове. Судбина им је непозната мада, према догађајима из тог времена, једино се може закључити да су побијени на Шушњару. Били су прве жртве са Бошњака. Носим кроз цео век болну успомену на Боју и њену неизмерну љубав према несталом сину. Наиме, 1945. и 1946. године још је гајила наду да је Млађен жив. Неко јој је рекао, ко зна ко, да је тако нестали човек после рата искочио из авиона кад је авион надлетао њихово село, и то жив и здрав. Највероватније да је ово њено веровање плод мајчиног недоживљеног сна и следеће љубави према сину. Боја ме увек звала да јој помогнем да закачи плату (чаршав) на бацењачу којим је она махала изнад главе, у нади да ће њен Млађен препознати своје село и Родиће и да ће искочити из авиона падобраном право њој у заграљај. Наравно, авион је само прелетао Бошњак, а да се падобранац није појавио! Дуго би стајала нема и непомична, окренута у смеру хоризонта којим је прошао авион. Њен плач и данас чујем, јер сам и ја плакао са њом, мада ме је она терала од себе. Нико од Родића није могао да је утешу. Тако смо Боја и ја дочекивали авионе, који су ко зна одакле долетели и ко зна куда одлетели. Њихова појава је будила над, а њихов нестанак са неба гасио је полако али неумољиво!

Дакле, Млађен је био прва од седам жртава из Родића.

Друга жртва био је Перо Ђуканов, човек тридесетих година, у коме су Родићи видели свог вођу, пошто је он једини имао ловачку пушку. Други су били "наоружани" рогољама, вилама, косама, мотицама... Погинуо је при првом нападу на Приједор! Трећа жртва био је мој рођени стриц Микан (син Милоша).

У пролеће 1942. године изненада су се појавиле усташе муслимани. Видела их је моја стрина, Миканова жена Мика, али касно, били су 200 метара удаљени од куће. Стрина је викнула на Микану да бежи. Он је изишао из куће на друга врата и потрчао према гају. Десет метара пре уласка у гај приметио га је један муслиман, који га је познавао, и наредио му да се врати, иначе ће пуцати у њега. Он се вратио, одмах су му везали руке жицом, одвели у Фајтовце и са још осам људи из других села стрелали код православне цркве у изградњи. Четврта и пета жртва били су рођена браћа Ђукан и Перо (синови Вида), обојица старија од седамдесет година. Такође у про-

леће те 1942. године усташе - муслимани заробили су их код кућа, одвели у Босански Милановац и у засеоку Џам их стрељали.

Шеста жртва био је Вејо (син Стеве). У јесен 1943. године, као двадесетогодишњак, отишао је у партизане и после петнаест дана погинуо код Босанског Новог.

Седма жртва био је мој брат од стрица Милан, син Миканов, првоборац, комесар чете у Другој крајишкој бригади. Погинуо је 1944. године у Босанској Рачи код Бјељине. Сахрањен је на Партизанском гробљу, а гроб му је обележен лепим каменим спомеником. Ово гробље и споменике је подигао општински СУБНОР-а Бијељина.

Тако су и Родићи су крвљу платили слободу!

Дана Џафић

БРОЈ УМЈЕСТО ИМЕНА

Када сам рођена, добила сам име и презиме. Не дуго затим моје име постало је само број, толико дуг да га као десетогодишње дијете нисам могла ни запамтити.

Ово је прича о моме животу у концентрационом логору гдје сам провела неко вријеме са родитељима и неколико хиљада осталих логораша.

Једног прољећног јутра 1941. године пробудио ме је стравичан звук сирене радија: "Пажња, пажња... Јутрос су њемачки авиони бомбардовали Београд."

Устала сам и нашла мајку како слуша вијеси и са страхом упитала да ли је то почео рат. Она је покушавала да ме утјешу ријечима да ми живимо у малом мјесту и да вјероватно нећемо бити мета за бомбардовање.

Од тога дана живот у насој малој варошици Стари Мајдан постао је другачији. Моја породица склонила се код пријатеља који су становали мало даље од центра. Кад је прва опасност од бомбардовања престала, ми ђаци смо наставили ићи у школу. Мало помало дјеца у школи и комшилуку почела су се раздвајати. Ми из православних породица обично смо проводили дане у кући јер су се родитељи плашили да нас пусте ван да не бисмо били изложени увредама. Наше куће су често преметане наводно да се пронађе сакривено оружје. Тако су се једнога дана полицајци појавили у нашој кући и мој отац је био ухапшен са још неколико грађана и спроведен у затвор у Сански Мост, а зашто, нисам сазнала јер то се није пред дјецом говорило. Мајка мога оца у очајању је интервенисала код предстојника града позивајући се на хришћанску вјеру и то је изгледа уродило плодом, па је ускоро пуштен.

На Ђурђевдан, славу мојих родитеља, почели су стравични догађаји који нису престали све до свршетка рата. Тога дана наси рођаци и пријатељи долазе нам у госте. Како је дјед био још жив, славили смо у његовој кући у Санском Мосту. Ми дјеца смо се играли у дворишту кад смо примијетили да гости напуштају дједову кућу. Како

сам касније сазнала, тих дана 27 Срба из околине Санског Моста било је ухапшено и на звијерски начин убијено покрај моста недалеко од града. Православни свештеник који је био присиљен да прочита молитву за убијене изгубио је свијест кад је видио шта се догодило. Те убијене жртве су довезене у градски парк и објешене у присуству грађана да виде шта их чека у скорој будућности.

Недуго послвије тога мој отац је био поново ухапшен. Оптужен је да диже буну у једном селу, гдје је био отишао да обави једну сахрану. Малобројни мјештани тога села тражили су од њега савјет шта да раде да би се заштитили. Прастари начин заштите од непријатеља код нас је била шума, па су се они прикрили привремено у оближњој шуми. Одмах затим полиција је дошла у нашу кућу и мајци саопштила да ако се мој отац не јави у року од 24 часа у полицију да ће она са нас троје дјецe сносити посљедице. Сјећам се да је један младић из тог села донио поруку од оца гдје се налази и да је мајка по њему послала ону поруку коју јој је полиција саопштила. Отац се на вријеме вратио и био ухапшен и спроведен у Сански Мост. Послије неког времена пуштен је из затвора, али не за дуго.

Једино мјесто гдје сам задњих дана прије одласка у концентрациони логор одлазила било је двориште куће моје једине другарице са којом сам се тада дружила. Једнога дана изненада смо чуле како се приближавају нека теретна кола. Чим су се зауставила, искочио је један дјечак мало старији од мене и весело рекао: "Школа се завршила и ја сам опет овдје." То је био рођак моје другарице који је са родитељима живио у Словенији и долазио сваког љета. Овај пут је дошао заувјек. Његов отац се вратио својој кући, јер више као Србин није био пожељан у Словенији. Покушао је да се заштити у свом родном мјесту, али је ускоро био звијерски убијен са осталим Србима.

Једну седмицу након што је отац пуштен из затвора једног пријеподнева појавила су се два службена лица у нашем дворишту. Позвали су моју мајку и наредили јој да спреми нас дјецу и да понесе нешто ствари јер ћемо провести неколико дана у неком сабирном центру и послвије тога вратити се кући. Мој отац је био обавезан да каже шта се све налази у кући. Један од тих службеника је испитивао, а други је правио листу ствари...

Службеник је стално опомињао оца да нешто не заборави, јер за све оно што није на списку они не гарантују да ћемо по повратку

наћи у кући. Што се тиче златних предмета и новца, то требамо са собом понијети. На крају је тај исти службеник положио комадић папира на сред стола, на њега ставио један омањи камен и рекао: "Чак и овај папирић на столу биће овдје кад се за неколико дана вратите." Толики цинизам као дјете од десет година сигурно нисам могла схватити, али мој отац јест.

Већ је био потпуни мрак кад је моја породица кренула у неизвјесност.

...

Кад смо кренули те кобне ноћи питала сам се куда ћемо. Иако је био мрак, ипак сам препознала цесту којом смо често возећи се у фијакеру путовали у Сански Мост. Кола су се зауставила испред Соколског дома. Послије кратког времена, док су се униформисана лица испред зграде и они који су нас допратили нешто споразумијевали, извели су прво оца и одвели у зграду. Кочијаш је помогао мојој мајци око ствари, а ја сам стално држала сестру за руку и тако смо се почеле пењати уз степенице да бисмо ућле у зграду. Иако је било љето, јутро је било хладно. Смјестили смо се у један угао неке просторије и ми дјеца смо брзо заспали.

Пробудио ме је мени познат полугласан разговор. То је био глас моје баке и дједа који су такође били смјештени у Соколском дому, који је изгледа тада постао затвор. Из њиховог разговора сам сазнала да су свештеничке породице из околних мјеста све похапшене и смјештене у овај дом.

...

На нашу срећу или несрећу ускоро смо добили наређење да се спакујемо и постројимо на улици испред зграде Соколског дома. Како нас је било доста и како су већина затвореника била дјеца и старе особе, то није ишло тако брзо, па смо тек око подне били спремни за покрет.

Куда? То је сигурно у свим главама одраслих било главно питање. Колона је била усмјерена у правцу Жељезничке станице... Идемо према Приједору... Након не знам колико времена воз се зауставио. Из коментара одраслих успијела сам схватити да смо стигли у Бању Луку. Град о коме сам ја само маштала, јер је то био главни град наше Врбаске бановине. У вагонима је завладала тишина, јер се на станици чуо разговор наших стражара и оних који су нас дочекали

и вјероватно требали да одлуче шта даље.

Након дужег времена добили смо наређење да се искрцамо и постројимо за наредни покрет. Мало затим смо се зауставили испред једне велелепне велике зграде. "То је гимназија", са поштовањем је рекла мајка. Стражари су одредили учioniцу у коју смо се смјестили. Ту је било још неколико породица...

Нисмо се успијели ни одморити довољно, кад смо добили наређење да се пакујемо. Постројили смо се испред зграде кад је већ било побро угријало и кренули бањалучким споредним улицама које су биле потпуно празне, само једна сабласна поворка се споро кретала у неком за нас непознатом правцу. Коначно ступили смо на једну пољану. Негдје при крају пољане видјели су се теретни вагони.

Постројени смо у бескрајну колону. Сјећам се, стајао је отац, до њега мајка која је држала мог малог брата за руку, затим моја мала сестра и на крају ја, а иза и око нас наша блиска родбина. Колико се сјећам било нас је укупно шеснаест, од којих дванаест са презименом Марјановић (четири свештеника са породицама). Сунце је немилосрдно сијало и било је јако топло кад се један човјек обучен у цивилно одијело у пратњи неколико униформисаних и осталих особа појавио испред колоне и рекао отприлике да од данас немамо своја имена и да умјесто тога добићемо бројеве. Затим су нам објесили око врата комадиће картона на којима су били дуги бројеви које као дијете од нисам могла запамтити. Шта се наредних неколико часова дешавало доживљавала сам као да сањам, а не да је то неумитна стварност. Укрцани смо у теретне вагоне и возили се у непознатом правцу све даље од наших домова. Било је послијеподне кад се наша композиција зауставила негде на пустој пољани. Искрцани смо с нашим стварима, опет смо били у некаквој колони чекајући какво ће слједеће наређење бити. У даљини се видјело некакво насеље. Доминирале су двије велике зграде обојене у разне нијансе зелене и смеђе боје. Како смо се полако приближавали том насељу, пред нама се прво појавила једна стара неугледна дрвена барака. Видјели смо да затвореници који су били близе полако улазе у њу и не враћају се. Дошао је ред на нас да уђемо. Ушли смо у једну доста велику просторију и морали све ствари распаковати и дати на преглед. Док смо ми то радили, из једне собе се чула свађа. Из те велике просторије улазило се у друге двије. Било је наређено да на једна врата уђе мој отац, а

на друга, одакле су се свађа и плач малоприје чули, ја. Соба која није била добро освјетљена била је празна. Кад су ми се очи мало навикле на полумрак, угледала сам један сандук испод прозора пун златног накита. Крај њега су били поредани други сандуци са сјајним предметима. У том је жена обучена у некакву тамну униформу ушла и рекла да предам све што имам од накита. Одговорила сам да немам ништа. Тада је услиједио преглед од главе до пете (коса, уста, уши) уз сталне пријетње.

Кад је завршен преглед моје породице, скупа са дједом и баком и оним старим рођацима смо смјештени у приземљу једне од тих великих зграда, које су у ствари била војна складишта оружја прије рата и тада претворене у зграде концентрационог логора за око двије хиљаде и пет стотина затвореника.

...

Мој кратки сан ме је добро окријепио.

Било нас је доста испред зграде и слушали смо наређење како да се понашамо у овом нашем новом „дому“. То су углавном биле пријетње и набрајане казне уколико прекршимо правило. Кад се „састанак“ завршио, вратили смо се на своје лежаче и опорављали од јучерашњег дана.

Тога дана послје добијених наређења о обавезама, сви смо на неки начин били запослени. Сви мушкарци способни за рад морали су сваки дан осим недељом ићи на присилни рад. Мој задатак је био чекање у реду за воду за пиће. Чекање је било дуго, а могла се добити само једна флаша воде. Наша породица је била велика укључујући дједа и баку, као и стари болесни брачни пар дједових рођака који су се једва кретали. Сунце је било немилосрдно. Тако обично по читав сат, а некада и више часова сам чекала у реду да бих добила једну флашу воде и кад бих је донијела у зграду друга празна ме је чекала.

Главни посао моје мајке био је ићи у ред и чекати храну за бројнију фамилију коју су у казанима довлачили логораши и, наравно, прање рубља у локви. Дјед који је ријетко излазио из зграде најчешће је чувао моју сестру и брата, док је бака обављала остале послиће у згради и одржавала везу са родбином; заправо она је доносила све одлуке док је мој отац био на присилном раду у току дана.

Храна је била ужасна. Сваки дан је била некаква густа супа

гдје се могло наћи покоје зрно граха. Али у тој супи се магао пронаћи понекад опушак, ексер и слично. Добијали смо по комад назови хљеба.

Лијево од капије налазила се она злокобна барака гдје смо при доласку оставили и оно мало вриједности које смо понијели са собом. У средини логора, лијево и десно од пута, налазиле су се оне двије зграде, некадашња складишта оружја која су тада била претворена у затвор гдје смо били смјештени. Свака зграда је имала приземље и први спрат, боље речено неко поткровље. У приземљу су биле породице са малом дјецом, као и старе и болесне особе.

Иза локве, а између клозета и болнице, налазила се мања капија, кроз коју су обично логораши ишли на присилни рад. Али једног поподнева сам и ја имала прилику да изађем иза оgrade логора баш кроз та врата. Дошло је наређење из управе да се дјеца мога узраста или мало старија или млађа изведу на излет уз пратњу једне логорашице учитељице и стражара. И тако смо ми дјеца на наше изненађење провели једно дивно послијеподне у природи.

Врућине су биле сваким даном све јаче тако да је несташица воде постајала све већи проблем. Најављена је строга рестриција, јер је извор одакле се логор снабдијевао питком водом готово пресушио. Такође и рјечица одакле су довозили воду за прање постала је плитка. Да би се ваљда један пут послије дугог времена опрали, управа је организовала, како смо ми мислили, одлазак на једну рјечицу. Наравно, ни то није прошло без коментара. Кад је повећа колона излазила на главну капију, многи су са страхом помишљали куда ли нас тада воде. Ми дјеца смо били срећни да негдје идемо па било куда, само да смо даље од логора, јер сваким даном нам је било теже. Дошли смо на обалу ријечице и на пространој обали посутом шљунком припремали се за купање. Са те стране ријеке вода је била плитка али друга обала је била стрма, готово окомита и вода је брзо протичала што је значило да је знатно дубља. Одрасли логораши су се покушали приближити тој дубљој води, али са запрепаштењем су примиијетили људске лешеве како пливају низ воду. Тад је многима било јасно зашто смо уопште доведени на ту ријеку. Брзо смо се враћали према логору и нико нас није требао пожуривати као да нас је тамо чекао неки спас и сигурност. Навикнути на пријетње, више се нисмо толико ни плашили; то је заправо била гола борба за прежив-

љавање.

Дани су протицали, живот у логору је био све тежи, а није било никакве наде на видику да бисмо се могли вратити нашим домовима. Сазнали смо да је једна поридица добила пакет од своје родбине из Босне. Интересовање осталих логораша било је велико, не толико за пакет, него за вијести шта се ван логора догађа. Дошао је само пакет, али никаквих вијести није било.

Послије неколико дана били смо обавијештени да идемо на мјесто гдје је била лоцирана посматрачница. То је било од дрвета саграђено узвишено мјесто са платформом на врху гдје је стално у лежећем положају био један војник са митраљезом упереним у унутрашњост логора. Ту су се налазиле двије високе ограде од бодљикаве жице у растојању од десетак метара, између којих се стално кретало неколико униформисаних лица. На своју велику радост, иза оне друге зице угледали смо нама драго лице. То је била најмлађа сестра мога оца. На моменат учинило ми се да сањам, јер је она изгледала прекрасно; као лице из неке бајке у поређењу с нама. Није нам било дозвољено да разговарамо с њом. Измијењено је неколико гестикација док су стражари прегледали пакете које нам је донијела. То вријеме вижења је брзо прошло.

Сљедећих дана стизали су пакети и осталим логорашима, тако да се исхрана на тај начин мало поправила. Меутим, кад год је који пакет стигао, било је главно питање има ли вијести из нашег краја. Ту и тамо смо понешто сазнавали, а и то је било тако написано да се могло тумачити на разне начине.

Након кратког времена ишли смо опет на оно стражарско мјесто да се видимо са још једним нашим посјетиоцем. Овај пут то је била мама моје најбоље другарице. Храбра жена донијела нам је пакете који су нам послали наши мјештани. Са њеног лица могли смо само схватити како је тешка цитуација била у нашим крајевима.

У логору је било и веселих тренутака, мада ријетко, кад смо се знали и насмијати. Ти тренутци су углавном били дјело безазлене мале дјеце која нису памтила неки бољи живот нити се плашила. Међу њима је био и мој мали трогодишњи брат. Наш стражар Петар се иначе волио шалити са дјецом и мој брат га је волио. Тако једно пријеподне ми дјеца као обично смо били са дједом и баком у згради, јер је вани била велика врућина. Ја сам управо донијела флашу воде

и сјела да се одморим. На вратима се појавио стражар Петар и кренуо уским пролазима између наших постеља као и обично да види да ли је све у реду у нашој просторији. Угледавши га, мој мали брат је изненада узвикнуо:

"Живио краљ Петар!"

Кад се стражар Петар на то насмијао, он је наставио са скандирањем мислеци да се то њему свиђа. И понеко од смионих логораша око нас се насмијао прије него што је наса бака зауставила братове узвике.

Међутим, било је и тужних догађаја. Одрасли мушкарци су били често кажњавани на разне начине привременим боравком у затвору лоцираном поред управе, па до вјешања логораша за ноге са главом која је висила близу тла. Често се из тога дијела логора чуло вриштање кажњених и мучених логораша. Ни мој отац није био поштеђен. Једног врло топлот дана док је био на присилном раду скинуо је кошуљу да се мало расхлади не знајући да је и то забрањено. Био је кажњен да проведе дан на ливади иза оне друге зграде, на малом простору ограђеном бодљикавом жицом. При томе је морао сву гардаробу коју је имао на располагању обући. Мајка и ја смо успијеле некако да дођемо до њега и донесемо му нешто хране и воде. Воду је попио, а храну вратио и нама двијема рекао да се одмах вратимо у нашу зграду јер не би било чудо да и ми на некакав начин будемо кажњене.

Дани су споро пролазили, све у неком очекивању. Како смо касније сазнали, о нашој судбини се рјешавало тамо негдје далеко од нас. Свештенство у Бугарској и Руминији (иако су и њихове државе биле под њемачком окупацијом, биле су у далеко бољој ситуацији), да би помогло православном свештенству у новоствореној Независној Држави Хрватској, посредовало је код њемачких власти да се ријеша наша ситуација депортацијом у Србију. Тако су се почели проносити гласови од стране наших стражара да ћемо ускоро напустити овај логор. На основу тога настала су нагађања куда ћемо. Било је прича да ће нас премјестити у неки други логор, депортовати у неку другу државу или на неки начин ликвидирати. Спомињана је ликвидација на Јелачица тргу у Загребу гдје су већ неке групе Срба завршиле свој живот, како су нам стражари пријетили.

Почео је попис свих логораша и моја попродица је била на

првом списку, што је, како смо касније сазнали, значило да је требала прва да напусти логор. У тој групи су биле породице са малом дјецом и старе болесне особе. Добили смо наређење да се спакујемо, јер наредни дан требало је да кренемо. Једног јутра смо кренули. Овај пут смо излазили кроз главну капију, пролазећи поред оне ружне бараке гу којој су нам првога дана одузели и оно мало вриједности што смо имали. На истом мјесту гдје смо се онога првога дана искрцали, чекала нас је жељезничка композиција. Наравно, први поглед је био усмјерен ка томе да се сазна у ком је правцу била окренута композиција. На наше разочарење, пут нас је водио све даље од нашег дома. Кад смо се смјестили у вагоне, овај пут за превоз путника, погледала сам кроз прозор и тамо негдје даље видјела огромну групу логораша који су се окупили да нас испрате. Тада сам имала прилику да видим како смо били многобројни.

Воз се споро кретао и након извјесног времена кочнице су зашкрипале и композиција је стала. Сви су са нестрпљењем чекали којим ће правцем наставити. Ако настави на сјевер, то је збачило пут према Загребу, али ако крене према истоку, то је већ будило наду да идемо према Србији, што је у тој ситуацији био спас. Воз је кренуо према истоку и путници су одахнули.

...

Послије дуге вожње зауставили смо се на неком скрајнутом колосијеку. Кад сам се пробудила, у даљини сам видјела освијетљен град. По причама одраслих сазнала сам да је то Београд...

Тамо су били постављени столови и клупе, а мирис укусне хране био је најави да ћемо ускоро вечерати. Донијела сам своју здјелу пуну хране која се састојала од граха са месом, салатом и правим хљебом. Не знам да сам у животу икада нешто укусније и слађе појела. Од те вечери грах је постао моја најомиљенија храна. Сваки пут кад се сјетим те вечери не могу а да не заплачем, али те сузе тада нису биле сузе туге него радости. Просто нисам могла вјеровати да сам дочекала да будем третирана као људско бице. Да сједим на клупи за столом и тако једем. Толико сам била уморна да сам се последије обилне вечере наслонила на наслон клупе и заспала. Пробудили су ме рекавши да настављамо путовање за Аранђеловац; једно

прекрасно мјесто. То је, у ствари, била бања у којој смо се опоравили и као избјеглице придружили народу Србије и заједно с њим дјелили добро и зло за вријеме Другог свјетског рата.

То је био крај нашег несрећног путовања које је започело у јулу 1941. године, када су нас војници довели у концентрациони логор Цапраг, гдје смо се придружили осталим свештеничким фамилијама. Сва наша имовина је конфискована кад смо напустили наше домове, а новац и остале вриједности одузети у логору. Ипак, били смо срећни што смо сачували голе зивоте.

Данас од 22 члана наее породице и блиских рођака који смо провели тешке дане у логору Цапраг, живо нас је петоро.

Сава Вулић

СПАСАВАЊЕ МЈЕШТАНА ГОРЊИХ КЉЕВАЦА

Мој отац Ђурађ Стојковић из села Горњи Кљевци у неколико наврата испричао ми је тужну причу о оном што се догодило сељанима нашег села 1941. године.

Село Горњи Кљевци налази се недалеко од Санског Моста, у брдовитом предјелу обраслом густом шумом. Насељено српским живљем које се бавило углавном сточарством. До почетка ратних дејстава 1941. године живјело се мирним животом, али не задуго. Усташким зликовцима није било довољно покоља у Санском Мосту, него су кренули и у оближња села да заврше свој крвави пир по налогу усташког вође Гутића.

Доласком у село хапсе мога оца и осморицу његових комшија који су имали само по 20 година. Спроводе их у Решића магацин, који се налазио на граници села Кљеваца и Дабра. Преко дана су их тјерали на присилни физички рад, а увече их враћали у затвор.

Једног дана у затвор долази њихов пријатељ – муслиман Хусеин, звани Хусо, упозоравајући их да се организују наступајуће ноћи и да бјеже кроз прозор у шуму, јер није било ноћног стражара, зато што им пријети опасност да ће бити сви стријељани. Захваљујући овом племенитом човјеку, акција је успјешно обављена и сви су кренули уз ријеку Дабар и тако бјежећи стигли до устаника који су се већ били организовали да бране своје село. У селу је настао општи метеж жена и дјеце, од којих су неки успјели побјећи у друга села, а већина их је похватана и поубијана поред ријеке Сане, или одведена у Шушњар, гдје су завршили као и остали Срби из Санског Моста.

Од моје родбине убијена је мајка Љубица Стојковић, баба Даница, дјед Стеван са дјететом у наручју.

Послије завршетка Другог светског рата, мој отац Ђурађ - партизански војник, одлази у Војводину са женом у село Нови Козарци крај Кикинде.

Током рата све куће у селу су биле попаљене, а сва имовина присвојена је од стране усташа, а остала је само порушена црква као симбол страдања житеља села Горњи Кљевци.

Мирјана Миливојчевић, рођ. Праћа

СЈЕЋАЊА НА ЛЪЕТО 1941. ГОДИНЕ

Те далеке 1941. године љето у Санском Мосту бијаше спарно, са температуром до 40 степени. Дани су били дуги и суморни, испуњени тугом.

Српкиње тих дана биле су завијене у црно за изгубљеним најближим члановима породице - мужевима, синовима и браћом.

У старој згради Основне школе поред парка, били су затворени посљедњи таоци највиђенијих грађана Санског Моста и то:

1. Праћа Теодор, судски службеник - солунски добровољац
2. Борковић Огњен, учитељ
3. Браћа Гвоздени: Младен, Перо, Милан и Ђуро
4. Милинковић Јово, трговац
5. Милинковић Лазо, студент ветерине
6. Недимовић Недим, шумарски инжињер
7. Љумовић ?, шумарски инжињер
8. Зуринић Перо, трговац
9. Поповић Михаило, жандарм
10. Вранић Мирко, студент агрономије
11. Миљатовић Стојанка, ученица средње школе
12. Хазим Билајбеговић, звани Грбо
13. Лазић Панте, шеф жељезничке станице, са своја два сина: Обрадом - Свилом и Бранком, ученицима приједорске Гимназије.
14. Марјановић Миле, солунски борац
15. Марјановић Војин, пољопривредник
16. Марјановић Перо, гимназијалац
17. Марјановић Војислав, пољопривредник

Сви су они завршили стравичном смрћу на Шушњару, изузев лица под бројем 10, 11 и 12, који супуштена из затвора на интервенцију тадашњих муслиманских власти, јер су била друге националности (Хрват, Словенка и муслиман - најпознатији комунисти града). Такође је пуштен Гвозден Милан захваљујући супрузи Хрватици. Ме-

ђутим, баба Ђјка Марјановић и њена кћерка Зора, гимназијалка, одведене су у логор Јасеновац.

По изласку из затвора, Мирко Вранић долази пред нашу кућу и доноси нам поруку од оца Теодора Праће, који нам поручује да се он мора жртвовати, да нас не би послали у логоре смрти, и саветује нам да се прекрстимо у католичку или муслиманску вјеру.

Пред затвором смо стајали ја, Мирјана Праћа, Борковић Нада и њен брат Бојо Борковић, са пакетима са храном и одјећом, да бисмо испратили наше родитеље на рад у Њемачку, како су претходно најавиле усташке власти.

Међутим, била је то велика превара!

Пред полазак затвореника (талаца) на стрелиште, зачула се њихова пјесма под притиском усташа, коју су пјевали пригушеним гласом: "Павелићу, живјела ти рука, што убијаш српскога хајдука".

Из затвора излази колона повезаних међу собом уз пратњу усташа, који пуцају у вис да би нас дјецу растјерали. Ми се повлачимо на тротоар и слиједимо кретање колоне. Очеви нас препознају и машу нам слободном руком.

Колона стиже до централног трга и скреће на десну страну,

према мосту на реци Сани, а не према Жељезничкој станици, како су власти претходно најавиле да их шаљу на рад у Њемачку. Кад је колона ступила на мост, мој отац ми је посљедњи пут махао руком и на тај начин се опраштао од мене коју је неизмерно волио.

Огласила су се и звона са православне цркве у знак велике туге и растанка с најугледнијим Србима Санског Моста. Колона се креће на другу обалу ријеке Сане, према унапријед ископаним ракама изнад сточне пијаце, где су сви стрељани. На том мјесту су претходно стрељани Срби - сељаци, доведени из околних села. На овом мјесту подигнут је споменик страдалим Србима који и данас постоји и опомиње да се више никада нешто слично не понови.

У моменту стрељања чули су се пуцњи усташа, на тргу града Санског Моста настали су јауци дјецe и мајки за пострадалима, а усташе и домаћи издајници и симпатизери усташке власти мирно су посматрали ову велику српску несрећу. Тога дана, на велики српски празник Светог Илију (2. августа 1941. године) трагедија се одиграла око 13 часова.

Трећег августа у јутарњим часовима стиже порука од католичке цркве да, према њиховом плану, одмах дођемо пред цркву како бисмо били преведени у католичку вјеру. Стижемо на заказано вријеме, породице: Праћа, Лазић и Кристина Петковић, позната као пјевачица Санског Моста.

Сви смо клечећи саслушали проповијед свећеника Шеремата и примили причест по црквеном обичају. На крају обављеног чина, свећеник нам је саопштио да то чини како би нас заштитио од логора смрти, а наша је обавеза да редовно долазимо недјељном на мису, а ми млади да се укључимо у црквени хор. Свима је подијелио бројанице.

По обављеном чину превођења у католичку вјеру, и редовном одласку на мису у католичку цркву, били смо заштићени од даљег прогона и живот наставили у Санском Мосту до одласка у Бању Луку на школовање. Након проживљене голготе у граду на Сани, мене и моје двије сестре преузима породица Јуришић, која нас оводи у Бању Луку, уз обећање нашој мајци да ће нас хранити и школовати, наглашавајући да то чини због великог дуга према нашем оцу - пријатељу, кога нису могли спасити од стрељања.

Доласком у Бању Луку Јуришић нас уписује у први разред гим-

назије. Посебно желим да нагласим да смо стигли на Жељезничку станицу где су стизале колоне Срба које су спровођене од стране усташа и Нијемаца у Црну кућу - познати бањолучки затвор.

Једнога дана у првом реду колоне препознали смо Сањане: Лазу Живковића - лимара, Марицу Видачкивић (Словенку) и Драгињу Иванић - удовице чији су мужеви стрељани на Шушњару. Колону су чинили сељаци Срби нама непознати, а на зачељу колоне ишао је крупан човјек необичног изгледа који је препознао мене и сестру и громогласно повикао: "Дјецо, организујте доношење хране у Црну кућу, јер смо изнемогли од глади." Сестра Борка препозна да је тај човек Коста Праћа, најстарији татин брат, који је живио у селу Кијеву код Санског Моста.

Мени и сестри Борки опет би суђено да (као и у Санском Мосту), носимо припремљену храну у Црну кућу, чекајући самилост стражара да прими донесену храну и преда затвореницима којима је била намењена, а коју су припремале породице Јуришић и Митош.

Мирјана

Борка

Овај посао смо сестра Борка и ја обављале око 20 дана, а том приликом су из затвора пуштене двије жене, Марица Миљатовић и Драгиња Иванић, које су преживјеле велику тортуру од усташа и Нијемаца. Од њих смо сазнале да су Срби из санског краја свакодневно

камионима депортовани у логоре смрти - Нову Градишку и Јасеновац. Дакле, геноцид над Србима се и даље настављао у наведеним логорима, тако да су и ријеком Савом плутали лешеве стрељаних затвореника.

Од именованих жена дознале смо да је наш рођак Коста Праћа у затвору у борби за живот извео необичан подвиг: глумећи психички поремећеног човјека, урликао је и ударао рукама, ногама и главом о прозоре и врата тако да је представљао опасност и за остале затворенике у затворској соби. Прегледом њемачки и усташки љекари констатоваше лудило и наредише да га вежу и уз пратњу врате у село Кијево. Овим поступком и лукавством Коста је надмудрио и љекаре. Од наше мајке смо сазнале да се крио у својој кући у селу, а затим отишао у шуму да се придружи пријатељима који су такође побјегели од смрти.

Пошто је Гимназија у коју смо ишле сестра Борка и ја прекинула са радом, због подизања устанка Срба из околних села Босанске Крајине, вратиле смо се мајци у Сански Мост.

У том периоду у Сански Мост стиже италијанска војска (Кавалерија) на два мјесеца, а потом долази елитна италијанска војска (Берсеглиери) са фанфарама и насељава се у једну од наших кућа. Двориште претварају у кухињу за припремање хране за војску, а њихов командант, пуковник, узима за становање једну од најљепших соба у нашој великој кући.

Звучи чудно, али је истинито, да се италијанска војска није понашала као окупатор, јер су показивали наклоност према Србима, наглашавајући да је њихова краљица Јелена Српкиња из Црне Горе (Елена Регина). Командант и остали војници наглашавали су да они нису за рат, већ да их је Мусолини на то натјерао, а краљ и краљица су се искључиво бавили хуманитарним радом. Морам да нагласим да је италијанска војска дозволила Српкињама да свакодневно обилазе гробље на Шушњару.

Јесен је била дуга и топла. Српске жене у дубокој жалости и црнини у великим групама ишле су према Шушњару, а и српска дјеца су им се придруживала из велике знатижеље. На пола пута од наше куће сви смо осјетили тежак задах који се ширио према граду. Када смо стигли на стратиште, угледали смо стравичан приказ: огромне гробнице из којих је истицала људска крв која је натапала велики про-

стор испод гробница. Пријетила је велика опасност од заразе, па је италијанска војска, у неколико наврата, доносила креч и посипала крвљу натопљену земљу, чудећи се том стравичном призору и фотографишући, да би фотографије однијели у римски музеј.

Док је италијанска војска боравила у нашем граду (око шест мјесеци), бројна деца из града су долазила у наше двориште и ту смо редовно добијали храну током дана.

При одласку италијанске војске из Санског Моста, један број жена добио је пропуснице за одлазак у устаничке партизанске редове, а најпознатије међу њима биле су сестре Стојанка и Славка Миљатовић.

Напуштајући нашу кућу, Италијани су оставили конзервирану храну и доста оружја и муниције, коју је наша најстарија сестра Наталија предала Томи Милинковићу, за потребе партизана. Морам да нагласим да је овај момак једини преживео клање и убијање Срба скривајући се у пласт сијена, док су сва остала домаћинства насеља Милинковића потпуно уништена, а становници стрељани.

Одласком италијанске војске у гарду су остали њемачка војска и усташе и за Србе настадоше поново црни дани. Како је устанички покрет све више јачао, Нијемци изградише бункере око града, наше куће срушише, направише велика утврђења за одбрану града, тако да наша мајка са своје четворо дјеце остаде на улици, па су нас прихватиле породице Поповић, Лазић и Петковић, код којих смо остали извјесно вријеме, а затим смо отишли у Бању Луку, код татиног пријатеља Анте Јуришића.

Када су њемачке извиднице контролисале околину града, било је повријеђених и погинулих Нијемаца, па се једнога дана (недјеља) огласи добошар Миле Крунић и повика: "Чујте и почујте, народе, за сваког погинулог Нијемца биће стрељано сто Срба без обзира на године живота!"

Највећа усташка упоришта у околини града била су мјеста: Сасина, Пољак и Кијево, а главни наредбодавци били су у граду. Међу њима се посебно истакао Јуре Топић из Крухара, који је инсистирао да се мој отац Теодор први ухапси, јер је био солунски добровољац. Хапшен је неколико пута, а када је ухапшен трећи пут, отишао је на пут без повратка. Велику трагедију доживљава и породица Лазић којима су усташе Сарифи, прве комшије, одвели мужа Панту Лазића,

шефа Жељезничке станице у Санском Мосту, и два сина гимназијалца: Свилу - Обрада и Бранка, оставивши супругу која је била при крају трудноће, при чему нису имали милости да јој оставе малољетне синове.

Једна од најопаснијих усташкиња била је супруга адвоката Церјана званог Гага. Послије рата за своја недјела била је осуђена и одлежала у затвору у Зеници, након чега је читава породица емигрирала у Јужну Америку.

Желим да нагласим да је један од највећих усташа Санског Моста био Керимовић који је био главни кољач Срба на Шушњару, али се није задовољио тим чином, већ је свраћао у кућу удовице Јоке, која се налазила непосредно поред гробница Шушњара и понудио јој дроб њеног мужа да направи својој деци "бурек". Овакав поступак злогласног усташе људски разум не може да схвати и повјерује!

И поред наведених усташких злочина над Србима и Јеврејима, било је појединих муслиманских и католичких породица које су тајно скривале и хранили Србе, међу којима је најплеменитија била породица Хашимовић, познати пољопривредници, који су послије рата уживали велико поштовање од свих житеља града на Сани.

На крају, желим да истакнем да су наведени злочини истинити и да их нико не може оспорити, што потврђују многобројне гробнице у околини Санског Моста, као што су Шушњар и лијева обала ријеке Сане, код сточне пијаце, на којима су подигнути споменици са именима укупног броја жртава српске и јеврејске народности.

Поред ових мојих сјећања, постоје и други живи свједоци разних генерација који су своја сјећања и виђења изнијели у зборнику Шушњар I и II.

Стана Савановић

УСТАШЕ СУ МИ УБИЛЕ ТРИ БРАТА И ОЦА

Усташе су изненада упале у наше село Кљевце. Почели су да хапсе људе. Мог оца Павла Драгичевића, три рођена брата: Стеву, Љубу, Драгу и брата од стрица Милана, отјерали су у град. Убили су их иза Житног магацина у Санском Мосту.

Други дан усташе су, опет, дошле у село Кљевце. Хапсиле су све редом: жене, дјецу, старце. Отјерали су нас у школу. Тамо су раздвојили жене и дјецу од мушкараца. Тукли су нас и изнуривали глађу и жеђу. Онда су усташе жене и дјецу пустиле кућама, а мушкарце су побили.

Србе из Кљеваца на гублиште су гонили локалне усташе, наше комшије. Међу њима су били: Миле Јуришић и Миле Тадић. Они су касније похватани и суђено им је.

Марко Ђурђевић

ПРЕЖИВИО СТРЕЉАЊЕ

Марко Ђурђевић из села Чапља био је тек стасао за војску, али га је регрутна комисија нове фашистичке творевине НДХ, као и све српске младиће, препоручила цивилним властима као радну снагу. Марко је упућен у Сански Мост да гради започету грађанску школу. Са радилишта је гледао како усташе проводе везане Србе преко бетонског моста у затвор.

Појава везаних и испребијаних људи уплашила је цивилно становништво, нарочито Србе. Марко је замолио пословођу да му напише неку потврду с којом би могао проћи поред усташа кад иде с посла и на посао. Неколико дана пролазио је мирно, али када наста хајка на Србе, Марко заједно с оцем, братом и комшијама Србима на превару би ухваћен и стрпан у подрум трговца Хусе Решића, новог предсједника општине.

Хусе препозна своје комшије Србе и саопшти им да су се појавили четници и да ће стићи нека војска на чишћењу четника, а он као њихов комшија хоће њих да заштити и зато морају долазити неколико ноћи у његов подрум, а он ће их чувати док војска не оде.

Уплашени Срби су долазили зарана у Хусино двориште. Ту су под стражом ноћивали, а изјутра ишли кућама. Тако не потраја дуго. По ноћи поче пушкарање, а ујутро усташе су причале како су четници почели нападати село. Од четника у то вријеме не бјеше ни трага ни гласа, већ су усташе провоцирале и тражиле помоћ, а уствари жељели су ликвидацију Срба. Сљедеће ноћи умјесто у двориште Србе су стрпали у подрум и нису их пуштали. Сљедећег дана усташе су догониле нове групе Срба. Подрум је био претијесан. У недостаку ваздуха људи су се гушили. Усташе им нису дали храну коју је родбина донијела. Сљедећег дана као појачање домаћим усташама стигле су нове усташе из Херцеговине.

Одједном се на подруму отворише врата. На улазу је стајао заповједник нове усташке сатније која је стигла у Сански Мост као појачање. Задах из подрума испуњен људским знојем и димом, натјера усташког сатника да устукне. Када се ваздух мало прочистио,

он се поново појавио и почео да разгледа затворенике којих је у подруму било 170. Отишао је у дућан Хусе Решића. Затвореници су чули његов глас:

- Господине начелниче, тамо има малодобних дјечака и старца који не личе на четнике.

Начелник му је одговорио срдито:

- Господине сатниче, доста сам ја трња погазио док сам их овдје сакупио. Ми се, господине сатниче, боримо за исту ствар. То су, да знате, четници или њихови сарадници.

Када смо то чули, причао је Марко, вјеровали смо да ће нас побити. Настало је збијање рођака и браће у хрпе и опраштање. После подне, пред само вече, отворише се вратра подрума. На улазу су се појавиле усташе са конопцима, жицом и клијештима у рукама. Почеше нас везивати по двојицу заједно. Свезане сврсташе нас у колону. Пред подрумом стајала је гомила усташа и народа са тољагама, сјекирама, кољем. Тукли су нас сви одреда.

Један усташа је наредио да пјевамо, док нас наше бивше комшије, муслимани, душмански туку. Наредише покрет. Крвава колона је усмјеравана према граду. У нама се појавила нада ће ће нас одвести у затвор, али када су код Чапљанских бара наредили да скренемо и када смо угледали двије велике ископане јаме, наде је нестало. Ту су колону раздвојили у двије групе. Једну су отјерали код једне, а другу код друге рупе. Натјерали су прву групу да скочи у рупу, а потом су бацили бомбе у њу. Настао је јаук и кукњава рањених. Услиједила је паљуба по нама који смо стјали изнад друге рака. Убијени су падали у рупу и повлачили за собом рањене. На мене је пао неки рањеник. Чуо сам његово запомагање. Дакле, био сам жив. Усташа је опалио по оном штро је јаукао, меци су закачили и мене по врату и руци. Осјетио сам бол, али сам се притајио. После убијања усташе су отишле и завладао је мир. Покушао сам се ослободити. Руком која није била везана, покушао сам да пронађем неки предмет по џеповима убијених у близини мене којим бих се ослободио. Пронашао сам га. Али у том тренутку појавили су се лешинари. Почели су да премећу џепове мртвих. Када су пришли мени, чуо сам како кажу: „Јеби им матер, ово су све голаћи!“ Отишли су. Ја сам се успио ослободити, а онда сам се извукао и кренуо према шуми. Тамо се сјетих дједових ријечи да од мртваца не ваља ништа узимати, а ја сам заборавио вра-

титу ножић који сам нашао у џепу једног убијеног. Вратио сам се и бацио нож у јаму, а потом сам отишао према селу. Пред зору дошао сам у двориште сеоског муктара, муслиманског кнеза. Он је добро познавао мог оца, јавих му се, а он ће: „Бјежи ми с очију, несретниче! Хоћеш да због тебе главу изгубим?“ Скочих у кукурзе и у свануће стигох кући која је била пуста. Уђох и легох у кревет. Кад је свануло, у кућу је прва стигла сестра Мара и кад ме видје поче гласно кукати. У том су стигли и остали. Стадоше се договарати шта да чине са мном. Док су се они договарли, неко повика: „Ето усташа!“ Ја искочих кроз прозор и побјегах према ријеци Сани. Усташе су пуцале за мном. Када сам дошао до ријеке, скочим онако рањен и препливам на другу обалу. Тамо се сакријем у ракиту. Усташе су дошле на обалу. Пошто ме нису нашли. Вратили су се. Ја сам онако мокар отишао према селу Кркојевци. Када сам дошао до једног извора, примијетих католичког кнеза. Замолих и њега да ми помогне. Он ме отјера од себе и запријети да ће звати усташе. Побјегах од њега и запутих се у село Дабар гдје наиђох на сељака Бјеловука. Он ми рече да се склоним у кукурузе. Он ће се брзо вратити по мене. Тако је и било. Он ме је одвео да моје куме у Дабру гдје су ме нахранили.

(Записао Мирко Тодоровић)

Стака Лазић, рођена Вујић

ЗЛОЧИНЦИ ИЗ КОМШИЛУКА

Моји родитељи су Панте и Стака Лазић. Живели су у Санском Мосту. Тата Панте је био шеф Железничке станице, а мама Стака је била домаћица и бринула је о деветоро деце. У Санском Мосту их је затекла злокобна 1941. година. Преносим сећања на приче моје добре и храбре мајке.

На Светог Илију, 2. августа 1941. године, стрељани су мој отац и два брата од 16 и 18 година, Бранко и Обрад кога су од миља звали Свиле, јер је имао свилену косу. Тог истог дана, усташе су стрељале неколико хиљада Срба, више него што је сам Сански Мост тада имао становника. Игром судбине, ја сам рођена 26 дана касније, на Велику Госпојину, 28. августа 1941. У то време је на Железничкој станици живео машиновођа Јандре Сарић. Он је био посебно окрутан према мојој породици. Чим је почео рат, дошао је у нашу кућу и однео радио-апарат и један сточић. Рекао је да то чини да не бисмо "слушали Русе". Моји родитељи су тада морали да се покрсте у католичкој цркви да би уопште преживели у том окружењу. Када сам ја рођена, Сарић је вршио велики притисак на моју мајку да и мене крсти у католичкој цркви. Временом су он и његова жена Милка однели из наше куће све вредније ствари, као и одела и ципеле моје браће и оца. Посебно окрутна је била Милка Сарић која је пошто су ми браћа и отац стрељани, а ја тек рођена, дошла код моје мајке у ципелама мог покојног брата Бранка и убеђивала је да ме крсти у католичкој цркви, што је она и урадила да бисмо остали живи. Једном приликом, моја мајка је буквално клекла на колена и молила Сарића да спасе мог оца и браћу и дала му је тада пуну шаку злата, јер је мој отац плату примао у злату. Он је злато узео, а њу је шутнуо уз питање да ли још чека Русе. Дешавало се често да Сарићи нису имали довољно за живот, посебно зато што је он био алкохоличар. Моја племенита мајка често је хранила Сарићеву децу. Њихов син Ивица био је злогласни усташа, посебно због чињенице да је тридесеторо деце угушио плином. Партизани су га ухватили, иако га је једна жена крила у неком скровишту од дрва и ту му је доносила храну и воду. Када су га нашли, мучили

су га и набрајали му породице које је могао да спаси, па и нашу породицу Лазић.

(Забилјежила кћерка Љилјана Кнежевић, рођ. Лазић)

Добрила Тодоровић

ЗЛОДЈЕЛА КОЈА СЕ НЕ ЗАБОРАВЉАЈУ

Након доласка усташа и говора Виктора Гутића настали су црни дани за сав живаљ српске националности у Санском Мосту.

Имала сам само десет година, а становали смо на тргу поред усташког стожера и била сам свједок свих ратних свакодневних дешавања на тргу. Познавала сам многе суграђане које су усташе звјерски малтретирали и одводили у затвор. Једнога дана наиђе велика колона Срба мјешовитог састава (по професији) које су усташе ударали кундацима по свим дијеловима тијела, а њихов јавук разлијегао се по читавом тргу. Комшије Милићевићи препознаше свога оца и након њихове вриске усташе га убише њиховог и оставише на плочнику. Колона је кренула према Шушњару, на клање.

Навешћу неколико стравичних догађаја које сам као дијете доживјела. Најтежи тренутак био је када су коњским колима довели убијену браћу Видовиће и почели вјешати убијене о дрвеће Градског парка. Браћа су висила два дана, а трећег су их скинули српски затвореници. Страва и ужас! Историја не памти оваква догађања ни у јеном рату.

Тих дана почињу рације по српским кућама. Почео је претрес кућа Тодоровића и Башића. Трагали су за Весом Башићем, комунистом, али на срећу нису га пронашли, јер је био скривен на малом тавану љетне кухиње. Мога брата Милоша Тодоровића хапсили су неколико пута, али је имао срећу да је са својим друговима добио пропусницу од министра Миљуша из предратне владе и успјели су прећи у Србију где су нашли спас од смрти. Ми смо морали остати да дијелимо судбину са српским живљем у овом граду.

Никада ми се није избрисало из сјећања када је усташа из Херцеговине звани Кљако упао у дворише мога ујака Војина Башића и повикао: „Мала, донеси већу количину воде да оперем кржаве руке и пушку, јер сам овог пута заклао 28 Срба из Усораца.“ Сва излуђена послушала сам то наређење, а прање је дуже трајало, јер се људска крв теже сапирала прањем.

Истога дана злогласни Кљако, враћајући се са Шушњара, упао

је у двориште Небојше Мрђе, дјечака мојих година, захтијеваћи да му спере кржаве руке, питајући га колико му је година и рекавши да је и он стасао за клање. Његова мајка зајаука и замоли га као бога да јој остави дијете, јер су јој већ одвели мужа и најстаријег сина. Зачудо, смиловао се Кљако, ударивши дјечака војничком ципелом у дебело месо. Ово је изјава Небојше Мрђе, инжењера који живи у Новом Саду.

Четвртог августа стиже порука од свећеника католичке цркве Шеремета да породице Тодоровић и Башић шаљу молбу у Бискупију Бања Лука и да траже дозволу за прелаз у католичку вјеру. Тај посао је обавио Салих Курбеговић, мјештанин Санског Моста, донијевши одобрење од Бискупије. Сви смо се нашли у католичкој цркви, понижени и увријеђени, а Војин Башић пада у несвијест. Након причешћа и осталог верског ритуала вратили смо се кућама.

Сада када размишљам о голготи Срба тих дана, чудно ми је да градски живаљ других националности није подигао глас против усташких злочина, јер смо до тада живјели у пуној слози. Међутим, морам да нагласим да је било племенитих примјера појединих муслимана и Хрвата који су кришом скривали комшије и тако им спасили живот. Имена тих људи добро су позната старим Сањанима, а најплеменитије су биле фамилије Хашимовић, Јуришић и Матош.

Драго Љепојевић

КАКО СУ СТРЕЉАНИ МОЈИ УЈАЦИ

Почетком Другог свјетског рата у селу Крухари, општина Сански Мост, биле су најмање три, а можда и више кућа фамилије Бранковић. Положај њихових кућа, па и квалитет земљишта у њиховом власништву, био је бољи у односу на њихове комшије Хрвате, који су живјели на брдима изнад имања мог дједа Станка, бабе Данице, ујака Милоша и Драге и њиховог стрица Васиља, који није био ожењен.

Мој дјед по мајци Станко Бранковић умро је током рата, 1943. или 1944. године, па су моји родитељи прешли из Шеховаца да живе код бабе Данице, јер је била остала сам.

У живом сјећању ми је остала њена прича о томе како су Хрвати Топићи, Гргићи и Ловрићи убили њене синове, а моје ујаке, Милоша и Драгу.

Први комшија Иво Ловрић дошао је 1. августа навече 1941. године да упозори моје ујаке да остану код куће и да не бјеже, јер ће им у супротном бити све спаљно. Дјед и баба су посумњали да нешто није у реду и наговорили су своје синове Милоша и Драгу, као и њиховог стрица Васиља, да бјеже у шуму. Они их, нажалост, нису послушали, јер је Васиљ мислио да им се неће ништа догодити јер их штити Русија.

Сутрадан, 2. августа ујутро, из двије или три куће Бранковића хрватска војска одвела је везане Марка и Милу Бранковића, те ухапсила моје ујаке Милоша и Драгу и њиховог стрица Васиља. Одвели су их према Санском Мосту и стрељали крај рјечице, тј. потока Крухаруша.

Неко вријеме након стрељања, тешко рањен, мој ујак Драго вратио се кући. Једва је говорио од болова. Међутим, врло брзо усташе су опет дошле по њега, одвели га назад на мјесто стрељања и ту га убили, крај тијела његовог брата и стрица.

Неколико година послије рата њихове кости су пребачене на гробље Шушњар, гдје су састављене с костима осталих српских жртава.

Небојша Мрђа

ОЖИЉЦИ КОЈИ БОЛЕ

Доласком усташа у Сански Мост и говором Виктора Гутића над Санским Мостом надвише се црни облаци, да црњи не могу бити. Није било српске куће у граду која није била обиљежена црним велом за изгубљеним члановима породице.

Становао сам у центру града и био у прилици да видим сва страдања Срба. Стајао сам иза једне бандере и гледао долазак коњске запреге са великим бројем убијених људи код Машинског моста. То су били браћа Видовићи из села Томине. Усташе су их вјешале на велике куке о дрвеће у централном парку града. Два дана су висили тако објешени што је представљало страву и ужас страдања српског народа. Трећег дана са вјешала су их скидали српски затвореници и том приликом су одвезени на Шушњар, гдје је било главно стратиште Срба. Тада се тужно огласило звоно са православне цркве у знак растанка с овим мученицима. Гледао сам веће и мање колоне Срба које су усташе спроводиле у два правца. Мања колона кретала се према мосту ка Сточној пијаци, до унапријед припремљених рака, где су их стрељали. Друге, веће колоне кретале су се према Шушњару, којом приликом су немилосрдно били тучени ногама, кундацима и другим средствима. Читавим тргом одјекивали су јауци ових мученика доведених из околних села. За сваком колоном ишли су појединци из „подземља“, да би присуствовали чину стрељања, а потом дошли до одјеће и обуће скинутих са ових страдалника и том приликом се хвалили да су дошли до добре гардеробе.

Велика несрећа је задесила и моју породицу. Једног дана се појави чувени усташа Бановић у нашој кући и одведе везаног мога оца Јошана на Шушњар. Другога дана стиже усташа Грдић из села Пољака и одведе моју браћу Мирка и Здравка на стрељање. Ја сам остао у дворишту са мајком и старијом сестром под јаким стресом и болом због страдања наших најмилијих. Тог дана послјије подне у нашем дворишту се појави чувени усташа КЉАКО, захтјевајући од мене да из бунара извучем воде да би опрао кржаве руке послјије клања Срба на Шушњару. Том приликом ме погледа у очи и упита:

„Мали, колико имаш година?“ Испрепадан и збуњен, рекох да имам 12 година а имао сам мање (11). Тог тренутка моја мајка зајаука и замоли усташу: „Остави ми бар ово дијете, јер су ми одвели мужа и два старија сина. На моје велико изнанађење, усташа се смилова на мајчино јаукање, окрену ми главу, ногом ме удари у задњицу и рече: „Мали, бјежи и сакриј се!“ Усташа напусти наше двориште, а мајка ме одведе на таван и покри сијеном, гдје сам боравио око два месеца и тиме сам избјегао прелаз на католичку веру. Мајка се крила, али ја не, знам гдје. Око мјесец дана послје покоља Срба на Шушњару ја и породица Грајић бјезимо за Србију, у Београд, уз помоћ пропуснице министра бивше Југославије Симе Миљуша. До Београда нас је пратио Нијемац Паташон, који је спасавао поједине Србе.

У Сански Мост сам се вратио послје ослобођења и присуствовао суђењу усташа Бановићу које се одржавало у Соколском дому. Осуђен је на смртну казну. Са суђења га изводе четири милиционера, а ја их пратим и сав скрхан од бола насрнуо сам на усташу и стиснутом песницом из све снаге ударио га у доњу вилицу којом приликом сам му је поломио и узвикнуо: „Ово ти је за мога оца!“ За ово што сам учинио, његови рођаци су ме тужили, а службеник Удбе Бјеловук успио је да ме заштити због страдања моје породице. Након тога сам напустио Сански Мост, отишао код брата у Београд и више никада нисам пожелио да се вратим у свој град, јер ожиљци на мом срцу су исувише велики.

Петар Инђић

СТРАДАЊА У СТАРОМ МАЈДАНУ 1941. ГОДИНЕ

Писати о подручју Старог Мајдана најбоље могу људи са тог подручја. Такав је пуковник Милан Инђић, мој брат од стрица, који је први оставио писане трагове о страдању Срба на старомајданском подручју у својој књизи "Монографија - Старомајданско подручје у Народноослободилачкој борби".

Мој циљ је да овдје изнесем податке о страдању Срба овог дијела санског среза у периоду од само четири мјесеца, почев од априла па закључно до 3. августа 1941. године.

Плашио сам се да је округли сто о страдању Срба овог краја, који се одржава у Оштрој Луци, дошао у посљедњи час, јер су прави познаваоци страдања српског народа, преживјели и они који су могли видјети та страдања, већ помрли али срећом има нас још који можемо дати вјерне податке, па и свједочити о страшним догађајима страдања српског народа, и то стзрадањаод комшија, познаника, муслимана и Хрвата. Сматрам да је овакве скупове требало организовати и раније и обавезно позвати и младе људе да се упознају са страхотама кроз које су прошли њихови преци, како су убијани, ко је то чинио и зашто. Млађим људима је тешко схватити да је могуће страдати само зато што си друге вјере. За нас Србе то су била таква времена 1941. године када смо били избачени из закона о постојању.

Брзина злочина

Несхватљива је брзина којом је велики број народа побијен. Као да су зликовци добили одређено вријеме, па ако у том року не побију хиљаде недужних, биће кажњени што нисте убили толики број Срба. У том злочину били су ангажовани сви који су изразили лојалност усташкој власти. Чак су око прекрштавања Срба поред мушкараца укључиване и жене, а католички фратри су све то подстицали и подржавали. Срби су доживјели највеће понижење и омаловажавање у тако кратком времену да је то несхватљиво.

Само девет дана након проглашења НДХ, усташка власт до-

носи Закон о стављању Срба ван закона, чијем провођењу се одмах приступа.

Срби и Јевреји су одмах отпуштени из службе и за њих се организује присилан рад. Макадамски путеви, јер других није ни било, Сански Мост - Приједор, те пут за Лушци Паланку, Стари Мајдан и Подвидача, били су радна мјеста за Србе како би се држали под контролом, до нових наређења за хапшење и ликвидацију. Ту су Срби радили својим алатом и о свом хљебу, с тим што су били стављени под руководство цестара.

Био је забрањен улазак Србима и Јеврејима у државне установе и радње. Забрањена је ћирилица као и само име Србин.

У свим православним црквама забрањени су обреди, а свештеници су протјерани.

Српским селима крстаре наоружане усташе, тј. наше комшије и познаници, којима су обећавана српска имања за вјерност новој власти.

Њихов задатак је да прате Србе а нарочито за вријеме вјерских празника, како православних тако и католичких. У ову активност су укључене и жене.

Нама нешто старијим младићима све је постало јасно након убиства браће Видовића и вјешања 27 Срба у парку. Систем застрашавања Срба и Јевреја је потпуно успио.

Све је било јасно када је 28. маја 1941. године. усташки стожерник из Бања Луке Виктор Гутић, са балкона куће православног свештеника Вида Марјановића одржао говор монструма да Срба више бити неће и да ће бити истребљени.

Већ сутрдан настао је невиђени прогон и права хајка на Србе на читавом подручју санског среза. Служили су се преварама и разним обећањима, говорећи ухапшенима да ће ићи на рад у Њемачку и Србију, да ће се дијелити пакети са кафом и шећером, па су их затварали или директно убијали. У прогањању и убијању Срба само из десет села старомајданског подручја убијена су 223 лица, у времену како је већ речено, од априла до 3. августа 1941. године.

Када се дода да је и на осталим подручјима санског среза исти прогон вршен над српским народом, онда се добија права слика да усташка власт није ништа друго ни радила него убијала Србе.

Према неким наводима, на интервенцију самог Хитлера 3. ав-

густа је обустављено убијање Срба.

Списак стријељаних Срба по стратиштима на подручју Старог
Мајдана

Стратиште Троска

1. Дошеновић, Јове, Драган Батковци
2. Адамовић, Симе, Блаже Брдари
3. Адамовић, Глише, Ђуро
4. Илић, Миле, Живко
5. Илић Миле, Стево Брдари
6. Латковић, Марка, Милан
7. Марић Јове, Сава
8. Праћа, Миле, Ђуро
9. Самарџија, Симе, Стојан
10. Зорић, Симе, Илија
11. Зорић, Симе, Коста
12. Баруџија, Јована, Симо Џевар
13. Инђић, Марка, Марко
14. Инђић, Марка, Богдан
15. Малић, Стеве, Љупко
16. Предојевић, Миће, Милан
17. Ступар, Јована, Симо
18. Ступар, Симе, Урош
19. Тркуља, Пере, Милан
20. Тркуља, Јована, Перо
21. Ђургуз, Јована, Миле Копривна
22. Кнежевић, Јошана, Милан
23. Кантар, Миле, Милан
24. Лазић, Марка, Блаже
25. Штрбац, Пере, Гојко
26. Тркуља, Косте, Нико
27. Тркуља, Јована, Крајо
28. Тркуља, Паје, Перо
29. Тркуља, Стевана, Остоја
30. Тркуља, Пере, Ђурађ
31. Васиљевић, Аћима, Милан

32. Бијелић, Нике, Ђурађ Ништавци
33. Ковачевић, Јове, Илија
34. Ковачевић, Нике, Гојко Ништавци
35. Лукач, Миле, Лука
36. Обједовић Н.Н, Ђурађ
37. Секулић, Стевана, Јован
38. Вуковић, Миле, Јово
39. Гајић, Стојана, Љупко Оштра Лука
40. Курица, Николе, Тоде
41. Љубоја, Станка, Којо
42. Љубоја, Михајла, Лазо
43. Мاستикоса, Боже, Јово
44. Мастикоса, Ђурђа, Лазо Оштра Лука
45. Мастикоса, Остоје, Лазо
46. Мастикоса, Миле, Лазо
47. Мастикоса, Ђуре, Лазо
48. Павић, Ђорђе, Свето
49. Арамбашић, Јове, Дане Подвидача
50. Билбија, Марка, Тодор
51. Билбија, Пере, Тодор
52. Мандић, Јована, Васо
53. Плавшић, Ђуре, Драгоја
54. Плавшић, Ђуре, Михољка
55. Плавшић, Ђуре, Перо
56. Радаковић, Николе, Илија
57. Радаковић, Николе, Јандре
58. Радаковић, Стојана, Јандре
59. Радаковић, Илије, Јандре
60. Рајлић, Раде, Ђурађ
61. Рајлић, Марка, Јован
62. Станић, Стевана, Миле
63. Тишма, Јандре, Петар
64. Вуковић, Јове, Миле
65. Четић, ТРиве, Вид Расавци
66. Марчетић, Паје, Југомир
67. Станишић, Ђуре, Перо
68. Бјелац, Столе, Јово Стари Мајдан

69. Бањац, Гаје, Симо
70. Бореновић, Миле, Симо
71. Добријевић, Ђуре, Мирко
72. Кокановић, Јована, Гојко Стари Мајдан
73. Кокановић, Јована, Раде
74. Марјановић, Јове, Милорад
75. Стефановић, Стеве, Симо
76. Тодоровић, Владије, Лазо
77. Тодоровић, Лазе, Мирко
78. Томашевић, НН Мијо
79. Торбић, НН, Милан
80. Билбија, Лазе, Мирко Сухача
81. Крагуљ, Јове, Стево
82. Крагуљ, Спасе, Коста
83. Миладиновић, Миле, Милорад
84. Миладиновић, Јове, Драгоја

Сви побијени закопани су у потоку Троска, гдје су до тада закопаване угинуле животиње. Из двије велике хумке у којима су ови Срби закопани данима је текла крв.

Из прве групе стрјељаних успјели су побјећи: Ђурађ Ступар, Стеван Ступар, Милан Марић, Јово Праштало, Милан Добријевић, Ђурађ Савић, Светозар Адамовић и Миле Бундало.

Код сљедећих група за стријељање били су опрезнији, тако да је из свих осталих група успио побјећи само један, и то Триво Зорић из Расаваца.

Овдје видимо и име једне жене која је друга жртва на мајданском подручју.

Стратиште Мијина Страна

1. Билбија Луке, Марко Сухача
2. Миладиновић, Луке, Јово
3. Миладиновић, Стевана, Лука
4. Мрдаљ, Марка, Лазо
5. Мрдаљ, Марка, Манојло
6. Праштало, Јоше, Ђуро

7. Праштало, Јована, Јошо
8. Праштало, јоше, Младен
9. Праштало, Јоше, Славко
10. Праштало, Јоше, Остоја
11. Штрбац, Ђурђа, Љубоја
12. Штрбац, Михајла, Урош
13. Вучковић, Јована, Бранко
14. Вујанић, Марка. Ђуро
15. Вујанић, Марка, Милан
16. Вујанић, Симе, Стеван
17. Вукобрад, Лазе, Срђан
18. Вукобрад, Стевана, Драгоја
19. Вукобрад, Ђурђа, Јово

Ови Срби из Сухаче укупани су у једној гробници, и из ове групе нико није успио побјећи. Као и код претходне групе, и овдје се види да су стријељани отац и два сина, колико их је ухваћено или заробљено. Да је ухваћен и већи број дјеце једног домаћинства, сви би били побијени.

Усташке звијери добиле су задатак да све Србе треба треба побити, и они би то сигурно учинили. Ту осјећања и разум нису имала никакав утицај.

Стратиште у Предојевића гају у Брдарима

1. Димић, Јове, Пане Брдари
2. Димић, Пане, Јово
3. Димић, Пане, Стана
4. Добријевић, Тоде, Јово
5. Добријевић, Тоде, Богдан
6. Добријевић, Тоде, Миле
7. Добријевић, Срђана, Симо
8. Добријевић, Срђана, Душан
9. Илић, Илије, Душан
10. Јованчевић, Луке, Милан
11. Марић, Јове, Јово
12. Марјановић, Васе, Миле

13. Никшић, Симе, Јово
14. Ступар, Јована, Миле

Међу побијенима видимо и једну жену. Са стратишта у Преодојевићима гају побјегли су Ђуро Самарџија и Ђорђо Самарџија.

Стратиште Билбија и остали дио Подвидаче

1. Билбија, Стеве, Богдан Подвидача
2. Билбија, Марка, Душан
3. Билбија, Пере, Лазо
4. Билбија, Стевана, Љупко
5. Билбија Стеве, Миле
6. Билбија, Пере, Стево
7. Дошеновић, Пере, Душан
8. Латковић, Петра, Никола
9. Латковић, Николе, Раде
10. Мандић, Лазе, Јандрија
11. Мандић, Јована, Лазо
12. Радаковић, Ђурђа, Душан
13. Радаковић, Петра, Ђуђа
14. Радаковић, Петра, Јово
15. Радаковић, Петра, Миле
16. Радаковић, Луке, Раде
17. Рајлић, Павла, Мићо
18. Рајлић, Остоје, Тоде
19. Војиновић, Раде, Милош

На стратишту у Подвидачи и у засеоку Билбије стријељано је 19 Срба и у Билбијама у једном дворишту је подигнут споменик са 12 имена.

Како је број стратишта према усташком плану био недовољан, они су планирали и пето, пред кућом Петра - Пере Инђића, гдје су Срби били позвани тобоже ради неког важног саопштења. Ту сам и ја био позван.

Али, како су Срби схватили превару кад се чуо пуцањ из Преодојевића гаја и они малобројни што су дошл разишли су се.

Само за четири мјесеца у десет села убијена 223 Србина. На наведена четири стратишта побијено је 136 Срба, а 87 је побијено на разним мјестима као што су:

- Батковци 1, у Балтиним Барама код Приједора, Дамјановић Максим - прва жртва са овог подручју;

- Брдари 19, од којих на Шушњару 18 и у Демишевцима 1 - Ступар Марија:

- Џевар 6, од којих у Џевару 3, у Брдарима 2 - Маринковић Симо и Ступар Богољуб, а у Санском Мосту Обад Тодор;

- Копривна 5, и то 4 у Бихаћу и Никшић Владо у Љубији:

- Ништавци 6, од којих 4 у Алишићима, а Бундало Перо у Оштрој Луци и Малић Ђурађ у Ништавцима;

- Оштра Лука 2, један у Подлугу - Црномарковић Нико и један у Алишићима - Радић Јован;

- Подвидача 3, и то један у Загребу - Билбија Бранко и у Љубији Радаковић Милан, и један у Старој Ријеци, Станић Јово;

- Расавци 3, и то један у Расавцима - Букова Коса - Милошевић Илија, а Мршић Милан код Зиданог Моста и у Приједору Роквић Живко;

- Стари Мајдан 3, од којих Ђордић Енвер у Београду, Бјелац Младен у Загребу и Ступар Илија у Љубији;

- Сухача 37, од којих 9 у Санском Мосту, 25 у Сухачи, 2 у Побрјежју - Штрбац Миле и 1 у Лушци Паланци - Штрбац Петра;

Било је покушаја да се обиљеже стратишта на Троски, Мијиној страни и у Предојевића гају, али до реализације те замисли није дошло.

Године 1958. са ових стратишта тијела су ексхумирана и сахрањена у Спомен - костурницу на Милином Бирту. Она је брзо пропала због слабог материјала, па је 1983. године подигнуто ново Спомен обиљежје за шире подручје са 14 мјесних заједница гдје су била обиљежена имена 847 страдалих, од тога 179 палих бораца НОР-а и 668 жртава фашистичког терора.

У посљедњем одбрамбеном отаџбинском рату ово спомен-обиљежје је пропало и оштећено, па је група грађана покренула 2007. године иницијативу за његов поправак, што је са потребном документацијом достављено на неколико адреса у Републици Српској и Федерацији, па се очекује да ће ова иницијатива бити подржана.

Мирко Тодоровић

КАКО СУ СРБИ НЕСТАЛИ СА СПОМЕНИКА

Другог и трећег августа 1941. године усташка власт у Санском Мосту позвала је или похаватала 5.500 Срба и без суђења их побила. Послије рата на највећем стартишту Шушњар, које се налази недалеко од града, тим жртвама подигнут је мали мермерни споменик на којем је писало: “Овдје је 2. и 3. августа 1941. године побијено 5.500 Срба од стране усташа.”

Послије неколико година тај мали мермерни споменик дат је селу Усорци и постављен је код школе, стим што је обрисан онај текст и умјесто побијених Срба стајало је: „људи и бораца НОР-а“. На новом споменику који је био већи од првог писало је све као и на првом само је 5.500 Срба „прекрштено“ у људе без националног обиљежја.

Прошло је опет неколико година, па је набављен неки нерђајући лим и као споменик направљена је нека капела на којој је стајало да је ту сахрањено 3500 жртава фашистичког тероара и бораца НОБ.

Дошло је вријеме када се почело са писањем хронике по општинама. То је доста добро радио Бранко Бокан, историчар. Кад сам се упознао с њим, причао сам му о свом виђењу догађаја који су се одиграли у општини Сански Мост и замолио га да много не вјерује појединцима. Рекао ми је да он покушава да буде што више објективан и да све што чује од учесника и нађе у архивама, износи пред Одбор за издавање хронике и кад се они око тога сложе, онда ће ићи у штампу.

Бокан ме је позвао да одем с њим у моје село Козицу, гдје има доста бораца и учесника рата и да разговара с њима и провјери неке ствари. Обећах да ћу отићи с њим, али рекох да нећемо имати неке посебне користи. Тамо сам провео дванаест година и познајем добро људе.

Прву групу бораца чине они најстарији који су се заиста дигли на устанак 1941. године и војевали док су могли ходати, добро јести и пити, а када су почеле веће чарке с усташама, они су се вратили својим кућама. Они увијек радо истичу како су ступили у борбу одмах

1941, али су заборавили да су исте године завршили своје војевање.

Други су они који су служили Дражи Михајловићу, а 1943. године прешли у партизане. Они су најгрлатији у истицању својих заслуга. У трећој групи су обични борци који су у рат пошли зато што су морали. Првобораца није било, јер су они изгинули у међусобном обрачуна партизана и четника.

Кад смо стигли у школу, било се окупило много народа. Граја се дигла до неба, јер је свако желио да у тој хроници заузме што боље мјесто. Највише се истицао Остоја Каурин који је учествовао у хватању Ристе Ковачевића и његовог оператиоца Лазе Аничича. Ристу су четници убили, а Лазу пустили.

Видје Бокан да од „прела“ нема ништа, па замоли за тишину да нешто провјери. Упита их да ли се сјећају јесу ли у мају 1942. године учествовали у нападу на жандармеријску касарну у селу Илиџа. Диге се велика граја да јесу нападали на жандарме у касрани. Бокан из ташне извади пола арка папира писаног машином којим жандарми из Илиџе јављају у Сански Мост да на њиховом терену нема никаквих сумњивих покрета, а да је било каквих напада они би тражили помоћ. Видјевши да се ту не може ништа учинити на тражењу нових података, вратисмо се необављена посла у Сански Мост.

Ахтмет Кадић је отишао у партизане 1941. године. Није морао и ја сам га због тога цијенио.

Једном приликом нас двојица смо разговарали на обали ријеке Сане. Рекох му да они који пишу историју овог краја морају водити рачуна о истини. Он ме је упитао: „А шта има спорно?“ Рекох му: „Шушњар.“

Објасних му шта је писало на малом мермерном споменику на Шушњару, потом шта је писало на другом, па на посљедњем. Замолих га да ми објасни како се 5.500 Срба претворило у „људе и броце НОБ-а“, а потом се тај број смањио на само 3.500, и то жртава фашистичког терора и бораца НОБ-а. Он ми је одговорио:

- Знаш, друже Мирко, нешто се мора и заборавити у интересу заједничког суживота.

- Може се, друже Ахтмете, тражити праштање, али се не може тражити заборављање. Не могу се заборавити људи који су без икаквог суда убијени.

- Добро - вели Ахмет – ако не можемо заборавити, онда мо-

рамо, како кажеш, праштати.

Хорника је објављена. Прочитао сам је. Лакше би било исправити криву Дрину него све оно што у хроници пише. Остало је да то исправљају будуће генерације. Будуће генерације су замрсиле још горе него што је било. Показале су да није било ни праштања, а ни заборављања.

ЗАКЉУЧНИ ДИО

Дрена Курица, начелник општине Оштра Лука

ДА ИСТИНА ОДЕ У СВИЈЕТ

Поштовани учесници Округлог стола „Сушњар 1941“, драги гости,

Било је потресно слушати ваша излагања, а посебно свједочења оних који су преживјели страдање на Шушњару. Непојмљиви су нормалном људском уму та свирепост, та мржња, то зло које су починили зликовци и нељуди. Најтеже нам пада што је истина о страдању Срба на Шушњару прикривана или је половично нуђена, ради неког мира и суживота, како се сматрало. Тиме је учињена велика неправда према невиним људима који су недужни страдали. Неправда је учињена и према генерацијама које никад нису сазнале шта се догодило на Шушњару и колико је тамо уморено људи. Овај данашњи Округли сто понудио је дјелић истине која ће добро доћи историчарима и свима онима који се буду бавили расвјетљавањем злочина над српским народом.

Захваљујем се организаторима Округлог стола, посебно: проф. др Владимиру Лукићу, Чеди Мајкићу, Гојку Чичићу, Ђури Ћопићу, Михајлу Орловићу, Радовану Крејићу, Дуји Миланку и свима другима који су помогли да се овај Округли сто организује, да се доведу стручњаци, свједоци и они који се баве истраживањем истине о страдању Срба на Шушњару и другим стратиштима општине Сански Мост. Захваљући њима, дуго прикривана истина отићи ће у свијет, а то је и био циљ организовања овог Округлог стола.

З А К Љ У Ч Ц И

Другог округлог стола „ШУШЊАР 1941.“, одржаног 1. августа 2010. године у Оштрој Луци

На округлом столу „Шушњар 1941.“, који су 1. августа 2010. године у Оштрој Луци организовали општина Оштра Лука и Удружење расељених Сањана „Санска огњишта“, односно Одбор за уређење Шушњара са сједиштем у Бањој Луци, а у чијем раду је учествовало око 50 историчара, друштвених и научних радника, истакнутих бораца НОР-а, преживјелих страдалника, књижевника, новинара и других, и на коме је поднесено више од 40 саопштења и сјећања свједока и преживјелих страдалника - уз констатацију да је Шушњар једно од највећих стратишта у Другом свјетском рату на подручје бивше Југославије, на којима је, под окриљем и у сарадњи са фашистичким освајачима, усташка творевина Независна Држава Хрватска, подржавана и потпомагана Католичком црквом, извршила геноцид над православним Србима и Јеврејима, над немоћним, дјецом, женама и старцима само зато што припадали другој вјери и другој нацији – једногласно су усвојени сљедећи

з а к љ у ч ц и :

1. Објавити зборник саопштења и дискусију са закључцима са Другог округлог стола „Шушњар 1941.“ на српском и енглеском језику.

2. Сваке друге године одржавати округли сто о Шушњару и другим стратиштима на подручју општине Сански Мост, да би се прикупило што више историографске и документарне грађе и посебно сјећања свједока злочина геноцида и поодмаклим годинама (док још могу да свједоче) и њихових сродника, како би са истином благовремено биле упознате млађе генерације и ова истина продрла у свијет.

3. Формирати научно-стручни одбор, односно комисију за проучавање геноцида и холокауста у Санском Мосту, те за одржавање округлих столова и сличних скупова о Шушњару и другим стратиштима на подручју општине Сански Мост.

4. Радити на очувању стратишта Шушњар као спомен-обилежја гдје су страдали невини само зато што су припадали другој нацији и другој вјери, Срби и Јевреји, а не као универзалног антифашистичког спомен-обилежја.

5. Предузети конкретне активности да одговарајући органи Босне и Херцеговине и Федерације БиХ прихвате стратиште Шушњар (као и остала стратишта) онакво какво оно заиста јесте, а то значи страдалиште невиних Срба и Јевреја, те тражити да се оно одржава као спомен-обилежја. Такође, на обалама Сане и Уне треба одговарајућим споменицима обилежити сва она мјеста на којима су звјерски мучени, убијани и у воду бацани Срби, Јевреји и Роми, како би се чувала успоједна на невино страдале од злочинаца НДХ.

6. Пошто су на Шушњару страдали припадници само два народа: српског и јеврејског, захтијевати да се поред крста постави и јеврејско обилежје - Давидова звијезда, а никакви други симболи, нарочито не они који би имали било какво идеолошко обилежје или обилежје својствено другим нацијама и религијама.

7. Формирати Музеј за докумнетацију злочина на Шушару (или, на почетку, музејску збирку у оквиру неке друге институције), гдје би се прикупљали, чували и јавности презентовали документи о злочину и страдању, аудио и филмски забиљежена сјећања свједока и преживјелих, књиге о Шушњару и остали експонати.

8. У оквиру једне од библиотека у Оштрој Луци или у Бањој Луци формирати библиотеку публикација тематски везаних за Шушњар.

9. Непотпуни списак жртава из пописа 1964. године који је изложен на Првом округлом столу, штампаће се као посебан сепарат и ставиће се на одговарајући САЈТ, а затим ће се приступити провјери, исправци и његовој допуни. Овај посао треба отпочети што прије, како би се дошло до приближно тачног броја страдалих Срба и Јевреја.

10. Покренути иницијативу да се, уз ангажовање одговарајућих институција и организација и формирањем посебних одбора и коми-

сија, сачине спискови страдалих с подручја санске општине у свим ратовима вођеним у XX вијеку (Први и Други свјетски рат, Отаџбински рат 1992-1995...), те да се ти спискови на одговарајући начин публикују.

11. Прикупити и именом и презименом забиљежити, те публиковати све починиоце злочина, који су, у име Независне Државе Хрватске, на санском подручју, као и у осталим крајевима, звјерски убијали Србе, Јевреје и Роме. Овај посао обавити што прије, док још има живих свједока.

12. Посебну пажњу треба посвети злочинима, односно покољу жена, дјеце и старца, па чак и нерођених беба у мајчином стомаку, који су починили католички и исламски вјерски праваци (они су се веома често налазили и на челу војних формација), као и улога Ватика у наведеним злочинима.

13. За седамдесетогодишњицу геноцида на Шушњару (2011) треба извршити више радова (поправити жељезну ограду, посадити чемпресе дуж ограде, оправке самог споменика, замолити породице оних чији су имена на плочама постављеним на Шушњару да те плоче пренесу тамо гдје су њихови најближи сахрањени и др.). Радити на уређењу и других стратишта на подручју бивше општине, односно некадашњег среза Сански Мост. Све ово треба радити на основу Програма уређење Шушњара.

14. Подстицати писање и објављивање, научних, историографских, публицистичких и књижевних дјела о Шушњару и другим страстишима.

15. Посебно се захваљујемо средствима информисања на веома значајном доприносу да се са злочинима на Шушњару упозна велики број грађана и институција код нас и у свијету. То у наредном периоду очекујемо још у већој мјери.

16. С обзиром на то да Одбор располаже Идејним пројектом цркве (капеле), треба приступити припремама за њену изградњу у спомен на жртве Шушњара (Срба и Јевреја). У том погледу изражава

се велика захвалност архитекти Отону Жупану из САД који је направио и овај други Идејни пројекат.

17. Подржати одржавање округлих столова о злочинима над Србима, Јеврејима и Ромима на триторији РС, односно БиХ.

18. Успоставити сарадњу с установама које брину о заштити других спомен-обилјежја која чувају успомене на невинне жртве српског, јеврејског и ромског народа, као што су Доња Градина, Шумарице код Крагујевца, Музеј геноцида Београд, Јад Вашем Јерусалим, Удружење Јасеновац - Доња Градина Бања Лука, Међународна комисија за утврђивање истине о Јасеновцу, те друге институције и удружења која имају исте или сличне програме.

19. Подржати доношење Декларације о геноциду над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом свјетском рату.

20. Радити на покретању истраживања злочина геноцида, холокауста и егзодуса Срба и Јевреја на овом подручју у ратовима током 20. вијека.

21. Представници Организационог одбора ће са Закључцима овог Округлог стола упознати одговарајуће институције и личности Републике Српске.

Проф. др Владимир Лукић, ријеч на парастосу на Шушњару

СВЈЕДОЧЕЊЕ – НАЈВЕЋИ СПОМЕНИК

На Илиндан, 2. августа 2010, дан по одржавању Округлог стола „Шушњар 1941“, на Шушњару је одржан парастос невино страдалим жртвама које су ту побијене и у јамама сахрањене. Парастосу су присуствовали и учесници Другог округлог стола. Присутнима се обратио и проф. др Владимир Лукић, неуморни борац у трагању за истином и освјетљавање злочина почињених на српском народу и осталим невиним жртвама. Редакциони одбор сматрао је да је то излагање потребно уврстити у овај Зборник, јер је и оно својеврсно свједочанство и подстрек за даља истраживања.

Даме и господо, драги пријатељи,

Ево, не знам по који пут, нашли смо се овдје да кажемо да су прије 69 година у ове раке бачени невини људи, многи стрељани, а већина њих је побијена маљевима, поклана, чак и жива бачена у јаме.

Нажалост, хтјели су нас научити да је ово антифашистичко гробље, да су ово урадили фашисти и нацисти, што није потпуно тачно. Ово су урадили зликовци, вођени усташком идеологијом, на челу са Независном Државом Хрватском. Нажалост, овдје је само једно обиљежје – крст; недостаје још Давидова звијезда.

Овдје лежи око 5.500 Срба и око 50 Јевреја. Овдје није доведен, стрељан, убијен и сахрањен ниједан човјек друге националности. Ове плоче које видите испред себе, оне су једна маска, то је требало да се интернационализује, да буде гробље људи који су се борили против фашизма и тако даље. Цијеним те плоче и натписе на њима, то су наши, најчешће, најмилији. Они који су се борили за свој народ, дали своје животе, али њима није овдје мјесто, њима су се наругали када су их ту смјестили. Они треба да почивају на војничким гробљима, гдје ће их људи препознати као такве, а ово гробље нека остане оно на што су указала два округла стола о страдању на Шушњару, прије двије године и јуче, што су казали многи свјedoци и они који су поднијели стручна и научна саопштења. Шта то значи? Да нису злочине извршиле само усташе, оне јесу предводиле, али злочин су извршиле наше комшије, многи муслимани и Хрвати. Према томе, то

је истина, то је написано и то се налази у првом Зборнику саопштења и свједочења са Округлог стола о Шушњару. То ће се за извјесно вријеме наћи и у другом Зборнику. Први је Зборник отишао широм свијета. Није ми позната значајнија земља гдје Зборник није стигао, а и овај други ће се сигурно наћи у Израелу, Русији, Енглеској и свим европским земљама, Сједињеним Америчким Државама, и тако даље. Надаље, општина Оштра Лука усвојила је Програм уређења Шушњара. Овдје треба да се изгради мала црква. Управо ових дана од нашег пријатеља архитекте из САД треба да добијемо пројекат који ће погледати наша Црква, па општина и стручни људи. У тој цркви треба да се испишу имена оних који леже овдје.

Морам још казати ријеч коју је изговорио наш познати стручњак из Лондона, да му не именујем име, многи га знају: "Овај Зборник је већи споменик жртвама Шушњара него било какав камени споменик на самом Шушњару." Према томе, ви који сте свједочили, ви који сте дали своја свједочења, ви сте помогли да имена ових нама иза леђа, нажалост два метра испод земље, оду у вјечност. Оно чега се можда треба сви да стидимо, то је изглед Споменика, то је нестала ограда, то су почупани чемпреси које смо недавно засадили. Вјерујем да ћемо наћи начина да општина Сански Мост, општина Оштра Лука и сви из Организационог одбора ураде све што могу да обиљежје на Шушњару буде достојно обвдје сахрањених невиних страдалих жртава.

Даме и господо, многи народи с правом траже да се њихове жртве цијене. Све жртве свијета, ма гдје гдје изгубиле живот и ма како страдале, треба цијенити. Истину о жртвама треба ширити. Без истине, понављање је могуће. Међутим, они који желе да се њихове жртве цијене, морају цијенити и они туђе жртве, јер немају морално право да то захтијевају, поготово од оних који су дали своје жртве, чије су жртве евидентне и цијењени владика је набројао многе, а њих има веома много широм Босне и Херцеговине, Хрватске, дијелом Србије и тако даље.

Даме и господо, наставимо овдје долазити, наставимо учествовати на округлим столовима, не само овдје него и у Гаравицама, у Херцеговини и на другим мјестима. Зашто, на примјер, не одржати округли сто на тему „Злочини на Козари и Поткозарју у Другом свјетском рату“?

Хвала вам лијепо!

**Организацију Другог округлог стола обавио је
Одбор за уређење Шушњара**

1. Дрена Курица, председник
2. Владимир Лукић, члан
3. Петар Додик, члан
4. Радован Крејић, члан
5. Чедо Мајкић, члан
6. Гојко Чичић, члан
7. Михајло Орловић, члан
8. Ђуро Ћопић, члан
9. Миланко Дујо, члан
10. Драгослав Топић, члан

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

341.485(=163.41)(497.6)"1941"
94(=163.41)(497.6)"1941"(082)
341.322.5(497.6)"1941/1945"(093.2)(082)
821.163.41-94(082)

ОКРУГЛИ сто Шушњар 1941. (2 ; 2010 ; Оштра Лука)

Шушњар 1941. : зборник саопштења, свједочења и докумената, Оштра Лука, 2. август 2010. / [организатори Општина Оштра Лука, Удружење расељених Сањана "Санска огњишта" ; главни уредник Владимир Лукић ; превод на енглески Бланка Благојевић ; фотографије Милан Дашић]. - Оштра Лука : Општина ; Бања Лука : Удружење расељених Сањана "Санска огњишта" : Слово, 2011 ([б. м. : б. и.]). - 272, 272 стр. : фотогр. ; 24 цм

Насл. стр. приштампаног енгл. превода: Šušnjār 1941 : proceedings - papers, testimonies and documents. - Оба текста штампана у међусобно обрнутим смјеровима. - Тираж 1.500.

ISBN 978-99938-41-16-6

1. Општина (Оштра Лука) 2. Удружење расељених Сањана Санска огњишта (Бања Лука)

COBISS.BH-ID 1898776